ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал

Краеведческий журнал

Туган җир

Родной край

4*2025

ХӘТЕР КӨНЕ - 2025

соңгы могиканнар...

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

4*2025

Казан – 2025

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

4*2025

Казань – 2025

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Альберт Әхмәтҗан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Гатауллин Ринат
Гыйләҗев Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдыйков Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Фәхретдинов Раил
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркатип:
Дәүләтшина Гөлнара Фәрикъ кызы
Web-редактор:
Ярхамов Илнур Ирнис улы
Хәбибуллин Ринат Илшат улы
Корректор:
Хөсәинова Алина Җәмил кызы

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдиков Айрат
Тычинских Зайтуна
Фахрутдинов Раиль
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Давлетшина Гульнара Фариковна
Web-редактор:
Ярхамов Ильнур Ирнисович
Хабибуллин Ринат Ильшатович
Корректор:
Хусаинова Алина Ямилевна

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал]. № 4.
Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2025.

Эчтәлек

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.
III Бөтенроссия татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр съездын каршылаганда. 8

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Л.Х. Мөхәммәтҗанова.
Идел буеннан себергәчә: «Күр углы» дастаны татарларны берләштерә. 39
А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.
Төбәк тарихын өйрәнү өчен материал буларак Татарстанның Аксубай районында табылган урта гасыр тәңкәләре. 53
И.Г. Закирова.
Татар фольклорында Аксак Тимернең эпик биографиясе. 57
Р.Р. Исхаков.
Уфа бистәсендәге йомышлы татарлар – Ак-Идел олысының варислары. 70
Э.Г. Сәйфетдинова.
XIV гасырның икенче яртысында – XV гасыр башында Польша-Литва дәүләте белән Алтын Урда арасындагы сәяси мөнәсәбәтләр. 75

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Таҗи.
Урыс авылында татар мәчете. 81
Р.А. Бушков.
Һәр көн чәйләп. 85
Ф.Г. Фәйзуллина.
«Ата юлы балага такыр» (*Яшел Үзән районы Мулла Иле авылындагы затлы нәсел ияләре*). 103
И.И. Ярхамов.
Вакыйгаларда һәм шәхесләрдә XX гасыр татарларының кыскача тарихы. 109
Т.Ә. Биктимирова.
Сугыш елларының фаҗигале сәхифәләре. 118
Ф.Н. Шәкүров.
Татарстан Республикасы Әлмәт районының Габдрахман авылына нигез салу вакыты турында. 131

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

М.Г. Худяков.
Рус этнографиясендә бөек державачылык шовинизмы. 134
А.Г. Хәмидов.
Бабабызның дәфтәре (*Дәвамы*). 158

Шәхесләребез

Р.Н. Шаһиева.
Илдар Зариповның рәсем сәнгате диңгезе. 171
Х.Ч. Алишина.
Шәхесләрдә татар тарихы: Төмән урамына тоболлы Азат
Сәгыйтов исеме бирелгән. 174

Татар рухы

Р.В. Шәйдуллин.
«Өмет» газетасы сәхифәләреннән (*Басманың 35 еллыгына багышлана*). ..185

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Яңа китап. 200

Юбилярлар турында сүз

Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадирова.
Иске татар бистәсеннән чыктым юлга... (*профессор Фәрид
Хәкимҗановка 80 яшь тулу уңаеннан*). 201
Тәэминә апа Биктимирова юбилее уңаеннан әңгәмә.
Үзем турында үзем. 209
З.Ә. Тычинских.
«Тимер туй» уңаеннан. 214

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Н.В. Бекиров.
1944 елгы депортациядән соң кырым татарларының исемен
Кырым тарихыннан юкка чыгару омтылышлары (*Редакциягә хат*). 218
И.Р. Утәмышев.
Тамырларга кайту. 223
Хроника. 231

Авторлар буенча белешмә

2025 елда журналда басылган язмалар исемлеге

СОДЕРЖАНИЕ

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.
Навстречу III Всероссийскому съезду татарских краеведов. 8

Научные публикации по краеведению

Л.Х. Мухаметзянова.
От Поволжья до Сибири: дастан «Күр углы» объединяет татар. 39
А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.
Средневековые монеты из Аксубаевского района Татарстана как материал для краеведческой работы. 53
И.Г. Закирова.
Эпическая биография Тимурленга в татарском фольклоре. 57
Р.Р. Исхаков.
Уфимские слободские служилые татары – наследники Ак-Идель улуса. 70
Э.Г. Сайфетдинова.
Политические взаимоотношения между Польско-Литовским государством и Золотой Ордой во второй половине XIV – начале XV вв. 75

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев.
Татарская мечеть в русском селе. 81
Р.А. Бушков.
Ни дня без чая. 85
Ф.Г. Файзуллина.
«Дорога отца для сына легка» (*Представители знатных родов села Молвино Зеленодольского района*). 103
И.И. Ярхамов.
Краткая история татар XX столетия в событиях и лицах. 109
Т.А. Биктимирова.
Трагические страницы военных лет. 118
Ф.Н. Шакуров.
О времени основания селения Абдрахманово Альметьевского района Республики Татарстан. 131

Наше историко-краеведческое наследие

М.Г. Худяков.
Великодержавный шовинизм в русской этнографии. 134
А.Г. Хамидов.
Тетрадь нашего деда (*Продолжение*). 158

Известные личности

Р.Н. Шагеева.
Море живописи Ильдара Зарипова. 171
Х.Ч. Алишина.
История татар в лицах: улица в Тюмени названа именем тоболяка Азата Сагитова. 174

Татарский дух

Р.В. Шайдуллин.
Из прошлого газеты «Өмет» (*Посвящается 35-летию издания*). 185

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга. 200

Слово о юбилярах

Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадирова.
Вышел в путь из Старо-Татарской слободы... (*в связи с 80-летием профессора Фарида Хакимзянова*). 201
Интервью по случаю юбилея Таэмины ханум Биктимировой.
Сама про себя. 209
З.А. Тычинских.
По случаю «Железной свадьбы». 214

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Н.В. Бекиров.
Попытки искоренения имени крымских татар из истории Крыма после депортации 1944 года (*Письмо в редакцию*). 218
И.Р. Утямышев.
Возвращение к истокам. 223
Хроника. 231

Сведения об авторах

Список материалов опубликованных в журнале в 2025 году

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

Д.М. Исхаков

НАВСТРЕЧУ III ВСЕРОССИЙСКОМУ СЪЕЗДУ ТАТАРСКИХ КРАЕВЕДОВ

Аннотация. *Необходимость анализа татарского краеведческого движения современности объясняется не только юбилейной датой – в конце октября 2025 г. исполнилось 10 лет с проведения Первого Всероссийского съезда татарских краеведов под эгидой Всемирного конгресса татар – но и тем, что происшедшие за это время изменения в нем нуждаются в осмыслении в преддверии III Всероссийского съезда «Всетатарского общества краеведов».*

Настала пора подведения итогов предшествующего периода нашего национального краеведения, в том числе и с целью извлечения некоторых уроков, для внесения коррективов в татарское краеведческое движение исходя из накопленного опыта. Пишем об этом как одни из зачинателей организационного оформления татарских краеведов под крылом ВКТ, в том числе и готовившие идеологическое обоснование по данному весьма важному сегменту общественной активности в татарском мире. Дополнительным толчком к излагаемым ниже размышлениям послужила работа секции «История и культура татарского народа в регионах Евразии» XI Евразийского научно-краеведческого форума, состоявшегося 27 августа 2025 г. в рамках организованного ВКТ крупного мероприятия общенационального характера «Милләт җыены». По ходу этого секционного заседания краеведов выявились внутренние противоречия относительно характера и форм организации деятельности краеведов в нынешних весьма непростых условиях [БО: 2025. 30 августа].

В связи с тем, что в руководстве ВКТ идут дискуссии относительно созыва в следующем году очередного (III-го по счету) Всероссийского съезда татарских краеведов, мы сочли возможным высказать некото-

рые предварительные суждения относительно накопившихся в краеведческом движении татарского мира проблем.

Ключевые слова: *татарское краеведение, Всетатарское общество краеведов (ВОК), съезд (форум) краеведов, организационные формы краеведения, уставные и программные документы по татарскому краеведению, история татарских селений, взаимодействие ученых и краеведов, краеведческие издания.*

Об основных этапах становления современного татарского краеведения

Начало организационному оформлению татарских краеведов, после длительного перерыва с конца 1920-х гг., когда в условиях сталинского тоталитаризма национальное краеведение, до того весьма бурно развивавшееся, было прервано (см. более детально: [Исхаков: 2015; Ногманов: 2017], с началом горбачевской Перестройки опять пошло на подъем. Именно вследствии этого в результате инициативы Исполкома ВКТ, после внутренних обсуждений, которые привели к выводу о целесообразности созыва в Казани Всероссийского форума татарских краеведов, было положено начало институциональной организации краеведческого движения татар. Этому предшествовало обращение Исполкома ВКТ к региональным общественным объединениям с предложением проведения до 30 сентября 2015 г. местных собраний краеведов, по возможности объединить их при уже функционирующих татарских организациях или отдельно и избрать делегатов на намечающийся форум. Предполагался приезд делегатов из 41 региона РФ и региональным татарским общественным объединениям были выделены конкретные квоты по числу участников.

В итоге организационных усилий Исполкома ВКТ и связанных с ним региональных общественных объединений, 29–30 октября 2015 г. в Казани успешно прошел I Всероссийский форум татарских краеведов. За два дня его работы состоялись: пленарное заседание, «круглый стол» по краеведению с участием ученых из Института истории им. Ш. Марджани и Института татарской энциклопедии им. М.Х. Хасанова, выставка краеведческих трудов, презентации отдельных изданий по данной теме, а также, что следует подчеркнуть особо, выборы Совета из 26 ученых и краеведов. Так как это стало фактически началом организационного оформления национального краеведческого движения, ему было предложено присвоить наименование «Всетатарского общества краеведов/Гомүмтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте». Исполком ВКТ, являвшийся инициатором данного мероприятия, понимал, что это только

начало формирования полноценного общественного объединения татарских краеведов – для окончательного оформления которого еще предстояло подготовить Учредительный съезд краеведов, принять там уставной документ, программу деятельности. Тем не менее, по ходу названного форума было проведено обсуждение будущего уставного документа (он назывался Положением о «Всетатарском обществе краеведов»), который в 2015 г. с исправлениями был принят. Наконец, провели и избрание председателя ВОК – им стал к.и.н., бизнесмен К.А. Аблязов, и его заместителя – таковым был определен д.и.н. Д.М. Исхаков. В принятой тогда резолюции ставилась задача созыва в 2016 г. названного учредительного съезда, что требовало еще продолжения работы по дальнейшей организации региональных совещаний краеведов, чтобы не возникло проблем с регистрацией после учредительного съезда.

По итогам прошедшего форума, 5 декабря 2015 г. на заседании Исполкома ВКТ состоялось выступление Д.М. Исхакова уже как заместителя председателя ВОК. Им было подчеркнуто, что ранее состоялось заключение соглашения между Исполкомом ВКТ и дирекцией Института истории им. Ш. Марджани о совместной подготовке при участии краеведов многотомной «Истории татарских населенных пунктов» (вообще-то подразумевалось и изучение городских татарских слобод, а также махаллей). Когда заключалось данное соглашение, предполагалась, что это будет отдельная, финансируемая государством программа. На данном заседании Исполкома ВКТ учредительный съезд татарских краеведов было предложено созвать не позднее октября 2016 г.

К сожалению, реальная жизнь пошла не так, как планировалось в конце 2015 г. Объясняется это тем, что у руководства ВОК возникли разногласия с дирекцией (точнее, директором – Р.С. Хакимовым) Института истории им. Ш. Марджани. Отчасти они были связаны с личной неприязнью Р.С. Хакимова к отдельным руководителям татарского краеведческого движения, но не только – директор этого научного учреждения хотел полного контроля над подготовкой многотомной «Истории татарских населенных пунктов», включая естественно и грантовые средства, которые могли быть выделены на реализацию этого проекта. К тому времени в Институте истории уже было подготовлено научно-методическое пособие по написанию историй селений (см.: [Методические рекомендации: 2014; Салихов: 2015]) и вопрос этот постоянно обсуждался среди исследователей. В результате возникших разногласий председатель Исполкома ВКТ Р.З. Закиров оказался в двусмысленном положении, тем более, что ему вскоре пришлось решать и другие проблемы, имеющие отношение к лидерам татарских краеведов (см. далее). Из-за такого положения

в 2016 г. намеченный Учредительный съезд созвать не удалось, он был замещен двумя другими мероприятиями. Во-первых, 13 февраля 2016 г. в Казани прошла I научно-практическая конференция краеведов Татарстана, в ходе которой были заслушаны предварительные итоги краеведческой деятельности в республике и определены ее перспективы. Был также избран Совет новообразованного «Общества краеведов Республики Татарстан», председателем которого стал к.и.н. А.А. Бурханов. Следующим звеном в деле дальнейшего институционального оформления татарского краеведческого движения явился состоявшийся в Уфе 18–20 ноября 2016 г. «Форум татарских краеведов Приуралья», прошедший при финансовой и организационной поддержке председателя ВОК, предпринимателя К.А. Аблязова. На данном мероприятии кроме татарских краеведов из Башкортостана участвовали и краеведы из Пермской, Самарской, Тюменской областей. Были там и краеведы из Саратовской области. Институт истории им. Ш. Марджани активного интереса к этому мероприятию не проявил из-за позиции его директора Р.С. Хакимова. Но трое ученых из данного института (д.и.н. Д.М. Исхаков, к.и.н. А.А. Бурханов и к.и.н. А.И. Ногманов) все же приняли участие в работе форума (двое первых – как руководители краеведческих структур, последний, скорее, как наблюдатель из названного института). В числе решений Форума татарских краеведов Приуралья надо отметить: была одобрена дата проведения в марте 2017 г. Учредительного съезда ВОК с доведением затем данного решения до руководства Исполкома ВКТ, к его началу запланировано издание № 1 (пробного) номера краеведческого журнала «Туган җир. Родной край» (был определен его редактор – д.и.н. Д.М. Исхаков).

После переговоров с руководством Исполкома ВКТ, его председателем Р.З. Закировым, всегда лояльно относившимся к татарскому краеведению и к его лидерам (что вскоре подтвердилось ещё раз), 24–25 марта 2017 г. в Казани состоялся I Всероссийский (учредительный) съезд «Всетатарского общества краеведов». Кроме заслушивания выступлений об итогах деятельности татарских краеведов за 2015–2016 гг., там были определены и задачи краеведов на ближайшую перспективу. Среди последних основной задачей признавалась подготовка к написанию многотомной «Истории татарских населенных пунктов». Опираясь на принятое в качестве уставного документа ранее «Положение» о «Всетатарском обществе краеведов / Гомумататар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» (текст см. в Приложении к статье: [Положение]), на рассматриваемом съезде были переизбраны: Совет ВОК из 33 трех человек, и бюро из 13 человек (список см. в Приложении к статье). Председателем ВОК остался К.А. Аблязов, его первым замом стал как председатель РО «Об-

щество татарских краеведов РТ» (оно было к съезду зарегистрировано) к.и.н. А.А. Бурханов, другим замом – к.и.н. И.М. Габдрафиков – как глава «Общества татарских краеведов Республики Башкортостан». Ещё одним заместителем председателя ВОК стал д.и.н. Д.М. Исхаков, на которого были ещё ранее возложены обязанности главного редактора журнала «Туган җир. Родной край», первый номер которого был издан к съезду и роздан делегатам (журнал был зарегистрирован как официальное издание (см. регистрационные документы: [Туган җир. Родной край. 2018. №2: С. 11–12, 225–235]). Детальнее о ходе рассмотренного I Всероссийского съезда ВОК можете посмотреть в статье А.А. Бурханова [Бурханов: 2018. №1]. В завершении на данном съезде было предусмотрено, что 3–5 апреля 2018 г. в Казани будет созван II Всероссийский форум татарских краеведов.

Однако, плавному организационному развитию татарского краеведческого движения не суждено было сбыться, так как застарелые разногласия между директором Института истории им. Ш. Марджани и руководством татарских краеведов в лице д.и.н. Д.М. Исхакова и к.и.н. А.А. Бурханова привели к изменению их статусов в рамках Института истории. Первый из них после ряда пертурбаций (закрытие в 2014 г. возглавляемого им Центра этнологического мониторинга и перемещение его вначале с 03.01.2014 г. в Отдел этнологии, а затем, с 01.01.2017 г., на 0,5 ставки г.н.с. в Центр исследования Золотой Орды и татарских ханств), в конце 2017 г. под благовидным предлогом «достижения пенсионного возраста» был уволен из Института истории, а второй, занимавший там же должность зав. Отделом булгаро-татарской цивилизации, вскоре также вынужден был покинуть стены этого научного учреждения. При поддержке входившего тогда в руководство Исполкома ВКТ Д.М. Исхакова, начиная с 2018 г. при ВКТ занимавшегося изданием журнала «Туган җир. Родной край» как его главный редактор, А.А. Бурханов, после тщетных попыток восстановиться на прежней работе, был принят на работу в Исполком ВКТ, где с 1 ноября 2018 г. стал Начальником Комитета по работе с краеведами. О вышеназванном приходится писать потому, что эти события наложили серьезный отпечаток на связи руководства ВОК и дирекции Института истории им. Ш. Марджани, в том числе и отрицательным образом сказавшись на возможном начале проекта подготовки «Истории татарских населенных пунктов».

Именно в такой ситуации татарское краеведческое движение было «унаследовано» после ухода в отставку прежнего председателя Исполкома ВКТ, д.и.н. Р.З. Закирова, неизменно протягивавшего руку помощи краеведам (напомним только его поддержку издания журнала «Туган

җир. Родной край» до его включения в Программу сохранения идентичности, а также защиту интересов попавших в опалу Р.С. Хакимова руководителей краеведческого движения). К счастью, эта поддержка сохранилась в полной мере и при ставшем Председателем Национального Совета ВКТ в 2017 г. заместителе Премьер-министра РТ В.Г. Шайхразиеве, что позволило весной 2018 г. в обозначенные ранее сроки созвать очередной (II) форум татарских краеведов.

II Всероссийский форум татарских краеведов прошел в Казани 3–5 апреля 2018 г. с участием около 380 краеведов из Татарстана и 35 республик и областей РФ. На данном крупном и представительном форуме краеведов, собравшихся со всего татарского мира РФ, было предложено считать окончательно завершенным организационный этап формирования татарского краеведческого движения. Констатировалась необходимость перехода к регистрации Устава «Всетатарского общества краеведов» с одновременным усилением деятельности по оформлению его региональных подразделений. Были приняты и ряд конкретных решений: обращение к руководству ВКТ с просьбой о выделении штатных единиц для обеспечения деятельности РО «Общество татарских краеведов РТ», обращение к АН РТ и Министерству образования и науки РТ с предложением приступить (с привлечением краеведов) к написанию многотомной «Истории татарских населенных пунктов», подготовить и принять программу деятельности РО «Общества татарских краеведов РТ» и т.д. (более подробно см. в резолюции форума: [Туган жир. Родной край. 2018. № 3: С. 10–13]). Так как основные пункты резолюции форума обсуждались ранее на расширенном заседание Совета «Общества татарских краеведов РТ» (прошло 26.01.2018 г. в здание Исполкома ВКТ), они получили поддержку у руководства ВКТ, что в будущем обеспечивало возможность дальнейшего развития татарского краеведческого движения. Что касается Института истории им. Ш. Марджани, то он, не добившись выделения средств на создание полноформатной многотомной «Истории татарских населенных пунктов», в 2017–2018 гг. пошел по пути подготовки отдельных книг по историко-культурным регионам, прежде всего, в Татарстане (см. например: [История селений Ашитского джиена Заказанья: 2017; История татарского населения Горной стороны: 2018]). Затем такая работа в стенах данного Института была продолжена.

Несмотря на то, что в 2018 г. институционально татарское краеведческое движение уже оказалось выстроенным, его дальнейшая трансформация оказалась не такой, какой она была задумана на начальной стадии его идеологами и организаторами. Тому было несколько причин и далее их следует разобрать по отдельности, ибо иначе трудно будет понять про-

блемы, с которыми на нынешнем этапе краеведческое движение татарского мира столкнулось.

Уроки прошлого десятилетия

Как показывает анализ деятельности татарского краеведческого движения, развивавшегося под эгидой ВКТ, особенности его нынешнего состояния сложились под воздействием ряда факторов как объективного, так и субъективного характера.

В числе первых следует отметить постепенную деградацию в стране общественной деятельности широкого демократического характера вследствие дальнейшей централизации власти, сопровождавшейся активным наступлением на национальные движения народов РФ. Напомним – краеведение является всего лишь частью этого движения и по давним наблюдениям, может нормально развиваться лишь при сохранении демократических институтов. Затем наступили короновирусные времена, когда из-за тогдашних ограничений никакие форумы, съезды не были возможны. Потом эти ограничения плавно перетекли к всяческим ужесточениям, связанным с СВО. Все это не могло не отразиться и на функционировании татарского краеведческого движения. А руководству ВКТ пришлось приспосабливаться к наступившим реалиям, в том числе и в направлении внесения изменений в деятельность краеведов. Сказанное является серьезным моментом в объяснении происшедших в татарском краеведении изменений.

К субъективным факторам, оказавшим влияние на татарское краеведческое движение после его организационного оформления, следует назвать личностные особенности пришедших к руководству ВОК лидеров, в первую очередь, его председателя и первого заместителя. Это можно было бы рассматривать как малозначимые обстоятельства, но не забывайте, в лице краеведческого движения и «Всетатарского общества краеведов» как его институционализированной формы, мы имеем дело с общественным движением и общественной организацией, в которых роль личностного фактора бывает весьма значимой. Так вот, переизбранный в 2018 г. в качестве председателя ВОК бизнесмен К.А. Аблязов, на которого мы возлагали большие надежды (хотя многие краеведы не хотели, чтобы он встал во главе движения), их не оправдал. На деле он уже с 2018 г. от какого-либо участия в делах ВОК, без всякого объяснения причин, просто самоустранился, в дальнейшем не проявив никакого участия в деятельности до конца не оформленной головной организации татарских краеведов. В том числе им не были инициированы положенные по Уставу заседания Совета или бюро ВОК. Членами Совета ВОК это воспринималось крайне отрицательно (см. например в Приложении 2

письма от их имени в адрес Председателя Национального Совета ВКТ В.Г. Шайхразиева, датированных 2018 г.). Однако, занявший статус одного из заместителей Председателя Национального Совета ВКТ господин Аблязов оказался вне зоны критики. Кстати, подобранный им другой его заместитель, считавшийся главой татарских краеведов Башкортостана И.М. Габдрафиков, точно таким же образом самоустранился от руководства значимой группой татарских краеведов этой республики, через некоторое время потеряв все свои позиции в их объединении (туда пришли другие руководители). Отчасти такое поведение И.М. Габдрафикова понять можно, ибо его «патрон» – К.А. Аблязов, ведший бизнес в Башкортостане, потерпел там фиаско и к.и.н. Ильдар эфенди, оставшийся без его «прикрытия», в условиях оголтелого антитатаризма у соседей, решил видимо не рисковать и «лег на дно» (в скобках заметим, это ему все равно не помогло).

Дополнительным моментом постепенного изменения характера татарского краеведения после 2018 г. явились также личный опыт и личные качества первого заместителя К.А. Аблязова – А.А. Бурханова, ставшего, как уже было отмечено, официальным сотрудником Исполкома ВКТ и в качестве начальника Комитета по работе с татарскими краеведами курировавшего всю краеведческую деятельность, ведшейся под эгидой ВКТ. Ещё занимая в Институте истории им. Ш. Марджани должность заведующего Отдела булгаро-татарской цивилизации, он начал активную деятельность по изучению в археологическом и локально-историческом планах сельских поселении Татарстана, обычно собирая по итогам этих исследований всякие конференции и местные совещания. И это соответствовало также его статусу главы РО «Общества татарских краеведов РТ» и вызывало определенную положительную общественную реакцию. Затем, однако, А.А. Бурханов начал этот свой опыт распространять и на краеведческую деятельность за пределами Татарстана. Мероприятий этих становилось все больше, выходили многочисленные, толстые материалы конференции и т.п., но уже было непонятно, так ли дальше надо идти, нужны ли все эти огромные компендиумы, то ли там содержание… Напоминаем, главной целью краеведческого движения было содействие в подготовке многотомной «Истории татарских населенных пунктов». Да и другая задача была – регистрация ВОК как общероссийской организации. Но реализация их не перешла в практическую плоскость, после последнего съезда ВОК в 2018 г. больше никаких полноценных съездов татарского краеведческого движения не было, а Устав требовал, чтобы они созывались не реже одного раза в два года! (См. Уставной документ в Приложении). Как уже говорилось, бюро и Совет ВОК тоже переста-

ли проводиться (а их по Уставу должно быть не менее 2-х в год), коллективное руководство вообще распалось и исчезло как таковое. В итоге вся деятельность татарского краеведческого движения оказалась сосредоточена в руках А.А. Бурханова, за последние годы окруженного узкой группой «ближних людей». Иные новоявленные краеведы даже начали думать, что г-н Бурханов есть бог и отец краеведения. Благодаря своим личным качествам последний кажется и сам поверил, что он именно такой…

На деле все было не так радужно. Из-за особенностей характера, А.А. Бурханов потерял всякие контакты с краеведами обширного региона Приуралья и, что особенно важно, Башкортостана. Крайне необходимые связи с Институтом истории им. Ш. Марджани у него тоже не сложились. Между тем, Институт истории продолжал активно заниматься краеведческими исследованиями, между 2019–2023 гг. опубликовав несколько исследований по укрупненным ареалам Татарстана [Татарские селения Юго-Восточного Закамья: 2019; Татарские селения Восточного Закамья: 2021; Методические рекомендации по изучению истории населенных пунктов востока Татарстана: 2021; Каримов: 2023-а; 2023-б]. Им предшествовало издание I тома «Истории татар Западного Приуралья» [История татар Западного Приуралья. Т. I 2016], которое будет иметь еще продолжение в двух томах (второй том выйдет в конце этого года). Печально, что вся эта деятельность, связанная в том числе и с активностью краеведов регионов Среднего и Южного Приуралья, прошла (и проходит) мимо внимания руководства ВОК. Могут возразить: а зачем нам участвовать в названных академических штудиях? А затем, что без участия местных краеведов их написать затруднительно и они на деле и пишутся при их непосредственном участии. В принципе такого рода сводных трудов по укрупненным регионам дальше предвидится больше. В частности, уже вышли истории татарских населенных пунктов Пензенской области, Пермского края и др. На деле такие работы являются основой для написания многотомной «Истории татарских населенных пунктов». Но они тоже выходят без всякого участия руководства ВОК, разве что журнал «Туган жир. Родной край» оказывает содействие в их содержательной подготовке через свои публикации.

Таким образом, в результате всех отмеченных факторов основной вектор движения татарского краеведения в направлении подготовки многотомной «Истории татарских населенных пунктов» был утерян, а само движение, благодаря горе-«начальникам», начавшим проповедовать принципы «движение – все, а цель – ничто», распалось на тусовочные фрагментарные мероприятия, которых становится все больше… Уже

не ясно, куда мы со всем нашим краеведением идем. Конечно, отчасти происшедшее можно было бы объяснить специфическими условиями современности. Однако, как показывает опыт наших башкирских коллег, реализовавших крупный проект многотомной истории башкирских родов (свыше 40 книг), включающий и истории населенных пунктов, и при нынешних реалиях возможны иные модели организации краеведческой работы. Правда, татарам, у которых лишь 1/3 живет в Татарстане (у башкир 70%), требуются гораздо большие организационные и научные усилия, чтобы достичь искомых результатов. Так как деятельность татарского краеведческого движения проходит во многом под руководством ВКТ, его Национального Совета и Исполкома, наверное на то, что тут сказано, следовало бы обратить внимание и им, в том числе и для того, чтобы восстановить утерянное коллективное руководство татарским краеведческим движением и вывести его в конце концов на изначально задуманные целевые задачи с завершением регистрации ВОК как общероссийской организации, а также с началом работы над фундаментальной «Историей татарских населенных пунктов».

После завершения аналитической части нашей публикации, хотелось бы перейти к рассмотрению проблемы перспектив татарского краеведения.

Перспективные задачи татарского краеведческого движения

В этом разделе нашей публикации основное внимание будет уделено проблемам, связанным с перспективами татарского краеведения. При этом у нас нет намерения поучать участников краеведческого движения татарского мира, скорее речь идет о размышлениях человека, стоявшего у истоков организационного оформления татарского краеведения, затем длительное время (10 лет – немалый срок!) наблюдавшего его постепенное изменение. Тем не менее, мы готовы выслушать и иные мнения относительно перспектив нашего краеведческого движения, если они, конечно, будут содержательными и обоснованными. Обсуждение же существующих проблем всегда полезно, ибо оно позволяет уйти от субъективных суждений, которые могут присутствовать, и скорее всего, присутствуют, и в настоящей статье.

Итак, первый вопрос: каково должно быть соотношение демократических принципов организации татарского краеведческого движения и авторитарных (=вождистских) методов управления им?

Изначально татарское краеведение возникло и развивалось, как уже указывалось, как широкое демократическое движение наших сородичей, занимающихся местной историей. Оно было делом совершенно добро-

вольным, как говорится, «по зову сердца». Однако, на определенном этапе возникла необходимость объединения краеведов в единую организацию, ибо некоторые задачи требовали коллективных решений (вопросы доступа к источникам; методики написания историй селений; подготовка сводных трудов по локальной истории; написание многотомной «Истории татарских населенных пунктов» и т.д.). Именно осознавая эти задачи Исполком ВКТ пошел на созыв форумов краеведов, завершившихся избранием их руководящих органов. Последние были нужны не только для объединения краеведов (напомним, что процесс создания региональных групп краеведов до сих пор не завершен), но и для коллективного обмена мнениями по сложным вопросам национальной истории, всегда возникающим при написании локальных трудов по истории татар, включая и истории отдельных селений (в качестве примеров можно привести присутствие в документах XVI–XVII вв., в отдельных случаях и позже, терминов «ясачные чуваши», «ясачные остяки», «башкиры/башкирцы» и т.п.). Тут требуется выработка для краеведческих трудов единых позиций, учитывающих и результаты академических исследований. К тому же у нас нет такого социального института, как «Российское историческое общество», и отчасти его функцию на нашем уровне могли бы выполнять «Всетатарское общество краеведов» и его Совет, во всяком случае, так было задумано в свое время. Отсюда понятно, что организационные формы татарского краеведческого движения с самого начала предполагали демократические, коллективные виды деятельности. Ко всему прочему именно такие действия сближали краеведов с широкими народными массами. Если постараться осмыслить сказанное, можно достаточно быстро понять, что любая «вертикализация» управления татарским краеведческим движением будет вести к его сегментаризации и превращению в замкнутое сообщество, оторванное от общенациональных задач.

Далее, мы вынуждены ещё раз констатировать, что среди целевых задач татарского краеведения в числе главных остается участие в подготовке многотомной «Истории татарских населенных пунктов». И эта работа может быть выполнена только в тесной координации с академическими научными учреждениями (Институтом истории, Институтом татарской энциклопедии и регионоведения, ИЯЛИ), входящими в состав АН РТ. Для реализации этой огромной задачи (речь идет о фундаментальном труде, включающем истории более чем 4000 татарских селений) необходимо не только государственное финансирование, причем не маленькое, но и подготовка единых методик описания историй населенных пунктов, новых и весьма обширных работ по выявлению источников, анализ всех вышедших к сегодняшнему дню (а их уже многие сотни, возможно, тысячи) кра-

еведческих трудов. Это громадная исследовательская работа требует постоянных контактов руководства татарских краеведов с академическими кругами, совместной постановки перед госорганами РТ вопроса о выделении средств для реализации данной программы. Тут нет места всяким субъективным моментам. А если кто из руководства татарских краеведов не способен понять сказанное, то ему не место в этом руководстве.

Разумеется, важнейшей задачей является завершение создания краеведческих групп во всех регионах проживания татар в РФ, даже ещё больше – и в странах Ближнего зарубежья, где татары проживают уже длительное время (особенно там следует исследовать историю городских групп и махаллей). Такие группы должны быть сформированы при всех, повторяем, при всех, татарских автономиях и других их общественных объединениях. Тут не должно быть попустительства – если входите в ВКТ, будьте добры, организуйте группы (объединения) краеведов (можно и как самостоятельные объединения). А вот затем уже можно приступить к официальному закреплению статуса наших краеведов как «Всетататарского общества краеведов» – на первом этапе как всероссийской организации. Должно быть железное правило – жить по законам страны, но выполнять все уставные требования ВОК, в том числе и регулярно проводить предусмотренные ими заседания бюро и Совета ВКТ. Должны заслушиваться отчеты руководства ВОК и рассматриваться ежегодные планы его деятельности. А не так, как сейчас – записываем в планы то, что пришло в голову какому-то «начальнику» и вперед! Причем планы эти должны пройти своевременные согласования с интересами и планами региональных общественных объединений и краеведческих групп при них.

Наконец, о концептуальной платформе татарского краеведения. Она должна быть пересмотрена (ранее были подготовлены ее первые варианты – см. Программу деятельности «Всетатарского общества краеведов» в Приложении) и уточнена исходя из реалий жизни и предстоящих задач. Дело это, скажем так, далеко не ординарное, ибо краеведение содержит в себе мощный идеологический заряд.

В завершении скажем пару слов о будущих лидерах краеведческого движения. Исходя из опыта прожитых лет сформулируем главную мысль: надо избавиться от пустых фигур, занимающих некоторые ключевые позиции в руководстве татарского краеведения, заменив их на дееспособных и активных деятелей. Далее, следует усилить влияние Совета и бюро ВОК на текущую деятельность краеведов и ни в коем случае не оставлять руководство нашим краеведением в руках авторитарно настроенных личностей. У татарского краеведения должно процветать коллективное,

демократическое управление движением, глубокое понимание стоящих перед краеведами задач, сопряженных с дальнейшим продвижением татарской нации, татарского мира к светлому будущему.

Не будем забывать: краеведение возможно только при демократии, но верно и обратное – демократически выстроенное краеведение является одним из кирпичиков перехода нашего народа в демократическое общество. А посему, пора начать подготовку к проведению в 2026 г. очередного – III съезда «Всетатарского общества краеведов». Разумеется, до его начала под эгидой Национального Совета и Исполкома ВКТ должны быть созваны бюро и Совет «Всетатарского общества краеведов». Там и должно состояться первичное обсуждение накопившихся в татарском краеведении проблем, а также принято решение (если оно будет принято) о начале подготовки к данному съезду. Вот эти дела и должны находиться под пристальным вниманием Национального Совета ВКТ как органа, несущего ответственность в том числе и за краеведческое направление.

Литература

1. Бизнес Online. 30 августа 2025 г.
2. Бурханов А.А. Научно-практическая конференция как важная форма взаимодействия ученых-исследователей и краеведов в деле изучения региональной истории и сохранения объектов историко-культурного наследия // Туган җир. Родной край. 2017. № 1. С. 19–33.
3. Бурханов А.А. Некоторые итоги деятельности краеведческих обществ в Татарстане и в регионах татарского мира в 2014–2017 годах // Туган җир. Родной край. 2018. № 1. С. 14–45.
4. История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография / под ред. А.И. Ногманова. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.
5. История татар Западного Приуралья. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллек. монография. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.
6. История татарского населения Горной стороны (Акзегитовской волости Цивильского уезда Казанской губернии): коллективная монография / отв. ред. А.И. Ногманов. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018.
7. Исхаков Д.М. О возрождении татарского краеведения // Татарские населенные пункты и махалли: история и проблема возрождения. Сборник научных статей / Под ред. Д.А. Шагавиева и М.Р. Гайнановой. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 125–129.

8. Исхаков Д.М. Татарское краеведение: проблемы возрождения, цели, задачи, источники // Татар төбәк тарихын өйрәнүне яңарту юлында / На пути к возрождению татарского краеведения / науч. ред. д.и.н. Д.М. Исхаков. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 38–45.
9. Каримов Т.Т. Азнакай төбәге авыллары һәм нәселләре тарихы (История послений и генеалогии Азнакаевского края). – Казан: ТР ФА Ш. Мәрҗани ис. Тарих институты, 2023-б.
10. Каримов Т.Т. Татарские поземельные волости. Т. I. Булярская волость / научн. ред. Р.Р. Салихов. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2023-а.
11. Методические рекомендации по изучению населенных пунктов востока Татарстана. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021.
12. Методические рекомендации по подготовке истории татарских населенных пунктов в регионах Российской Федерации, населенных пунктов Республики Татарстан. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани. Институт Татарской энциклопедии АН РТ. Всемирный конгресс татар, 2014.
13. Ногманов А.И. Деятельность Научного общества татароведения (1923–1930) и актуальные проблемы татарского краеведения // Туган җир. Родной край. 2017. № 1. С. 12–18.
14. Салихов Р. Методика изучения истории татарских населенных пунктов // Татарские населенные пункты и махали: история и проблема возрождения. Сборник научных статей / Под ред. Д.А. Шагавиева и М.Р. Гайнановой. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 130–134.
15. Татарские селения Восточного Закамья / отв. ред. А.И. Ногманов. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021.
16. Татарские селения Юго-Восточного Закамья: очаги просвещения и культуры: коллективная монография / отв. ред. А.И. Ногманов. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019.

ПОЛОЖЕНИЕ
о «Всетатарском обществе краеведов»
(Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте)[1]

Общие положения

«Всетатарское общество краеведов» (далее – ВОК), созданное по решению Исполкома Всемирного конгресса татар с целью сбора и анализа исторических и культурно-лингвистических (этнологических, фольклорных, языковых) материалов по региональной истории и культуре татарского народа, а также подготовке на их основе краеведческих трудов, включая и учебные пособия, предназначенные для использования в качестве дополнительной литературы по курсу отечественной истории, преподаваемому в общеобразовательной школе.

В своей деятельности ВОК опирается на международные документы, направленные на сохранение историко-культурного наследия, а также исходит из правовых норм российского законодательства, регулирующих деятельность общественных объединений краеведческого профиля в регионах его функционирования.

Научно-исследовательская работа ВОК и входящих в его состав региональных подразделений ведется в координации с Исполкомом ВКТ, Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ и другими академическими учреждениями, а также ведомствами Республики Татарстан (Министерствами образования и науки, культуры). При ведении научно-исследовательской и просветительской деятельности ВОК и его региональные подразделения могут сотрудничать с другими краеведческими обществами и иными общественными объединениями, а также государственными, муниципальными и коммерческими структурами, с предпринимателями.

Основную деятельность ВОК осуществляет на территории РФ, а международную деятельность проводит через структуры ВКТ.

Вся работа ВОК строится на основе принимаемых на форуме долгосрочных программ татарского краеведческого движения и данного Положения.

Организационная структура

В организационном плане ВОК является общественным объединением, входящим в состав ВКТ. ВОК учреждается на форуме пред-

[1] Данное положение было обсуждено и одобрено на форумах татарских краеведов, проходивших 29–30 октября 2015 г. и 14–16 ноября 2016 г. в Казани.

ставителей региональных краеведческих обществ, создаваемых по решению региональных национально-культурных объединений, работающих под эгидой ВКТ. Учредительный форум ВОК созывается по инициативе Исполкома ВКТ и проходит в Казани, столице Республики Татарстан.

Структурными частями ВОК являются региональные краеведческие общества, интересы которых на форуме представляют избранные делегаты, в руководящем органе ВОК – их представители.

Кроме коллективных членов в лице региональных краеведческих обществ в состав ВОК могут быть приняты и индивидуальные члены, известные своими краеведческими трудами.

Руководящие органы

1. Высшим органом ВОК является форум (съезд), созываемый не реже одного раза в два года Советом ВОК. Учредительный форум ВОК созывается по решению Исполкома ВКТ.

Форум ВОК правомочен, если в его работе принимает участие не менее 60% делегатов, представляющих региональные краеведческие общества. Решения принимаются простым большинством голосов присутствующих делегатов. Решение по вопросам исключительной компетенции, принимаются 2/3 голосов делегатов Форума.

Исключительной компетенцией форумов является:

- Принятие Положения о ВОК и Программ его деятельности, внесение изменений и дополнений к ним, а также принятие других документов, связанных с деятельностью данного общественного объединения;
- Осуществление выборов Совета ВОК как его руководящего органа сроком на два года;
- Заслушивание отчета руководящего органа ВОК, принятие в его состав новых членов, выведение из его состава старых членов.

2. Совет ВОК является руководящим органом ВОК и имеет следующие полномочия:

- Выбирает бюро, сроком на два года;
- Выбирает председателя Совета ВОК и его заместителя сроком на два года;
- Принимает решения о приеме членов ВОК;
- Рассматривает уставные и программные документы, а также иные материалы, связанные с деятельностью ВОК;
- Совместно с академическими учреждениями создает научно-методическую группу;

– Утверждает бюджет ВОК, обеспечивает его хозяйственно-финансовую деятельность;
– Создает контрольные органы настоящего общественного объединения.

Заседания Совета считаются правомочными при участии в них 2/3 от общего числа членов Совета. Решения принимаются открытым голосованием простым большинством голосов членов Совета, присутствующих на заседании.

Совет собирается не реже двух раз в год. Между его заседаниями необходимые решения принимает бюро, с последующим их утверждением на Совете.

3. Высшим должностным лицом ВОК является его председатель, избираемый на Совете на период его деятельности. Полномочия председателя могут быть приостановлены до истечения срока 2/3 голосов членов Совета.

4. Председатель Совета:
– Руководит деятельностью Совета и его бюро;
– Организовывает работу по реализации принятых программ деятельности ВОК;
– Занимается финансово-хозяйственным обеспечением работы Совета и его бюро;
– Заместитель председателя Совета в необходимых случаях исполняет обязанности председателя.

Финансовое обеспечение деятельности ВОК

Финансирование организации деятельности настоящего объединения обеспечивается за счет добровольных средств, накапливаемых на счету ВОК.

Участие структурных подразделений ВОК в управлении его деятельностью

Коллективные члены ВОК участвуют в организации его деятельности через своих представителей, индивидуальные члены ВОК – лично.

Атрибуты ВОК

Настоящее объединение может иметь свою эмблему и другую атрибутику, утвержденную Советом.

Прекращение деятельности ВОК

Прекращение деятельности ВОК осуществляется по решению форума 2/3 голосами делегатов.

Примерная структура очерков по истории сел и деревень

- время основания населенных пунктов, легенды и предания об их возникновении;
- происхождение их названий;
- географическое положение;
- топонимы (названия улиц, гор, речек, полей и т.д.);
- численность и национальный состав населения;
- занятия населения и его хозяйственная деятельность в историческом аспекте;
- история сельских и конфессиональных общин;
- основные родословные (шэджэрэ);
- события, явления и люди, оказавшие заметное влияние на развитие поселений, регионов;
- современное экономическое и социально-культурное состояние сел и деревень;
- историко-культурное наследие данного населенного пункта;
- персоналии известных личностей.

ПРОГРАММА
деятельности «Всетатарского общества краеведов»

Введение

История любого народа имеет как общенациональный, так и локально-региональный аспекты. В случае с татарами, этносом, широко расселенным, обладающим большим историко-культурным наследием, в том числе и сформировавшимся благодаря древним этнокультурным связям с соседними народами, региональный аспект исторического процесса весьма важен. Это понимали уже основатели татарской исторической науки в XIX – начале XX вв.

Особенности местной истории в большинстве случаев исследуются такой отраслью исторической науки, как краеведение. Краеведение является комплексным научным направлением, изучающим все стороны локальной (населенного пункта, общины, региона, семей, группы семей и т.д.) истории. Татарское краеведение формировалось одновременно со становлением в XIX – начале XX вв. национальной историографии и многие видные татарские историки (Ш. Марджани, Х. Фаизханов, К. Насыйри, Х. Атласи, Р. Фахреддин и др.) одновременно занимались и краеведческими исследованиями. В результате бурного роста в татарском обществе во второй половине XIX – начале XX вв. интереса к историческим исследованиям, сформировалось национальное краеведческое движение, просуществовавшее до конца 1920-х гг. и ликвидированное в годы сталинского тоталитаризма.

Новый виток татарского краеведческого движения начался во второй половине XX в., усилившись на рубеже XX–XXI вв. В настоящее время это движение, пока еще институционально не оформленное, насчитывает сотни участников, благодаря усилиям которых в последние годы были подготовлены и изданы большое число краеведческих трудов по истории татарского населения разных регионов.

В связи с необходимостью упорядочения, повышения качества исторических исследований, готовящихся в регионах проживания татар, целесообразно институционально организовать разрозненные группы краеведов и усилить их связи с академическими учреждениями, функционирующими в Татарстане.

Основные направления деятельности ВОК

– участие в подготовке многотомной «Истории татарских сел и деревень» (совместно с Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);

– написание серии краеведческих учебных пособий по истории татар для использования в курсах отечественной истории в общеобразовательных школах;
– создание на сайте Исполкома ВКТ информационной базы, освещающей историю и современное положение всех татарских населенных пунктов (в пределах РФ их – 4300);
– подготовка сводного труда (в нескольких томах) «Исторические генеалогии татар» (совместно с ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова и Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);
– создание полного списка татар, погибших в ходе Великой Отечественной войны и издание на этой основе «Книги памяти»;
– написание книги «Известные в регионах личности из татар» в двух томах (Т I. Исторические личности, Т II. Современники) (совместно с Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);
– подготовка и издание книги «Татарские общественные объединения и их программные документы (1980-е – 2000-е гг.)» (совместно Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);
– составление сборника «Современные татарские махалля и мечети в РФ» (совместно с Духовным Управлением РТ, РИУ и Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);
– составление справочника «Татарские школы и школы с татарским этнокультурным компонентом в регионах РФ» (совместно с Министерством образования и науки РТ);
– написание книги «Современный сабантуй: региональный разрез» (совместно с этнографами Института истории им. Ш. Марджани АН РТ и Министерством культуры РТ);
– составление и издание справочника «Святые места у татар РФ» (совместно с Духовным Управлением РТ, РИУ и Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ);
– составление и издание справочника «Татарские населенные пункты в РФ (современная характеристика)» (совместно с Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ и институтом Татарской энциклопедии АН РТ);
– составление и издание справочника «Татарская художественная самодеятельность в регионах РФ» (совместно с Министерством культуры РТ).

Обращение Совета Всетатарского общества краеведов к краеведам и всем любителям татарской старины

Дорогие друзья!

Мы приступаем к важнейшему, общественно значимому делу – созданию современного краеведческого движения, призванного изучать и пропагандировать историю регионов и населенных пунктов, где издавна жили наши предки, продолжают жить и трудиться наши сородичи сегодня.

Скажем откровенно – история татарского народа, несмотря на значительные достижения в ее изучении в прошлом и в нынешнем столетиях, все еще известна лишь в общих чертах, многие важные ее аспекты, глубинные пласты даже не стали предметом исследования. Это и проблема древних татар, игравших выдающуюся роль в Центральной Азии, вопросы этнической истории государствообразующего народа в Улусе Джучи, татарских ханств XV–XVI вв., судьба народа в Российской империи и в советский период, а также практически лишь затронутый историками вопрос о влиянии татар, их уникальной цивилизации на соседние народы, в особенности в Восточной Европе, включая Россию, и многие другие.

Краеведческое движение, которое мы постепенно формируем, должно помочь профессиональным историкам в преодолении все еще существующих, к сожалению, в исследованиях, освещающих пройденный нашим народом длинный исторический путь, искажений и даже лжи. В том числе нам предстоит объяснить всем россиянам и мировому сообществу ту истину, которая пока еще остается скрытой – татары являются историческим народом, выступавшим в прошлом одним из формообразующих факторов на громадных просторах Евразии. И посему они имеют полное право претендовать на собственное место в сегодняшнем весьма непростом мировом процессе.

Надо иметь в виду, что мы стоим перед фундаментальными изменениями, частью которых являются урбанизационные, миграционные процессы, всеобщая информатизация общества, приводящие к коренным изменениям в расселении народов, характере трудовой деятельности. В целом, безусловно являющихся положительными названных тенденциях есть и отрицательные стороны.

В частности, существует угроза превращения татар в диаспорально расселенные городские сообщества с потерей своей территориальной протяженности. Имея в виду, что без территории нет и государственности, нам необходимо приложить все усилия не только для того, чтобы национальные сельские поселения сохранились, но и успешно приспособились к меняющимся социально-экономическим условиям, не теряя

своей издавна существующей особой роли в этнокультурном воспроизводстве. Поэтому, одной из задач краеведческого движения является показ в деталях образцов успешного сельского предпринимательства, опыта процветающих татарских сел. Через такие примеры мы должны помочь другим нашим сородичам преодолеть привитое в прошлые десятилетия, глубоко укорененное ложное представление об ущербности сельского образа жизни, о его якобы «отсталости» и «второсортности» и т.д. По этому случаю вспоминается результат одного давнего исследования, доказавшего, что труд пастуха оказался гораздо более сложным, чем рабочего конвейерного производства на КАМАЗе. Не будет лишним и напомнить: демографически человечество становится все многочисленнее и в будущем его надо будет прокормить и те группы, народы, которые смогут сохранить в своих руках земельные владения, организовать производство продуктов, в обозримой перспективе окажутся среди политически значимых общественных сил.

Если мы сможем через раскрытие истории наших населенных пунктов, регионов проживания, через объяснение того, как сельские жители, общины в прошлом самоорганизовывались и решали сообща все возникающие проблемы, сможем усилить в народе гордость за деяния предков, привьем чувство причастности к истории, к прошлому, позволяющему выстроить полноценный путь в будущее, целевая задача краеведов будет выполнена. Понятно, что это потребует от нас значительных усилий, организационного умения и деловых качеств. Но в нашем народе все это есть.

Наконец, отдельно следует сказать о создании при Всетатарском обществе краеведов специального двуязычного журнала «Туган җир/Родной край», планирующегося как ежеквартальное издание, а на начальной стадии, до накопления опыта и решения финансовых вопросов, с подготовкой двух номеров в год. Всем нам следует принять активное участие в выработке концепции данного издательского проекта. По возможности помочь в решении возникающих организационно-финансовых вопросов. Нам представляется, что Исполком ВКТ, а также руководство РТ, если с нашей стороны последует соответствующее обоснование необходимости такого издания, не откажут в поддержке данного проекта. Тем не менее, выпуск журнала, хотя и научно-популярного, является делом нелегким и без всесторонней поддержки краеведов, других любителей татарской истории, в том числе, в первую очередь, сельских предпринимателей, не может быть реализован.

Старинная татарская поговорка гласит: «Ир егетнең йөрәгендә иярләнгән ат ятар» (В сердце мужчины находится оседланный конь). Нам,

как держателям национальной идентичности, следует быть готовыми дать достойный ответ на любые идеологические и иные вызовы, которые существуют сегодня и могут появиться в будущем. Как сказано в Коране, Всевышний не оставит тех, кто опирается на Него, кто сохраняет Его в душе, обеспечивая их непобедимость (Коран, Сура III, Аят 160; Сура IX, Аят 25). Но для этого мы сами должны соответствовать божественным идеалам и уметь делами доказывать наше соответствие им.

Камиль Аблязов
кандидат исторических наук,
председатель Совета ВОК

Дамир Исхаков
доктор исторических наук,
заместитель председателя ВОК

Бөтенрусия төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең бюросы

1. Аблязов Камил Әлим улы – рәис, тарих фәннәре кандидаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе урынбасары, Саратов өлкәсе төбәк татар милли-мәдәни мөхтәрияте рәисе, Татарстан Республикасының Саратов өлкәсендәге сәүдә-икътисад вәкиле.

2. Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы – рәиснең беренче урынбасары, тарих фәннәре кандидаты профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты Татар-болгар цивилизациясе тарихы бүлеге мөдире.

3. Габдрафиков Илдар Мәхмүт улы – рәис урынбасары, тарих фәннәре кандидаты, Р. Кузеев исемендәге тикшеренү институтының этносәясәт бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре (Уфа шәһәре).

4. Исхаков Дамир Мәүләви улы – рәис урынбасары, тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге тарих институтының баш фәнни хезмәткәре.

5. Салихов Радик Рим улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге тарих институты директоры урынбасары.

6. Гыйләҗев Искәндәр Аяз улы – тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе институты директоры.

7. Закиров Ринат Зиннур улы – тарих фәннәре докторы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе.

8. Мөхәммәтшин Рәфыйк Мөхәмәтша улы – сәясәт фәннәре докторы, профессор, Россия Ислам университеты ректоры.

9. Уразаев Фәрит Язкәр улы – Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты Бюросы әгъзасы, Бөтендөнья татар эшмәкәрләренә ярдәм итү ассоциациясе җитәкчесе.

10. Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы – тарих фәннәре кандидаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты әгъзасы, язучы.

11. Макаров Геннадий Михайлович – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты Керәшен татарлары һәм ногайбәкләр тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү үзәге өлкән фәнни хезмәткәре.

12. Ситдиков Айрат Габит улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең археология Институты директоры.

13. Галимов Фәнир Гыйльметдин улы – «Бөтенроссия татар авыллары» иҗтимагый оешмасының Совет рәисе.

Бөтенрусия төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең советы

1. Исхаков Дамир Мәүләви улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге тарих институтының баш фәнни хезмәткәре.

2. Салихов Радик Рим улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге тарих институты директоры урынбасары.

3. Әхмәтҗанов Марсель Ибраһим улы – филология фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

4. Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы – тарих фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) Федераль университеты профессоры, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты Татар-болгар цивилизациясе тарихы бүлеге мөдире.

5. Гыйләҗев Искәндәр Аяз улы – тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе институты директоры.

6. Измайлов Искәндәр Лерун улы – тарих фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең археология институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

7. Ногманов Айдар Илсур улы – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты Татарстан халыклары тарихи-мәдәни мирасын өйрәнү бүлеге мөдире.

8. Насыйров Рафик Гомәр улы – тарих фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасының Аксубай районы мәктәп директоры.

9. Рәшитов Фрид Айни улы – тарих фәннәре докторы, профессор. Саратов шәһәре.

10. Сейдаметов Эльдар Хәлил улы – тарих фәннәре кандидаты, Кырым инжинер-педагогия университеты доценты.

11. Тычинских Зәйтүнә Аптрашит кызы – тарих фәннәре кандидаты, Себер татарларының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү үзәге җитәкчесе.

12. Шәйдуллин Рафаэль Вәли улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе институты җитәкчесе урынбасары.

13. Йосыпов Касыйм Назыйф улы – икътисад фәннәре докторы, профессор, Русия, Татарстан һәм Башкортостан республикаларының атказанган фән эшлеклесе.

14. Габдрафиков Илдар Мәхмүт улы – тарих фәннәре кандидаты, Р. Кузеев исемендәге тикшеренү институтының этносәясәт бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре.

15. Әхмәтов Марсель Сәлах улы – география фәннәре кандидаты, доцент, Пермь татарлары аксакаллар шурасы рәисе.

16. Ислаев Фәйзелхак Габдулхак улы – тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының мәгарифне үстерү институтының тарих һәм җәмгыять белеме кафедрасы мөдире.

17. Бултачеев Ринат Әмир улы – В.Ф. Маргелов исемендәге Рязань югары һава-десант командалы училищесының чит һәм рус телләре кафедрасы доценты.

18. Сәмигулов Гаяз Хәмит улы – тарих фәннәре кандидаты, Русия антропологлары һәм этнологлары ассоциациясенең Чиләбе бүлекчәсе рәисе.

19. Кәримов Рамил Дамир улы – Самара өлкәсе Иске Ярмәк авылы һәм Камышлы районының башка татар авылларының тарихына багышланган китаплар авторы.

20. Идиатуллин Азат Корбангали улы – тарих фәннәре кандидаты, Ульян өлкәсе татарларының рухи мәдәнияте турында күп кенә монографияләр авторы.

21. Биккинин Ирек Дамир улы – Мордовия Республикасында яшәүче татарлар тарихы, мәдәнияте һәм ислам проблемаларын яктырткан күп кенә мәкаләләр авторы, Мордовиядә беренче мишәр фольклоры җыентыгын һәм Һ. Такташ шигырьләре җыентыгын төзеп бастыручы.

22. Аблязов Камил Әлим улы – тарих фәннәре кандидаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе урынбасары, Саратов өлкәсе төбәк татар милли-мәдәни мөхтәрияте рәисе, Татарстан Республикасының Саратов өлкәсендәге сәүдә-икътисад вәкиле.

23. Закиров Ринат Зиннур улы – тарих фәннәре докторы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе.

24. Мөхәммәтшин Рәфыйк Мөхәмәтша улы – сәясәт фәннәре докторы, профессор, Россия Ислам университеты ректоры.

25. Уразаев Фәрит Язкәр улы – Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты Бюросы әгъзасы, Бөтендөнья татар эшмәкәрләренә ярдәм итү ассоциациясе җитәкчесе.

26. Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы – тарих фәннәре кандидаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты әгъзасы, язучы.

27. Җәлил хәзрәт Фазлыев – Татарстан Республикасы Баш казые, Татарстан Республикасы Балтач районы имам-мөхтәсибе

28. Ситдиков Айрат Габит улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр Акдемиясенең археология институты директоры.

29. Галимов Фәнир Гыйльметдин улы – «Бөтенроссия татар авыллары» иҗтимагый оешмасының Совет рәисе.

30. Гариф Нурулла Гыйматдин улы – тарих фәннәре кандидаты, төбәк тарихын өйрәнүче.

31. Мөхәммәтшин Җәмил Габдрәхим улы – тарих фәннәре кандидаты, Болгар музей-тыюлыгының фәнни хезмәткәре.

32. Исхаков Радик Равил улы – тарих фәннәре кандидаты, Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының «Керәшеннәрнең һәм нагайбәкләрнең тарихын өйрәнү үзәге» өлкән фәнни хезмәткәре.

33. Зюзин Фатыйх Мөхәммәт улы – Пенза өлкәсе төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте советы рәисе.

Бөтендөнья татар конгрессының
Милли Шура рәисе
Шәйхразыев Васил Габделгаяз улына
язучы, тарих фәннәре кандидаты,
Бөтенроссия татар краеведлары
оешмасының Совет әгъзасы
Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызыннан

Мөрәҗәгать

Хөрмәтле Васил әфәнде!

Бөтендөнья татар конгрессы каршында татар төбәк тарихын (краеведлар) өйрәнүчеләр оешмасы төзелү – милләт тормышында сизелерлек вакыйга булды. Татар зыялылары бу көнгә шактый озак вакыт килделәр, шушындыйрак оешмалар узган гасырның 20-нче елларында да төзелгән булган, сәяси сәбәпләр аркасында, алар ябылуга дучар ителгән. Инде үзгәртеп кору чоры башлангач та, милли зыялылар, галимнәр, дәүләтчелек тарихы белән бергә, төбәк тарихын да өйрәнә башладылар, бөтен ил буенча авыллар, нәселләр турында китаплар язылды, шәҗәрәләр төзелде. Шулай итеп, татар төбәк тарихын өйрәнүче краеведларның зур төркеме барлыкка килде, аларны бер оешмага туплау, төрле якка сибелмичә, ачык максатлар куеп эшләргә өйрәтү көн тәртибенә килеп басты. Нәтиҗәдә, 2015 елның 29–30 октябрендә Казанда Россия татар краеведларының беренче форумы, 2016 елның 13 февралендә Татарстан Республикасы татар краеведларының оештыру корылтае, 2017 елның 24–25 мартында Казанда Бөтенроссия татар төбәк тарихын өйрәнүчеләренең 1-нче съезды булды.

Шушы корылтайда оешманың җитәкче органнары, Бюро һәм Совет та сайланды, Бөтенроссия татар краеведлары оешмасының рәисе итеп Саратов эшмәкәре Камил Әбләзев сайлап куелды. Әмма шушы көннән соң без, оешманың Совет әгъзалары, Камил әфәндене башка үз арабызда күрмәдек, ул бер тапкыр да Советны җыймады, оешманың ничек эшләве, нинди проблемалары булуы белән кызыксынмады. Камил Әбләзев хәтта 2018 елның 3–5 апрелендә Казанда үткән Татарстан Республикасы татар краеведларының киңәйтелгән форум-корылтаенда да катнашмады. Рәиснең урынбасарлары Альберт Борһанов һәм Дамир Исхаков оешманың бөтен эшен үзләре җигелеп тартырга мәҗбүр булдылар, моның өстенә «Туган җир» – «Роднон край» дип аталган татар краеведлары журналы чыга килде, яңа китапларның презентацияләре үткәрелде, урыннарга барып, төбәк тарихы буенча җыеннар, фәнни конференцияләр үткәрелде. Әмма оешма рәисенең бу эшләрдән читтә калуы, төбәк тарихчылары алдына

стратегик максатлар куеп эшләтә алмавы, матди якның һәрвакыт кискен торуы алга таба эшләрне бик нык катлауландырачак һәм тоткарлаячак.

Хөрмәтле Васил әфәнде!

Бөтендөнья татар конгрессы каршында зур авырлыклар белән татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр оешмасының төзелүе – ул милләт өчен гаять әһәмиятле эш булып тора. Бу – милләтебез өчен иң кирәкле проектларның берсе, чөнки кыйтгаларга таралган бөек татар тарихын профессиональ галимнәр генә өйрәнеп бетерә алмый, менә шундый вакытта һәвәскәр тарихчыларның ярдәме бик кирәк булачак! Хәзер бу оешмага Росиянең бөтен төбәкләреннән диярлек йөзләгән татар краеведы тартылды, Казанда арка терәге тоеп, алар тагы да дәртләнеп эшли башлады. Бу оешманы ничек тә саклап каласы иде! Ул гына да түгел, сезнең ярдәм белән тагы да җанландырып җибәрәсе иде! Рәис мәсьәләсен дә хәл итәргә кирәк – Камил Әбләзев я башкалар кебек җигелеп эшләсен, я китсен. Татар конгрессында краеведлар буенча бер штат та каралмаган, ул да эшне тоткарлый. «Туган җир» – «Родной край» журналын да, һичшиксез, сакларга кирәк, ул да сезнең ярдәмгә мохтаҗ. Шушы мөһим мәсьәләләр буенча безне – татар краеведларының Совет әгъзаларын бер җыеп сөйләшүегезне көтәбез.

Ихтирам белән –

язучы, тарих фәннәре кандидаты,
Бөтенроссия татар краеведлары оешмасы Совет әгъзасы
Фәүзия Бәйрәмова,
2018 ел, 27 август.

Бөтендөнья татар конгрессы җитәкчесе Шәйхразыев Васил Габделгаяз улына – Татарстан язучылар берлеге әгъзасы, тарих фәннәре кандидаты, Туган як тарихын язучылар оешмасының киңәшче төркеме әгъзасы Гариф Нурулла Гыймадетдин улыннан

ТӘКЪДИМ-МӨРӘҖӘГАТЬ

Хөрмәтле Васил әфәнде!

Бөтендөнья татар конгрессы каршында, Тарих институты белән берлектә, татар авыллары тарихын барлау, язу эшчәнлегенә бәйле төзелгән оешма милләтебез тарихын барлауда зур этәргеч бирде, һәм әйтергә кирәк, шушы чорда җирле тарихчылар тарафыннан күп эшләр эшләнде һәм эшләнә. Әмма, бу өлкәдә проблемалар, киңәшләшәсе эшләр дә бар.

Бүгенге көндә халкыбыз тарихын өйрәнүгә бәйле вазгыять шундый: Археология институты дәүләт заказларын үтәп, бары тик Зөя һәм Болгар шәһәрләре җирлегендә генә эшли. Язылган фәнни хезмәтләр бары рус телендә 50–100 тиражда басылып, архив һәм фән кешеләре арасында гына тарала Энциклопедия институты эшләгән сүзлекләр дә күп очракта, рус телендә басылып, татарча хезмәтләргә соңытын акча җитми. Тарих институтындагы вазгыятьне үзегез дә беләсездер. Анда елына 10–20 китап чыгып, аларның да 2–3 генә тарихка мөнәсәбәтле. Калганнары педагогика фәненә бәйле заказ буенча язылган хезмәтләр. Тарих институты чыгарган тарихи китаплар, сан ягыннан, җирле тарихчылар чыгарган китаплардан (ә алар сыйфат ягыннан берни белән да калышмый) дистәләрчә тапкырга кимрәк!

Шул сәбәпле, халкыбызга тарихын кайтаруда, зыялыларыбызга татар телендә язылган фәнни хезмәтләрне дөньяга чыгару өлкәсендә бердәнбер мөмкинчелек тудыручы эшчәнлек – югарыда искә алынган оешма һәм шушы оешма эшчәнлегенә бәйле чыгып килүче «Туган жир» журналы булып кала.

Авыллар тарихын өйрәнүче оешмага, съездда, җитәкче итеп, эшмәкәр Камил Әбләзев сайлап, дөресрәге сайлатып куелды. Бер төркем тарихчылар каршы булса да, бу безнең гаеп булды. Каршы чыгучыларга, Камил Әбләзевнең җитәкче буларак төп сыйфаты – акчалы кеше булуы һәм оешма канаты астында чыгачак «Туган җир» журналына акча бирәчәгенә басым ясадылар. Җитәкче сайлангач, ул үз тәкъдиме белән Бюро һәм Советка да берничә үз кешесен дә (эшләмәүчеләрне) кертте. Кабатлап әйтәм, бу безнең төп ялгышыбыз булды. Әлеге сайлау нәтиҗәсе шундый юнәлеш алды: матди ярдәм дә юк, оешма эшчәнлегендә дә активлык юк – Совет та җыелмый. Бүгенге көндә оешманы туплап, аны рухи яктан төп яшәтеп торучылар: «Туган жир» журналы һәм

оешма рәисенең урынбасарлары Дамир Исхаков һәм Альберт Борһанов тырышлыгына бәйле.

Югарыда, кыска гына рәвештә ачыклык кертергә тырышкан сәбәпләрдән чыгып, без сездән ярдәм сорыйбыз. Тарихчылар оешмасын һәм «Туган җир» журналы эшчәнлеген үз канатыгыз астына алып, оешманың эшчәнлеген җанландырып җибәрергә иде. Шушы сәбәптән безгә, сезең ярдәм белән, оешманың актив әгъзаларын җыеп сөйләшергә, фикерләшергә иде. Бәлкем оешма җитәкчесен дә алыштырырга кирәктер.

Кабатлап әйтүем, төбәкләрдә, авылларда туган як тарихын барлаучыларның күбесе актив эшли. Халкыбыз тарихын барлауда, дөньяга кайтаруда алар зур хезмәт куя. Аларга оешманың актив эшчәнлеге, ким дигәндә рухи ярдәм – теләктәшлек кирәк!

Тәкьдим-мөрәҗәгатькә игътибар итәрсез дигән фикердә калып, ихтирам белән –

язучы,
тарих фәннәре кандидаты,
***Нурулла Гариф**.*
2018 ел, 26 август.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА ФӘННИ МӘКАЛӘЛӘР

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ИДЕЛ БУЕННАН СЕБЕРГӘЧӘ: «КҮР УГЛЫ» ДАСТАНЫ ТАТАРЛАРНЫ БЕРЛӘШТЕРӘ

«Күр углы» сюжетлы дастаннар төрекмән, үзбәк, таҗик, казакъ, каракалпак, әзәрбайҗан, төрек, аҗар, абхаз, кумык, көрд, әрмән, грузин, гарәп, һ.б. халыкларда фольклор әсәре буларак билгеле. Сюжет уртаклыклары булса да, болар һәр халыкта зур үзенчәлекләргә ия. «Кёр углы», «Кёроглы», «Кер углы», «Күр углы», «Гёр углы», «Гёроглы», «Гороглы», «Гүр углы», «Гургули», «Гургули-шо» һ.б. исемнәр белән мәгълүм дастаннарның шигърияте, стиле, күләме гаять төрле. Әмма аларны берләштерә торган, боларның күпчелеге өчен характерлы уртак яклар да бар. «Күр углы»ның төрекмән, таҗик, үзбәк, казакъ яисә әзәрбайҗан, төрек версияләре тематик яктан бер-берсе белән бәйләнмәгән дистәләгән, хәтта берничә дистә мәҗлестән (хикәяттән) гыйбарәт, бу хикәятләрне төп каһарман Күр углы һәм калган персонажлар, аларның язмышлары уртаклыгы бер әсәр итеп туплаган.

Кайбер халыкларда «Күр углы»ның популярлыгы шул кадәр зур булган, бу циклдан сюжетларның күплеге хәтта башка сюжетларны халык иҗатыннан кысрыклап та чыгарган. Әйтик, төрекмәннәрнең соңгырак чор эпик иҗатында атаклы «Алпамыш» яисә «Коркыт» цикллары очрамый, аның каравы XVII–XVIII йөзләрдән биредә милли каһарман турындагы «Күр углы» эпосы гаять киң таралган.

«Күр углы» сюжетлы дастан версияләрен шартлы рәвештә көнбатыш һәм көнчыгыш версияләр дигән ике төркемгә бүлеп карау бар. Көнбатыш версияләр дигәндә аҗар, төрек, әзәрбайҗан, ә көнбатыш версияләр дигәндә төрекмән, үзбәк, казакъ, таҗик эпик истәлекләре күздә тотыла. Төрле халыкта популярлашкан «Күр углы»ның сюжет вакыйгалары нигезендә кайчандыр булган реаль хәлләр ята, төп каһарман образы тарихи шәхескә барып тоташа. «Күр углы» – төрле халыкта фәнни яктан шактый җентекле өйрәнелгән, текстлары безнең көннәрдә кабат басып чыгарылган әсәрләрдән. Әлеге сюжетның төп вакыйгалары XVI йөз ахыры – XVII йөз башында Әзәрбәйҗан һәм Кече Азия территориясендә барган җәлә-

лидләр хәрәкәтенә бәйләп карала, бу тәңгәллекне раслый торган шактый зур материал да тупланган [Короглы: 1973. С. 134–146]. Көнбатыш версияләр көнчыгышныкыннан чынбарлык вакыйгаларын ышанычлырак яктыртулары белән күпмедер дәрәҗәдә аерылып торалар.

«Күр углы» дастанына безнең халык та битараф калмаган. Татарларга бу әсәр чагыштырмача соң – XIX йөз ахырларында язма истәлекләр аша килеп кергән. Башка халыкта беренчел чыганагы ашуг-озаннар иҗатына барып тоташкан, ягъни иң әүвәл авыз-тел әсәре булган очракта да татарлар бу әсәр белән соңрак язуга теркәлгән текстлар аша танышкан. Ашуг авызыннан язып алынган кайбер төрки версияләрнең XVIII йөз уртасында ук инде басылып та чыккан булуы турында мәгълүматлар бар. Дастан жанрында Идел буе татарлары күбрәк китаби төргә өстенлек биргән, шуңа күрә шушы сюжетка үз җирлегебездә яңа нөсхәләр барлыкка килүгә этәргечне ашуг-озаннар, ягъни чичәннәр иҗаты түгел, ә «Күр углы»ның язма текстлары биргән булу ихтималы зуррак. Шул ук вакытта Себер җирлегендә яшәүче татарларда «Күр углы»ның тел-стиле ягыннан сөйләмгә нигезләнгәне дә бар.

Дастанда сүз бара торган тарихи вакыйгаларның Идел буе татарларына һәм гомумән татарларга турыдан-туры катнашы бар дип әйтеп булмый. Халкыбыз дастанны иң беренче чиратта традицион китап культурасына омтылышы һәм әсәрнең мавыктыргыч сюжеты аркасында үз иткән, этноним, топоним, антропонимнарны үз фонетик үзенчәлекләренә яраштырып, әсәргә төрле үзгәртүләр керткән, кыскартулар ясаган, үзенә якын сюжетларга өстенлек биргән. Татар вариантлары күләме белән көнчыгыш һәм көнбатыш версияләр кебек үк зур түгел, алар белән чагыштырганда, сюжет системасы да күпкә җыйнак. Нәтиҗәдә, популяр дастанның безнең халыкка хас китаби үз версиясе хасил булган. Татар версиясе өчен иң әһәмиятлесе дә әнә шул – дастанны башкалардан үзгә рәвештә тәкъдим итү.

Шул ук вакытта уртак сюжетның тарихилыгына күзәтү ясау безнең версия-вариантларга да шактый ачыклык өстәве белән әһәмиятле. Татар вариантларында сөйләнгән вакыйгалар, биредә теркәлгән топонимик һәм антропонимик мәгълүматлар тарихи вакыйгаларга һәм башка версияләрдә чагылган эпизодларга таянып, аларга нисбәтән тикшергәндә генә бөтен тулылыгы белән ачыла. «Күр углы»ның татар вариантлары да, башка халык версияләре кебек үк, реаль вакыйгаларга бәйле булуы белән гаять дәрәҗәдә кызыклы. Үз чорында моны дастанны күчереп таратучылар да, аны укучылар да тәгаен белгән, аңлап эш иткән булырга тиеш.

«Күр углы» – версияләре шактый тирән өйрәнелгән, текстлары фәнни әйләнелешкә кертелгән дастан. Әле 1842 елда ук Лондонда А. Ходзько авторлыгында «Народная поэзия Персии» дигән китап чыгарыла. Бу китап-

ның төп өлеше нәкъ менә «Күр углы» эпосына, аның әзәрбайҗан версиясенә багышланган. 1856 елда шушы ук дастанның «Кёр Оглу. Восточный поэт-наездник» дигән исем белән инглиз теленнән рус теленә тәрҗемә ителеп бастырылуы да аерым әһәмияткә ия. Дастанның татар халкында таралган вариантлары көнчыгыш һәм көнбатыш версияләр дип карала торган төркемнәрдән һәрвакыт читтә кала килде, әлеге сюжетка бездә дә берничә нөсхәдә эпик әсәрләр сакланган булуга игътибар аз юнәлтелде.

Эпосның төрле милли версияләре күпләгән галимнәрдә зур кызыксыну уята. Татарларда «Күр углы» дастаны, аерым алганда аның В.В. Радлов тарафыннан язып алынган версиясе [Радлов: 1872. С. 258–261] турында төрекмән галиме Б.А. Каррыев [Каррыев: 1968. С. 250–254], үзебезнең галимнәребез Ф.И. Урманчеев [Урманчеев: 1984. С. 164–170], М.И. Әхмәтҗановның [Әхмәтҗанов: 2000. С. 186–192], И.Г. Закированың [Закирова: 2010. С. 371–372], Л.Х. Мөхәммәтҗанованың [Мөхәммәтҗанова: 2025] фәнни мәкаләләре мәгълүм. М. Әхмәтҗанов исә В. Радлов вариантыннан тыш «Күр углы»ның татарлардагы башка кульязма һәм басма вариантларына да әһәмият бирде, «Күр углы»ның татар дастаннары арасында һәм шул исемдәге башка халык эпосы янәшәсендә тоткан урыны турында кайбер фикерләр әйтте. Әмма татар халкының «Күр углы» дастанына татар фольклористикасында тиешле игътибар бирелеп беткән дип әйтеп булмый. Татар китаби дастаны буларак та, этник тарихыбызны, төрки-татарларның әдәби-мәдәни бәйләнешләрен барлау һәм гомумән татар версиясенең башка халыклар эпосы яссылыгында үз әһәмиятен ассызыклау җәһәтеннән ул махсус фәнни өйрәнүгә лаек. Дастан Себер территориясендә яшәүче татарларда да, Идел буенда да очравы белән төрле җирләрдә сибелеп яшәүче татарларны берләштерү функциясен дә үти.

«Күр углы» дастанын В.В. Радлов XIX йөз ахырында Төмән өлкәсендә яшәүче себер татарларыннан язып алган. Дастан прозаик характерда, фәкать берничә урында диалог яисә баш каһарман әйткән сүзләр генә ике-дүрт юллы тезмәләрдә җиткерелә. Мәсәлән:

Күрнең улы әйтте:

– Килсен ханларым, солтанларым!
Башлары миңа караган кеше килсен!
Боерылган әмерләрем инде алсын!

Яисә Күр улының Ага Цаус белән ат өстендә торып әйтешүеннән бер мисал:

Ага Цаус әйтте:

– Эстәрсәң дә инде малымны,
Син күрерсең минем көчемне.

Мине үлтерсәң, ал малымны,
Мин кайтмыймын, син кит иленә!

Шушы берничә шигъри юлдан тыш дастанның калган өлеше кыска җөмләле тезмә юлларда бәян ителә. Текстның күләме чагыштырмача зур түгел – дүрт биттән артмый. Вакыйгалар корылышы да артык катлаулы түгел, төп каһарман гамәлләренә нигезләнгән бер генә сюжет сызыгыннан гыйбарәт.

Күр батыр исемле вәзир Истанбул патшасына көтүдәге бер биянең озакламый толпар колынлаячагын хәбәр итә. Колын тугач, күк биянең әлеге кара колынчагын патша хуп күрми, аның толпар булачагына ышанмый, шуңа Күр батырны сукырайтып җәзалый. Ә колынчак, бераз үсә төшкәч, чыннан да толпарга әйләнә. Шуннан кызу канлы Күр батыр, улына кара айгырны җитәкләтеп, алдан әйткән сүзләренең хак булуын расларга дип, патша янына бара, аны каргый:

– Күрдеңме? Син минем күземне чыгардың, синең дә күзеңне чыгарсыннар! – ди. Патшаның ачуы чыга. Күр һәм аның углы качалар.

«Күр» исеменең килеп чыгышын Б.А. Каррыев ике төрле аңлата: «гүр» сүзе (таҗик, үзбәк версияләрендә төп каһарман, чыннан да, анасыннан кабердә, ягъни гүрдә туа) һәм кайбер төрки телләрдә күр сүзенең «сукыр» мәгънәсен аңлатуы белән бәйли [Каррыев: 1968. С. 227]. В. Радлов вариантына икенче аңлатма, ягъни патша тарафыннан сукырайтылган сукырның улы буларак каһарманны Күр углы исеме белән атаулары күбрәк туры килә, ә кабердә туу мотивы исә биредә урын алмаган. Алай да үзенең төрки телләрдәге төп мәгънәсе белән «күр / гүр / кер» сүзе каберне аңлата, төп каһарманның исеме дә шуңа бәйле булу ихтималы зуррак. Шул ук вакытта бу исемнең тарихи тамырлары булу мөмкинлеген дә алдарак карап узган идек.

Күр батырның улы атасын патша эзәрлекләвеннән коткарып кала, үзе Шәмливил дигән шәһәрдә «егетләр башы булып, узган-барганны коткармый, кәрванны талап тора», ягъни байлар-солтаннарны талау һәм үтерү белән шөгыльләнә. Башка милли версияләрдә вакыйгалар озын-озак итеп тәфсилләп сөйләнсә, В. Радлов вариантында шул ук вакыйга турында мәгълүмат кыска гына бер-ике җөмләдә җиткерелгән. Бу – соңгырак чор эпик стиль чагылышы, себер татарлары вариантының әүвәлге милли версияләреннән чагыштырмача соңрак формалашкан булуны раслый.

Алга таба Күр углының бер төркем батырлар башлыгы Ага Цауз (башка халыкларда, шул исәптән казан татарлары вариантындагы төрдәше – Ага Чауз) белән сугышуы һәм җиңүе, аның малын тартып алып, үзен әсир итүе тасвирлана.

Бер көнне боларга бер карт килә. Күр улы төркеме бу картның булган акчаларын талап ала. Карттан: «Бу дөньяда улың юк, кызың юк килеш

үләрсең», – дигән сүзләр ишеткәч, Күр углы аннан үзенә яраклы кыз турында сораша. Карт аңа Истанбулдагы Никар ханым дигән кыз турында әйтә. Әлеге карт образы гади генә карт булмыйча, башка милли версияләрдәге, әйтик, таҗик дастанында тәфсилләп сөйләнгән Хозыр образының бераз үзгәртеп китерелгән варианты булырга тиеш. Бу хакта татар дастанында бер сүз дә әйтелмәсә дә, картның Күр углы янына үзе килеп кергән булуы, рәнҗетелгәч, Күр угылының язмышын юрап әйткән сүзе, аңа яраклы кыз турында мәгълүмат җиткерүе карт образын изге Хозыр белән тәңгәлләштерү мөмкинлеген тудыра. Хозыр – борынгы Иран мифологиясе аша татар эпик иҗатына килеп кергән, дастаннарда еш телгә алына торган персонаж.

Шуннан Күр углы Истанбул каласына дип чыгып китә. Дастан каһарманының, кәләш эзләп, үз иленнән читкә чыгып китүе – төрки халыклар эпосында киң таралган мотив. Бу мотив махсус «героик ярәшү мотивы» дигән исем белән билгеле. Гадәттә Себер һәм Урта Азия төркиләре кәләшне башка кабиләдән ала торган булганнар, җиде буынга кадәр кан кардәшлеге булмаган очракта гына никахлашу рөхсәт ителгән. Кәләшне читтән эзләү мотивының экзогамиягә бәйле булуы турында Себернең төрки-монгол халыклары иҗатына мөнәсәбәттә Е.М. Мелетинский җентекләп яза [Мелетинский: 1963. С. 259–260]. Алтай әкияте «Кан-Пудей»да «алтын күкрәкле, көмеш аркалы» каһарман күк кызын бик еpактан, «җир белән күк тоташкан урыннан» алып кайта. Төрки һәм монгол халыклары өчен уртак әлеге сюжетның ерак кайтавазы Чура батырга багышланган дастаннарда да чагылыш тапкан булуга игътибар иткән идек [Ибраһимова: 2002. Б. 40]. Себер татарлары «Күр углы» вариантында каһарманның Никарны эзләп чыгып китүе дә әлеге традицион ярәшү-никахлашу мотивына килеп тоташа. Биредә ул үзгәргән, бу мотивка киң тукталу юк, сүз нигездә Күр углының атасын һәм үзен рәнҗеткән социаль гаделсезлеккә каршы көрәше турында бара.

Юлда әсир төшкән Күр углын зинданга ябалар, Никар ханым аны коткара. Патриархаль күчмә тормыш шартларында барлыкка килгән төрки халыклар эпосына каһарман хатынын яисә аның кәләшен бик теләп аның тигез хокуклы, акыллы ярдәмчесе итеп тасвирлау хас. Моңа мисалны без «Алпамыш»та (Барчин), «Кобланды батыр»да (Кортка), «Манас»та (Каныкей), «Чура батыр»да (Миңле Сылу яисә Гөлханыс, Акменде) һ.б. эпоста очратабыз. «Күр углы»нда да борынгыдан килә торган шушы эпик традиция чагылыш тапкан. Зинданда думбра чиртеп утыручы Күр углын күреп алган Никар ханым ярдәмендә төп герой юлын дәвам итә. Күр углы Бул бәк ханның сараена кереп, аннан бер кызны, кара атны урлап кача. Бул Бәк үзенең гаскәре белән боларны куа чыга. Ук атышып, Күр углы белән

бик каты сугышалар. Күр углына ярдәмгә аның егетләре килеп җитә. Бул бәкнең гаскәрен җиңеп, үзен Шәмливилгә әсир итеп алып кайтып китәләр. Күр углы Бул бәкне бик нык җәзалап үтертә:

– Бул бәк, сине тоткан көннәр ни булды?
Инде тиреңне суйдырам, суйдырам.
Йиреңә, халкыңа куйдырам, куйдырам,
Истамбулның капкасына илтеп куйдырам.

Күр углы Бул бәкнең эченә салам тутырылган гәүдәсен Истамбул патшасының капкасы төбенә китереп куя. Бу эшкә бик ярсыган патша даны илгә таралган Күр батырның кара атын тотып китергән кешегә үзенең кызын вәгъдә итә. Хәйлә юлы белән бу эшне Хәзәл исемле егет башкарып чыга.

Истанбул патшасы тарафыннан Күр углын һәм аның кара атын алып кайтырга дип җибәрелгән Хәзәл, Шәмливилгә килеп, Күр углына хезмәткә керә, аның ышанычын яулый. Дастанда Хәзәлнең еллар буе Күр углының малчысы булып торуы әйтелә, соңыннан ул Күр углының кара атын урлап, Истанбул патшасына качып китә.

Күр углы аны куа чыга, тиз арада хыянәтчене куып та җитә. Юлда тегермән ишегенә бәйләнгән кара атын күреп, атыннан төшкән Күр углын Хәзәл хәйлә юлы белән төп башына утырта: Күр углы тегермәннең бер ишегеннән кереп киткәч, үзе икенче ишектән чыгып, кара атны ияртеп, Күр углы атланып килгән туры атка менеп, кача. Хәзәл белә: атын калдырса, Күр углыннан мәрхәмәт булмаячак, ә качып котылса, Истанбул патшасы аңа кызын бирергә әзер. Әлеге тактик алым Хәзәл өчен уңай, әмма ул Күр углы белән дә арасын бозмый, киресенчә, аны туйга чакыра, шунда кара атны кире кайтарырга вәгъдә бирә. Соңыннан, сүзендә торып, вәгъдәсен үти.

Хәзәл – традицион героик эпос өчен типик образ түгел. Хәзәл белән Күр углы арасындагы конфликтның ике батыр арасындагы көрәш-алыш формасында түгел, ә хәйлә-мәкер катнашында чишелүе – соңгырак чор эпик традиция чагылышы. Батырлар арасындагы сугыш-орыш картинасына акыл-мәкер көрәше килеп керү белән башка китаби дастаннарда, әйтик «Каһарман Катил» героик дастанында да очрашабыз. Хәзәлнең кыйлган гамәлләре ил өчен, идея өчен түгел, ә үз амбициясеннән чыгып – патша кызына өйләнү, үзен күрсәтү өчен башкарыла. Әмма әлеге эпизод дастанда төп каһарманның дәрәҗәсен һич төшерми, киресенчә, күтәрә. Моны шул ук Хәзәлнең Истанбул патшасы ягында калмыйча, туйдан соң ук патша кызын, ягъни үзенең хатынын алып, Күр углы артыннан Шәмливилгә качып китүе үк раслый.

Дастан каһарманы Күр углы – курку белмәс батыр, җитез җайдак, үтә катлаулы хәлләрдән дә шома чыга белүче, нинди генә көчле дошманны да

җиңә алучы елгыр егет, оста оештыручы-җитәкче. Әмма шул ук вакытта бу егет – кеше үтерүче, талаучы куркыныч башкисәр, аны, атын тотып китерә алган кешегә кызын бирергә риза булып, Истамбул патшасы үзе эзләтә. Шуңа күрә бу яктан җинаятьчене аклап булмый кебек. Әмма героик дастан батырының үз-үзен тотышы бүгенге этика кагыйдәләренә һәрвакыт туры килеп бетмәве – эпос өчен табигый хәл. Күр углы холкына, һәрбер дастан каһарманына хас булганча, намуслылык, вөҗданлылык та ят түгел. Әйтик, Никар ханым зинданнан коткаргач, Күр углының качып китү я яшеренеп яту мөмкинлеге була, ә ул бу юлдан китми:

– Егетлек алай булмас, – ди, һәм, кире шәһәргә кайтып, дошманыннан каты итеп үч ала. «Егетлек алай булмас!» дигән гыйбарә текстта берничә урында кабатлана. Бу – каһарманның курку белмәс батыр булуын тасвирлау алымы, әсәрнең героик дастаннар рухына тәңгәллеген искәртә. Тагын шунысы бар: Күр углының дошманнары – һәрвакыт социаль дошманнар, алар – бай кәрванчылар, ханнар һәм патша. Әлеге факт вакыйгаларның тамырына – Күр углының җинаятьче-батыр булып әверелү сәбәпләренә алып кайта. Чыннан да, каһарманның атасы Күрне хаксызга рәнҗеттеләр, шуның нәтиҗәсендә карт күзсез калды, иленнән качарга мәҗбүр булды. Рәнҗетүче – үзенең хакимиятеннән явыз файдаланучы Истанбул патшасы. Дошманлыкның, явызлыкның сәбәбе әнә шул. Күр углы кыйлган гамәлләр үч кайтару мотивы белән башкарыла, шуңа да мантыйкый рәвештә аклана.

Биредә Күр углының үз егетләре-көрәштәшләре арасында зур авторитет булуын да истә тотарга кирәк. Һәрвакыт, һәр җирдә бу егетләр җитәкчеләренә ярдәмгә килергә әзер һәм бу бирелгәнлек көч кулланып түгел, фәкать Күр углының кодрәтен, чын батыр булуын тану бәрабәренә башкарыла.

Әле батыр туганчы ук ат белән аның арасында якын мөнәсәбәтләр урнашу – күп кенә төрки дастаннар өчен уртак күренеш. «Күр углы»ның әзәрбайҗан версиясендә Хәсән бәк атасы-баһадирның Гырат («кыр аты») кушаматлы тулпарыннан туасы җирән колын белән дуслаша. Кыргызларның «Манас»ында да шуңа охшаш эпизод бар. «Чура батыр»ның казакъ версиясендә исә Гөлханыс, каршыларына чабып килгән тулпарны күреп, «Туачак баламның аты булыр бу», – ди, һәм аның юравы чынга аша. Себер татарлары «Күр углы»нда да каһарман янында, аңа тугры кырык көрәштәш егет белән бергә, әлбәттә, төрки эпосның аерылгысыз атрибуты – каһарман үзе генә иярли ала торган тулпар аты тасвирланган.

Эпик герой – һәрвакыт горур, гаделсезлеккә түзеп тора алмый, кызу канлы һәм үз көченә нык ышанучан. Күр углына әлеге сыйфатларның һәммәсе дә хас. Дастанда ул гаделлек өчен көрәшүче курку белмәс батыр образын гәүдәләндерә.

Дастанның тел-стиль һәм шигъри үзенчәлекләренә килсәк, бу әсәрне сөйләмә вариантка якын тора дип билгеләү дөрес булыр. Халык сөйләменә хас артык озын булмаган гади яисә тезмә кушма җөмләләр, чәчмә стиль дастанны сөйләмә характердагы иҗатка якынайта.

Себер татарлары XVI йөздә иң беренче чиратта Урта Азия мөселманнары йогынтысында ислам кабул иткәннәр, ә Идел буеннан күчеп килгән казан татарлары йогынтысында исә биредә язма культурага омтылыш арткан. XIX йөз ахыры – XX йөз башларынача Урта Азия белән чиктәш татар төбәкләрендә икетеллелек күренеше булган. Берничә кардәш халык эпосын белгән импровизаторлар да мәгълүм. Мәсәлән, Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге архивында «Алпамыш» дастанын казакъча да, татарча да әйткән татар кешесеннән язып алынган текст саклана [ТФА Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фонды, колл. 39]. Гомумән, кардәш төрки халыкларда ике телле чичәннәр һәм аларның эпосны ике телдә дә белүләре аерым очракта гадәти хәл булган.

Татар халкының себер татарларындагы «Күр углы» варианты – тубыл татарларының иҗади эшкәртүенә дучар булган, бай эпик җирлеккә ия дастан. Ул Урта Азия чичәннәре белән язма культура арасын үзенчәлекле тоташтыра, синкретик характердагы, ягъни үзендә индивидуаль башлангычны да, фольклор традицияләрен дә үзенчәлекле берләштергән әсәр булуы белән кызыклы. Татарлардан тыш башка бик күп төрки һәм төрки булмаган халыкларда популяр «Күр углы» дастанының XIX йөз ахырында себер татарларында табылганы башка версия һәм вариантлар өчен дә характерлы булган уртак сюжет сызыклары, эпизод, детальләргә ия. Бу вариант төрки героик эпосы рухын саклый торган дастан буларак кыйммәт. Авантюралы сюжетының социаль-көнкүреш мәсьәләләренә кагылышлы булуы, күрәсең, дастанның халыкта киң һәм төрле формада таралуына сәбәп булган.

Дастанның Татарстанда табылган кулъязма варианты бар. Аның хакында галим М. Әхмәтҗанов хәбәр итә [Әхмәтҗанов: 2000. Б. 187]. Ул кулъязма бүгенге көндә Мирасханәдә тасвирланган хәлдә саклана [Татарстан ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать инстутының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фонды, 39 колл. Сакл. бер. № 5013].

Кулъязма фәкать ике генә битлек, гарәп язуында. Текст шәмәхә кара белән 1920 елларда эшләнгән кәгазьгә язылган. Әлеге дастан бары фрагменттан гыйбарәт, 26 тезмә юлны тәшкил итә. Дастан кулъязмасының 13 нче һәм 14 нче шушы ике битеннән кала башка өлеше сакланмаган. Өзектә Күр углы уллыкка алган Хәсән ханның гаскәрдәге егетләрне яуга өндәгән чыгышы китерелә. Әлеге текстан берничә юл:

Фәрәмуш булмасын (онытылмасын. – Л.М.) имди хәтерләр.

Корыңызлар сарә (сөенеч, шатлык уңаеннан. – Л.М.) пәрдә чатырлар.

Ак керүгә савыт кигән (ак түгәрәк көбә күлмәк, кольчуга. – Л.М.) батырлар,

Я алыңлар, я үлеңләр егетләр.

Йулымызда күзе Күр углы солтан,

Гаваз ханны килтерер дип кырык арслан.

Ук үтмәгәй, кирек тиресе бу калкан (киергегә тарттырылган калкан. – Л.М.),

Я үлеңләр, я алыңлар егетләр.

Фрагмент кына булуга карамастан, кульязманы «Күр углы»ның бер варианты дип бәяләргә мөмкин. Бу шигъри өзекнең табылуы «Күр углы»ның татарларда популярлыгын раслый. Әлеге вариант себер татарларыннан язып алынган дастан сюжетыннан ерагая төшкән. Кайбер антропонимик һәм топонимик уртаклыклар, мәгълүм Күр углы турында каһарман характерындагы дастан булуы һәм бердәй мотивлар (әйтик, Күр углының баласы булмау) гына аларны бер үзәккә тупларга мөмкинлек бирә.

Аның каравы бу фрагмент кульязма дастанның басма варианты белән аваздаш. Дастанның 1894 елгы басмасында кульязмадагы шушы өзек юлга-юл кабатланган [Хикәяте Күр углы солтан: 1894. Б. 13–15]. Чагыштыру өчен югарыда мисалга китерелгән сигез юлның басма вариантта ни рәвешле кабатлануын күзәтеп үтик:

Фәрәмуш булмасын имди хәтерләр.

Корыңызлар сарә пәрдә чатырлар.

Ак керүгә савыт кигән батырлар,

Я алыңлар, я үлеңләр егетләр кырык егетләр.

Йулымызда күзе Күр углы солтан,

Гаваз ханны килтерер дип кырык арслан.

Йамылкан (атылган. – Л.М.) ук үтмәс кирек тиресе калкан,

Я алыңлар, я үлеңләр егетләр.

Татарларда кульязмада таралган дастаннар китап басу дәверендә китап булып басылып чыга торган булган. «Күр углы» вариантлары очрагында да шушы ук закончалык кабатлана: безнең көннәргә кульязма текстның зур өлеше югалган булса да, җирле наширләр аны тулы вариантында китап формасына күчереп калырга өлгергәннәр. Мәгълүм булганча, XIX йөз – XX йөз башында Казан типографияләрендә «Хикәяте Күр углы солтан» исеме белән күләмле әсәр кат-кат басыла. Әйтик, бу дастан 1889 дан алып 1916 елгача 11 тапкыр дөнья күргән. Югарыда каралган кульязма фрагменттагы юллар, кайбер лексик, морфологик һәм орфографик үзгәрешләр кичереп, нәкъ менә шушы басма хикәяттә очрый.

«Хикәяте Күр углы солтан»ның теле гарәп-фарсы алынмалары белән чуарланган һәм бүгенге көн укучысына шактый кыен аңлашыла. Күләме зур – 90 битне тәшкил итә, гарәп язуында.

Кайбер милли, әйтик, төрекмән версиясендә Күр углының бала чагыннан алып егет булганга кадәрге тормышын, геройның могҗиза юлы белән туган атын җентекле тасвирлау-бәян итү бар. Татар «Күр углы»сында әсәрнең ханнар тарихын риваять итеп, хронологик төстә берничә ханның исемен атап, шул тәртиптә Күр углының да унбиш яшендә хаким булуын бәян итеп башлануы әлеге төрки эпос традициясенә якын тора. Татар китаби дастаны Күр углы тормышындагы вакыйгаларның кайберләренә генә тукталган. Вакыйгалар тасвирланышы башка милли версияләрдәге эзлеклелеккә һәрвакыт туры килеп бетми. Бер үк исемнәр, охшаш вакыйгалар төрле уңай белән сюжетның төрле урынында очрарга мөмкин. Төрекмән, таҗик, әзәрбайҗан һ.б. версияләр бер-берсеннән аерылып торган кебек, татар дастаны да яңа җирлектә яңача корылган, әлеге иҗат процессында күп үзгәрешләргә дучар булган.

Күр углы утыз яшькә җиткәндә моның янына Хозыр галәйһиссәлам, кырык изге җан, унике имам киләләр һәм аңа изге дога багышлыйлар. Кырык яшендә болар Күр углына кабат килеп, «бездән niләр теләр идең» – дип сорыйлар. Күр углы дан-шөһрәткә ия булып озак яшәүне сорый, ә үзенең варисы итеп калдырырлык бала сорарга башына килми.

Дастанда аның күп хатыннар алып та, берсенең дә моннан бала тапмаулары турында сөйләнә. Варис кирәклеген аңлап, Күр углы, йөз яшенә җиткәндә, Исфаһан шәһәреннән Хәсән ханны алып кайтып, аны үзенең улы дип игълан итә, батыр егетләренә шул Хәсәнне башлык итеп куя.

Алга таба дастан Хәсән хан җитәкчелегендәге кырык егетнең Хункар иленә баруы турында сөйли. Биредә «Булдырык исемле итченең бер бик чибәр улы» яши икән, Күр углының шушы Гаваз ханны күрәсе, аны үзенең варисы итәсе килә. Шуңа күрә ул: «Хәсәнне тыңлап, буйсынып торыгыз», – дип, Гаваз ханны алып кайтырга Хункар иленә яу җибәрә.

Татар версиясендәге Гаваз төрле милли версияләрдә телгә алынган Айваз (Овез, Иваз, Аваз) исемле бик чибәр үсмер егет образы белән тәңгәл килә. Дастанның көнбатыш һәм көнчыгыш версияләренең һәркайсында талау-буйсындыру сугышларының берсендә Күр углының Айваз исемле бик чибәр яшь ир баланы урлап китү эпизоды бар. Әлеге үсмер егет башта Күр углы хезмәтендә аның шәраб коючысы булып тора, соңыннан үч алучы-башкисәрнең көрәштәше-фикердәшенә әверелә. Дастан версияләрендә тасвиланган әлеге эпизодның чынбарлык вакыйгаларына барып тоташуы һәм тарихи документларга нигезләнеп раслануы әһәмият-

ле. Җәләлидләр түнтәрелеше турында Төркиядәге архив документларын барлаганда Х. Короглы бу турыда гаять кызыклы тарихи мәгълүматларга юлыга. Ул менә нәрсәләр турында хәбәр итә: «Самые достоверные сведения о джалалидском движении во главе с Кёроглу сохранились в государственых архивах Турции. В указе от 1580 г., адресованном правителю Болы (главный враг героя во всех версиях эпоса) и кадию Гереде, говорится о бесчинствах, совершаемых неким Кёроглу, которого следует поймать и наказать согласно закону. Чрезвычайно любопытно, что в этом же указе упоминается о том, что Кёроглу увел с собой красивого подростка. Об этих же событиях рассказывают другие архивные документы, датированные 1579–1581 гг.» [Короглы: 1973. С. 143]. Димәк, реаль вакыйганың татар дастанына килеп кергән булу ихтималы бөтенләй юк түгел яисә мондый күренешләр – татарларга язма чыганак аша кергән басма вариантның тәрҗемәләнүе нәтиҗәсе.

Кырык егете белән Хәсән хан Хункар дәүләтенә килеп җитеп, Бәдбәхет тавында туктала. Бу тау Гөрҗестан җирендә була. Таудан түбән карап, каланың зурлыгын, капкаларының күплеген күреп каушап калган егетләргә Хәсән бәк кульязма вариантта да теркәлгән 26 юлдан торган шигъри тезмәдә бәян ителгән сүзләрне әйтә. Ул юлларның эчтәлеге егетләрне орышка үгетләүдән, Күр углы солтанның ышанычын акларга өндәүдән гыйбарәт.

Татарча «Күр углы солтан» – төрки героик эпосы рухын тулысынча саклый торган әсәр. Әйтик, баһадирга даими рәвештә изге картларның ярдәмгә килүе – төрки халыкларның дастаннарында еш очрый торган күренеш. Мәсәлән, «Алпамыш» дастанында батырга Хозыр үзе булыша. «Гашыйк Гариб»нең азәрбайҗан версиясендә каһарман шул ук Хозыр Ильяс ярдәме белән кирәкле вакытта тиешле җиренә барып өлгерә һ.б.

«Күр углы солтан»да бу мотив төрки дастаннар өчен гаять популяр икенче бер әһәмиятле күренешкә – баласызлык мотивына барып бәйләнә. Баласызлык мотивы казакъ, кыргыз, үзбәк, төрекмән, каракалпак кебек төрки халыклар эпосы өчен бик популяр. Мәсәлән, казакъ халык героик эпосы «Кобланды батыр»да Toктарбай сиксән яшенә җитә, әмма баласы булмый. Кыргыз эпопеясы «Манас»та улы булмаган Якуп кайгысыннан кан-яшь түгә. Киң таралган бу мотив Чура батырга багышланган дастаннарда да күзәтелә.

«Күр углы солтан»да баласызлык мотивы дастанның төп нигезе булып әверелгән дисәк тә хата булмас, чөнки нәкъ менә шушы проблема Күр углын башта Хәсән хан, аннары Гаваз хан өчен көрәшергә мәҗбүр итә һәм дастан сюжетын төзи.

Соңгы елларда «Күр углы» дастаныннан эпик җыр буларак аерымланган текстлар да язып алынуга игътибар итми мөмкин түгел. Әйтик, «Кируглы җыры»ның («Күр углы» эпос-дастаныннан) бер варианты Казан дәүләт консерваториясе оештырган экспедиция вакытында 1998 елда Әстерхан өлкәсе Приволжск районы Татар башмагы авылында Сәфәров Сәләхетдин Җәләлетдин улыннан (1934 елгы) язып алынган [Памятники...: 2007. С. 222–223]. Шул ук информантның шул ук дастаннан тагын бер җырны башкаруы мәгълүм, ул вариантның тулы исемен «Кируглы җыры» (Сиңа диеп килдем) дип күрсәтергә мөмкин. «Күр углы» дастаны сюжетына бәйле бу җырларда курку белмәс каһарман Күр углының башбирмәс холкы чагылыш тапкан:

Сиңа диеп килдем

Чандыбилемнән (Чандыбил – «Күруглы» дастанында эпик атама, урын, төрки версия һәм вариантларда «Чандыбил», «Чамлыбел», «Җанлыбил», «Чаглибил» кебек формаларда очрый. – Л.М.)

Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын;
Үзем дисәм, тик төрекмән иленнән,
Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын.
Мәйдан эченә җиттем,
Бәйгедә катнаштым,
Болгар атым ат каешны тирләтте;
Мин тордым, иңемдә кылыч уйнаттым,
Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын! («Кируглы җыры»ннан (Сиңа диеп килдем) [Памятники...: 2007. С. 227].

«Күр углы» дастаны белән бәйләнешле мондый иҗатның булуы татарларда әлеге дастанның фольклор белән уртаклыгы әле дә дәвам итүне күрсәтә. Бүгенге көндә мөстәкыйльлеккә дәгъва кыла торган фольклор жанры – дастан җырлары арасында «Күр углы» дастанына бәйлеләре чын мәгънәсендә аерым урын алган. Алар асылда Әстерхан өлкәсендә яшәүче татарларда сакланып калган, бүгенге көндә халык иҗатының сирәк, әмма шактый актив тел-авыз иҗаты мисаллары. Татарларда «Күр углы»на кагылышлы дастан вариантларының язмада сакланганнары белән бергә XIX гасырда В. Радлов [Радлов: 1872. С. 258–261] себердә язып алган сөйләмә характердагылары һәм әле бүгенге көннәрдә дә югалып бетмәгән дастан җырлары («Кируглы җыры», «Күруглы җыры») халкыбызда «Күр углы» сюжетына корылган әсәрнең язма мәдәниятә дә, тел-авыз иҗатында да һичшиксез билгеле бер роль уйнавы хакында сөйли. «Күр

углы» сюжетына татар вариантларының язма нөсхәләре күчерелеп һәм укылып йөргән дастаннардан саналса, дастан җырлары һәм телдән язып алынган вариантлары әсәрнең фольклор тамырлары хакында искәртә.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, «Күр углы» исеме белән бәйле дастаннар безнең халыкта кульязма һәм басма формаларда очрый. Китаби дастаннар формалашуның билгеле бер этабында «Күр углы» хикәятенең, халыкның язма әдәбиятка ихтыяҗын канәгатьләндерә торган, борынгыдан килгән традицияләребезне язуга күчереп тарата торган әсәр буларак, әһәмияте зур. Үзенең сюжет корылышы, образ-персонажлар бирелеше, вакыйгалар эзлеклелеге, күләме һ.б. ягыннан татар версиясе башка халык версияләрен кабатламавы белән үзенчәлекле. Күп яклап «Күр углы» дастаны – гаять кызыклы, бай хәзинә.

Дастан – элитар жанр. Алар һәрбер халыкта булган һәм бар дип әйтеп булмый. Эпос-дастан, бигрәк тә китаби дастаннар халыкның үткәнен бәяләгәндә аерым бер критерий ролен дә үти дияргә ярыйдыр. Халык томышын эпик сурәтли торган әсәрләре татарларның тирән тарихка ия, дәүләт тоткан, алдынгы, укымышлы халыклар булуын ассызыклый. Себер, Кавказ, Урта Азия һәм Казахстанның, Якын Көнчыгыш һәм хәтта өлешчә Европаның төрки телле һәм башка халыкларында гаять популяр «Күр углы» дастанының татарлар яшәгән төбәкләрдә дә таралганлыгы халкыбызның үзбилгеләнүен ачыклауда катнаша.

Әдәбият

1. Әхмәтҗанов М.И. Татар кульязма китабы. Казан: Тат. китап нәшр, 2000. – 270 б.
2. Закирова И.Г. «Күр углы» дастанының татар версиясе // Татарская культура в контексте европейской цивилизации: материалы международной научной конференции. Казань: Ихлас, 2010. С. 371–372.
3. Ибраһимова Л.Х. Төрки халыклар иҗатында «Чура батыр» дастаны. Казан: Фикер, 2002. – 192 б.
4. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-углы у тюрко-язычных народов. М.: Наука, 1968. – 260 с.
5. Короглы Х.Г. Туркменский эпос «Героглы» и особенности его историзма // Специфика фольклорных жанров. М: Изд – во «Наука», 1973. С. 134–146.
6. Мөхәммәтҗанова Л.Х., Мөхәммәтҗанова А.Ә. «Күр углы» дастаны сюжетында вариантлылык, тарихилык, традицияләр яшәүчәнлеге // Фәнни Татарстан. 2025. № 1 (145). С. 78–89.
7. Памятники татарского народного музыкально-поэтического творчества. Вып. 1. Песни Астраханских татар. Әстерхан татарлары җыр-

лары. Сост. и нот. транскр. Е.М. Смирновой и Н.Г. Гайнуллиной. Казань: Казанская консерватория, 2007. – 552 с.

8. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, Ч. IV. Наречия барабинцев, тюркских, тобольских и тюменских татар. СПб., 1872. С. 258 – 261. (528 с.)
9. Урманчеев Ф.И. Героический эпос татарского народа. Казань: Тат. книж. изд-во, 1984. – 310 с.
10. Хикяте Күр углы солтан. Казань: Типо-литография Имп.-го ун-та, 1894. – 90 б.

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МОНЕТЫ ИЗ АКСУБАЕВСКОГО РАЙОНА ТАТАРСТАНА КАК МАТЕРИАЛ ДЛЯ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ РАБОТЫ[1]

Аннотация. *В статье приводится информация о находках средневековых восточных монет на отдельных памятниках Аксубаевского района Татарстана. Это Новое Мокшино, Барское Енорускино, Нижнетатмайновские селища и Новое Ильдеряково. Серебряные и медные монеты из указанных объектов были выпущены в XIII–XIV вв.*

Ключевые слова: *монета, дирхам, пул, археологический памятник, Аксубаевский район, Татарстан, XIII–XIV вв.*

Основным источником для установления времени возникновения и существования населённых пунктов являются, по нашему мнению, находки археологического материала. И в первую очередь – монеты. Для периода средневековья различное количество находок позволяет установить этапы возникновения, подъёма и затухания экономической жизни на поселениях. Данный принцип полностью подходит для изучения памятников из Татарстана. Ранее авторами была исследована нумизматическая история Иски-Казанского археологического комплекса, где было собрано почти тысяча серебряных и медных монет [Бугарчев, Степанов: 2021]. Они были выпущены в период с X до середины XV вв. [Там же: С. 54–55]. Большое количество работ было посвящено находкам джучидских монет XIII–XV вв. из Джукетау (в границах современного города Чистополь).

Используя такие методы работы как топографический, метрологический и сравнительный, рассмотрим нумизматический материала из Аксубаевского района Татарстана. Информация собиралась нами на протяжении последних 20 лет. Было издано несколько статей, посвящённых отдельным находкам, происходящим из района [Бугарчев: 2019; Бугарчев, Павлов: 2024].

Разберём топографию находок средневековых монет.

Деревня Новое Мокшино: здесь в разное время были найдены серебряные монеты середины XIII в. – с именами монгольских каанов Мунке и Арыг-Буги (1250–1260 гг.), дирхамы с тамгой золотоордынского хана Менгу-Тимура (1266–1282) чеканки монетных дворов Биляра, Булгара и Кермана. Медные монеты с именами халифа ан-Насира и каана Мунке относятся к 1240–1250 гг. Комплекс остаётся не разобранным по типам и

[1] Доклад на данную тему был зачитан 4 апреля 2025 г. на Вторых межрегиональных Зай-Каратайских историко-краеведческих чтениях.

по метрологии. В Татарской энциклопедии написано, что деревня основана в середине XVIII в. [ТЭ: 2008. С. 463]

Деревня Барское Енорускино – известно о находках одного дирхама начала XIV в. (С/140), одного медного динара Мунке (1250-е гг.) и одного пула «тамга в треугольнике» (1320-х гг.). Но главное – здесь был найден небольшой клад серебряных монет – 16 экземпляров, который оказался очень важным для установления границ этапов булгарского денежного обращения [Бугарчев, Петров: 2018. С. 179–180]. Из статьи в Татарской энциклопедии следует, что деревня основана в XVIII в. [ТЭ: 2002. С. 305].

В статье татарстанского краеведа Р.Г. Насырова упоминаются находки с ***Нижнетатмайновских селищ*** (состоят из 7 памятников), где было обнаружено 76 средневековых монет [Насыров: 2016. С. 77].

Из других опубликованных материалов сначала укажем на статью 2019 г., где приводится 18 дирхамов и их фракций, чеканенных во второй половине XIII в. при золотоордынских ханах Менгу-Тимуре, Туда-Менгу и наместнике Кунчеке [Бугарчев: 2019]. Точное место сбора установить не удалось, известен только район находок – Аксубаевский.

В ещё одной, более поздней работе, описаны серебряные монеты, найденные в ***окрестностях посёлка Аксубаево***. Комплекс насчитывает 28 дирхамов, чеканенных на монетных дворах Булгара, Биляра, Сарайя, Нового Сарая и Гулистана. Хронологически все монеты выпускались в столетний период – в 1260-х – 1360-х гг. [Бугарчев, Павлов: 2024]. В Татарской энциклопедии приводится следующая информация – основана во второй половине XVII в. [ТЭ: 2002. С. 85].

Село Новое Ильдеряково расположено в 10 км к северо-востоку от Аксубаево. Здесь подняты два булгарских анэпиграфных дирхама начала XIV в. и семь дангов второй трети XIV в. чеканки Сарая ал-Махруса («Богохранимого»), Сарая ал-Джадид («Нового») и Гулистана. Материал ещё не издавался. В Татарской энциклопедии написано, что село основано в середине XVIII в. [ТЭ: 2008. С. 465].

Таким образом, приведённая информация свидетельствует о том, что на указанных памятниках в XIII – первой половине XIV вв. существовала активная торговая деятельность. По ряду причин после 1360-х гг. жизнь в изучаемом субрегионе затухает.

Карта археологических памятников приводится из Свода 2007 г.

На фототаблице показаны отдельные булгарские серебряные монеты XIII в., найденные в Аксубаевском районе.

ФОТОТАБЛИЦА 1
БУЛГАРСКИЕ МОНЕТЫ XIII В. ИЗ АКСУБАЕВСКОГО РАЙОНА РТ

Литература

1. Бугарчев А.И. Ранние золотоордынские монеты периода 665–690 гг. из находок в Аксубаевском районе // Человек и природа в бассейне р. Ик в историческом развитии. Актанышский район: проблемы истории и культуры. Материалы Всероссийской конференции. Вып. 19. Казань: Отечество, 2019. С. 39–41.
2. Бугарчев А.И., Павлов А.А. Джучидские монеты XIII–XIV вв. из находок в Аксубаевском районе Татарстана // Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Вып. XXIV / Под общей ред. А.М. Белавин; ПГГПУ. Пермь, 2024. С. 102–107. DOI: 10.24412/2658-7637-2024-24-102-107
3. Бугарчев А.И., Петров П.Н. Монетные клады Булгарского вилайата XIII – первой четверти XIV вв. Монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 336 с., илл.
4. Насыров Р.Г. Из опыта привлечения нумизматического материала в изучении местной истории (на примере археологических памятников майнской округи) // Материалы II Региональной научно-практической конференции. Болгар, 2016. С. 76–87.
5. Свод памятников археологии Республики Татарстан. Отв. ред. А.Г. Ситдиков, Ф.Ш. Хузин. Казань, 2007. Т.3. – 528 с.
6. Татарская энциклопедия. Гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2002. Т. 1. А-В. – 672 с.
7. Татарская энциклопедия. Гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2008. Т. 4. М-П. – 768 с.

Илсөяр Закирова

ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫНДА АКСАК ТИМЕРНЕҢ ЭПИК БИОГРАФИЯСЕ

Алтын Урда чорының билгеле шәхесләрнең берсе Сәхибкыран Әкбәр Тимур Күрәгани Мозаффар тарихка үзенең исемендә түгел, ә кушаматы белән кереп кала. Төркиләр аны Аксак Тимер буларак беләләр, фарсылар шул ук кимчелеген истә тотып Тимур-Ленг дип атыйлар, фарсыдан Европа телләренә ул Тамерлан булып керә. Шул рәвешле кодрәтле әмирнең кимсетүле кушаматы гасырлар буена кабатланып аның исеменә әверелә.

Аксак Тимер тарихка да, халык хәтеренә, шул исәптән фольклорга да, беренче чиратта, үзенең мәгънәсез ерткычлыгы, кансызлыгы белән кереп кала. Дөрес, бөтенесе Аллаһы Тәгалә кулында, дигән принцип белән яшәгән мөселман халыкларының аның ерткычлыкларын Аллаһы Тәгалә тарафыннан җибәрелгән җәза, яки язмыш итеп кабул итүе дә мәгълүм.

Аксак Тимернең яулап алу сугышлары, тормыш юлы турындагы беренче хезмәтләр үзе исән вакытта ук языла башлый. Тарихчылар әмирнең үз янында «дабиран-и хас» – шәхси сәркатип һәм «фадилан-и аср» – чорының укымышлы кешеләрен тотуын, аларга үзе белән бәйле вакыйгаларны язмача теркәп бару йөкләтелгән булуны әйтәләр.

Бу хезмәтләрнең безнең көннәргә кадәр килеп җиткәннәренең иң беренчесе – Низам-әд-дин Шәминең «Зәфәр-намә» дигән хезмәте. Аксак Тимер Багдадны алганнан соң, Низам-әд-дин Әбдел-Вәси Шәмигә үзенең тормышын һәм аның белән бәйле тарихи вакыйгаларны язарга куша. «Зәфәр-намә», ягъни «Җиңү китабында» Аксак Тимергә кадәрле монгол дәүләтләренең кыскача тарихы һәм Тимернең 1404 елга кадәр тормышы, ул алып барган сугышлар бәян ителә. Низам-әд-дин Шәми үзенә кадәр язылган тарихи чыганакларга, документларга, шул вакыйгаларның шаһите булган кешеләр сөйләгәннәргә таяна, язмасын фольклордан килгән мотивлар белән баета. Кайбер автобиографик мәгълүматларны Аксак Тимер үзе бирә [Сборник материалов: 1941. С. 104]. Әлеге хезмәт озак еллар Аксак Тимер турында төп чыганак буларак кулланыла.

Аксак Тимергә багышланган икенче зур хезмәт тә «Зәфәр-Намә» дип атала [Сборник материалов: 1941. С. 144–199]. Авторы Шәрәф-әд-дин Али Йәзди әлеге әсәрне Аксак Тимернең вафатыннан соң яза. Хезмәтнең нигезендә Низам-әд-дин Шаминең «Зәфәр-намә»се ята. Автор безнең көннәргә кадәр килеп җитмәгән шактый чыганаклар белән эш итә, шулай ук Аксак Тимер яуларынының шаһитләре, катнашкан кешеләрнең сөйләгәннәренә таяна. Шуңа күрә Шәриф-әд-дин Али Йәздинең хезмәте фактик материалларга бай. Авторның Аксак Тимергә мөнәсәбәте субъек-

тив булуы күзгә ташлана, ул әмирнең һәр эшен, ягъни яулап алу сугышларын, меңнәрчә гаепсез кешеләрне юк итүен аклап кына калмый, хәтта мактаулы эш буларак бәян итә. Ул үзе тасвирлаган вакыйгалардан Аксак Тимернең 1387 елда Исфахан халкын тулысынча юк итүен дә, һиндстанга яуга чыгар алдыннан 100 мең әсирне үтерүен дә тулысынча акларлык сәбәпләр таба.

Өченче чыганак – «Искәндәр анонимы» [Сборник материалов: 1941. С. 126–138]. Бу хезмәтнең озак еллар авторы мәгълүм булмый, шуңа күрә ул фәнгә аноним исеме белән керә. В.В. Бартольд исә аның авторы Муин әд-дин Натанзи дигән кеше булуын ачыклый. «Искәндәр анонимы»ның бер бүлеге Аксак Тимергә багышланган. 1413–1414 елларда язылган бу хезмәттә башка чыганакларда булмаган фактлар да бар.

Аксак Тимер турында шул дәвер тарихчылары Хафизи Абру (1361(1358?)–1430), Абд әр-Реззак Самарканди (1413–1482), Мирхонд (1433–1498) һ.б. яза. Гарәп тарихчысы Ибн Арабшахның «Аджа’иб ал-макдур фи нава’иб Тимур» [Сборник материалов: 1884. С. 455–474] дигән хезмәте Аксак Тимергә багышланган иң зур күләмле әсәрләрнең берсе. Алдарак искә алынган авторлардан аермалы буларак, Ибн Арабшах Аксак Тимер образын идеаллаштырырга омтылмый, киресенчә аның басып алу сәләтенең бөтен тискәре якларын, аның кешелеккә китергән фаҗигасен күрсәтә һәм автор бу шәхескә нәфрәтен яшерми. Шул ук вакытта Ибн Арабшах һәр яктан объектив булып калырга омтыла – Аксак Тимернең хәрби даһилеге, оештыру сәләте, акылы һ.б. сыйфатларын да югары бәяли.

Аксак Тимер шәхесе турында мәгълүматлар рус һәм Европа тарихчылары хезмәтләрендә, елъязмачылар һәм сәяхәтчеләр язмаларында һәм истәлекләрендә дә сакланган. Мәсәлән, Рюи Гонзалес де Клавихоның Аксак Тимер белән очрашуларын бәян иткән көндәлеге хөкемдар турында кызыклы күзәтүләрен һәм объектив нәтиҗәләрен саклый [Гонсалес де Клавихо: 1881].

Аксак Тимергә багышланган күләмле хезмәтләрнең тагын берсе – «Автобиография Тимура» («Аксак Тимернең автобиографиясе») [Тамерлан. Автобиография: 2005]. Әсәрнең авторы мәгълүм түгел. Бу өлкәдә эшләгән галимнәр аның Аксак Тимер сүзләреннән язылган булу ихтималын да кире какмыйлар. Бу очракта ул соңрак хронологик яктан тәртипкә салынган, Аксак Тимернең биографиясе эпик традицияләргә туры китерелгән булырга мөмкин. Әсәр ике өлештән тора. Хезмәтнең беренче өлешендә тулы биографиясе бирелә, Аксак Тимернең үзе төзегән унике әхлакый принцибы нигезендә идеаль хөкемдар образы тудырыла. Икенче өлеш аның дәүләт һәм гаскәр белән идарә итү турындагы

фикер-карашларыннан тора, Аксак Тимернең җиде яшеннән утыз тугыз яшенә кадәр тормышы сурәтләнә. Аның 39 яшьтән соңгы тормышы хезмәтнең «Кануннар җыелмасы» («Уложение») дигән өлешендә тасвирлана [Тамерлан. Автобиография: 2005. С. 279–430] . Бу хезмәтләрне тикшергән Л. Яковлев «Автобиография» һәм «Кануннар җыелмасы» – бер үк әсәрнең ике редакциясе дигән карашта тора [Тамерлан. Автобиография: 2005. С. 5–12]. Хезмәтнең «Кануннар җыелмасы» өлеше төзелеше белән катлаулырак, үзенә күбрәк мәгълүмат сыйдырган.

Аксак Тимер 1336 нчы елда Шахрисабз шәһәреннән ерак түгел Хуҗа Илһар дигән җирдә туа. Атасы Таратай исемле бәк була. Алар монголларның төркиләшкән барлас дигән кабиләсенә карыйлар. Ул вак җирбиләүче булып, артык бай булмаса да, кабиләсендә дәрәҗәле кеше була. Аксак Тимернең тормыш юлы күпчелек хезмәтләрдә 1360 елдан, ул Тоглук-Тимергә хезмәткә кереп, Кашкадәрья виләятендә хакимлек итүеннән башлана. Шулай да Аксак Тимернең биографиясенең башлангычы турында Ибн Арабшах һәм Гонзалес де Клавихо мәгълүмат бирергә омтылалар, рус елъязмаларында да күпмедер хәбәрләр сакланган. Нигездә бу чыганаклар бер үк мәгълүматны кабатлыйлар. Әлеге чыганакларда Аксак Тимернең балачагында ук лидерлык сыйфатларына ия булуы турында сүз бара. Ул җәядән бик яхшы ата, атта йөри, яшьтәшләре арасында дәрәҗә казана һәм әкренләп үз янына нүкерләр туплый. Алар юлбасарлык, угрылык белән шөгыльләнәләр, башта күрше-тирәләрнең сарык-сыерларын урлый башлыйлар. Әкренләп юлбасарлардан торган әлеге төркем зурая, алар 300 кешегә җитәләр һәм юлларда сәүдәгәрләрне талый башлыйлар.

«Автобиография»дә Тимернең биографиясе җиде яшеннән башлана. Хезмәттә бирелгән мәгълүмат буенча, аны җиде яшендә мәктәпкә бирәләр, ул бик тиз укырга-язарга өйрәнә, тугыз яшендә мәктәптә иң яхшы укучы буларак танылa. Яшьтәшләре арасында ул хәрби бәрелешләр оештыра һәм үзе һәрвакыт «әмир» була.

Тимернең чын биографиясе шушы ике вариант арасында булырга мөмкин. Автобиография Тимернең балачактан яхшы оештыру сәләтенә ия, белемгә омтылучан, мохтаҗларга ярдәм итүче кеше буларак сурәтләсә, риваятьләр нәкъ киресен – Тимернең яшьтәшләрен җыеп кеше талавын бәян итә. Тарихчылар исә Аксак Тимернең язу танымавын, әмма шуңа да карамастан киң эрудицияле, күп өлкәләрдә мәгълүматлы һәм үз фикере булган шәхес буларак тасвирлыйлар. Ул балачактан төрки һәм таҗик телләрен, дин нигезләрен яхшы белгән. Шул ук вакытта ул игенчелек һәм терлекчелек белән шөгыльләнгән күчмә һәм утрак тормышны, яшәү кануннарын, кешеләрнең психологиясен дә әйбәт үзләштергән. 1360 нчы елда Туглак Тимер Мавераннахрны яулап алгач, Аксак Тимер аңа хезмәткә керә. Шул

рәвешле Тимер 25 яшендә бай гына Кашка-Дәрья вилаятенең башына килә. Әмма 1361 елда Туглак Тимер Мавәраннәһергә хөкемдар итеп үзенең улы Ильяс Хуҗаны билгеләгәч, Тимер аның белән арасын өзә. 1361–1365 елларда Тимер Казаган хан оныгы Хөсәен белән якынаеп китә. Нигездә алар бергәләп бай табыш алу максаты белән тирә-як күршеләренә һөҗүм итү белән шөгыльләнәләр. 1365 елда Тимер белән Хөсәен гаскәр туплап Ильяс хуҗага каршы яу күтәрәләр, әмма җиңелеп кире чигенергә мәҗбүр булалар. Ильяс хуҗа гаскәре белән Сәмәркандка юл тота. Сәмәрканд халкы Ильяс хуҗага көчле каршылык күрсәтә, шәһәрне яклап кала. Әмма бу халык та Тимернең мәкере алдында чарасыз була. Аксак Тимер Сәмәркандны хәйлә-мәкер белән яулап ала. Шул урында әлегә кадәр бер булып эш иткән Тимер белән Хөсәеннең юллары аерыла. 1370 елда Тимер Хөсәенне үтертә. Шушы вакыйгадан соң Аксак Тимер тормышында зур үзгәрешләр башлана. Корылтай карары белән Аксак Тимер Мавәраәннәһернең бердәнбер хакиме итеп билгеләнә. Шул вакыттан Тимернең җимерүче сәләте, ерткыч табигате тагын да ныграк ачыла башлый.

Аксак Тимер хакимияткә килүенең беренче көннәреннән ике юнәлештә эш алып бара: бер яктан бердәм, нык дәүләт төзү һәм икенчесе – басып алынган дәүләтләрне талауга корылган сугышлар. Тимер Фәрганәне яулап алып Мавәраәннәһергә куша. Яшь хөкемдарның авторитетын күтәргән икенче адымы – Харәземне Тимер дәүләте составына кертү була.

Тимернең иң зур максатларының берсе – Алтын Урданы үзенә буйсындыру, аның хакимен үзенең вассалы ясау була. Туктамыш ханның Алтын Урданың ике өлешен бергә кушуы, аның территориясен киңәйтергә омтылып басып алу походлары оештыруы да Тимернең планнарына туры килми. Җүчи Олысын яулап алырга теләп, ул берничә поход оештыра. 1391 елда хәзерге Самара белән Татарстанның Чистай шәһәре арасындагы Кондырча дигән җирдәге каты бәрелеш вакытында Туктамыш җиңелә, әмма бу Алтын Урданың җиңелүе булмый әле. Араларында көрәш дәвам итә. 1395 елда Төньяк Кавказда яңа бәрелеш була. Бу юлы Туктамышны җиңгән Тимер, Алтын Урданың башкаласы Сарай Бәркәгә барып җитеп, аны җимертә. Идел буендагы башка шәһәрләрне, шулай ук Кырым, Төньяк Кавказ һ.б. төбәкләрдәге шәһәрләренә зур зыян сала. Тимернең Алтын Урдага, Харәземгә юнәлгән яулары Урта Азияне ныгыту максатыннан оештырылган. Ә Урал, Кавказ арты территорияләренә, һәм тагын да ераграк оештырылган яулар икенче максатны – шул илләрне талауны күздә тота.

Аксак Тимернең талау сугышлары да, басып алу сугышлары да яулап алынган территорияләрнең халыклары өчен гаять мәрхәмәтсез була. Гаскәрендә шәфкать, аяу дигән төшенчәләр ят булып, яулап алынган халык таланып кына калмый, күпчелек очракта шәһәр-авыллар, еш кына аның

халкы да, тулысынча юк ителә. Шул рәвешле ул Әрмәнстан, Грузия, Әзербайҗанны, Һиндстанны, Госманлы дәүләтен басып ала. Тимернең соңгы сугышы тәмамланмыйча кала. Ул 1404 елда Кытайны яулап алу һәм талау өчен сугыш башлый, 1405 аның елда вафатыннан соң, сугыш туктала. Шул рәвешле Кытай дәүләте җимерелмичә, халкы таланмыйча кала.

Аксак Тимер күпме генә җирләрне яулап алса да, бары Мавәраәннәһерны гына үз кулында тота. Башка җирләрне үзләренең элекке хантүрәләренә яки улларына бирә. Ягъни, Тимернең дәүләте аерым феодаль биләмәләрдән тора һәм бары аның корыч ихтыяры гына барлык вассалларын буйсындырып, аларны бербөтен дәүләт буларак җыеп торырга мөмкинлек бирә. Шунлыктан Тимер үлү белән дәүләте дә таркала башлый.

Аксак Тимер тарихка да, фольклорга да берничек тә акланмаган явызлыгы белән керә. Тарихчылар явызлык эталоны булган Тимер бәкнең түбәндәге гамәлләрен теркәп калдыра: Кан түкмәскә вәгъдә биргән Тимер бәк Баязитның биш мең кешесен тереләй күмә; Галеб шәһәренең канавына тирә-якта яшәүчеләрне тереләй тутырып, өсләреннән үтеп, шәһәрне ала; Шәм-Шәриф (Дамаск) шәһәренең утыз мең кешесен храмга бикләп, тереләй яндыра; Шәм-Шәриф шәһәрен алганнан соң, сугышчыларының һәрберсенә берәр кеше башы китерерә кушыла, алардан өч башня өелә [Путешествие Ивана Шильтбергера:1866. С.19–21]. Бу очракта утыз мең конкрет сан булмыйча, күплекне генә аңлата дип уйларга мөмкин. Аксак Тимернең үзе алган шәһәрләрдәге халыкны үтереп, кеше башларыннан пирамидалар төзүе күп тарихчылар хезмәтләрендә искә алына. Явыз бәкнең ерткычлыгының иң югары ноктасы Исфахан шәһәрен алганда күзәтелә. Ул башта ирләрне һәм ундүрт яшьтән олырак ир балаларны үтерергә әмер бирә. Үтерелгәннәрнең башларыннан шәһәр уртасында тау өелә. Хатын-кызлар белән калган балаларны кырга куып чыгаралар һәм җиде яшьтән кечерәк балаларны – җиде мең сабыйны аерып алалар. Әлеге балалар аналарының күз алдында атлы гаскәр тарафыннан таптатыла [Путешествие Ивана Шильтбергера:1866. С.27]. Бу фактлар барысы Тимер бәкнең явызлыгын бәян итә, халыкларның Аксак Тимергә нинди мөнәсәбәттә булуы турында сөйли.

Тимер бәк үзен чын мөселман дип күрсәтергә омтыла, янында һәрвакыт шәехләр, дин әһелләре була. Әмма аның мөселманнар яшәгән илләргә карата кылган гамәлләре мөселман булмаган халыкларга булган мөнәсәбәттән берничек тә аерылмый.

Аксак Тимер исеме фольклорга үзе исән чакта ук кереп халык иҗатында безнең көннәргә кадәр сакланган. Образы татар халкының дастаннарында, риваятьләрендә, бәетләрдә дә тасвирлана. Татар дастаннарында ул үзенең мәшһүр замандашлары Идегәй бәк (бий) һәм Туктамыш ханга

мөнәсәбәтле тасвирлана. В.В. Радлов тарафыннан язып алынган «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» дигән хезмәтенең Себер татарларының халык иҗатына багышланган IV томында «Аксак Тимер» дигән риваять, татар халкының «Чынгызнамә» дастаннар җыентыгында Аксак Тимергә багышланган дастан, һәм әлеге шәхескә багышланган күп санлы риваять-легендалар, язма әдәбият үрнәкләре бар.

Татар халык иҗатына һәм әдәбиятына Аксак Тимер Шәһри Болгарны, Болгар дәүләтен җимерүче, кан коючы, яндыручы вәхши «хан» буларак кереп кала.

XV йөзнең икенче яртысы, XVI йөз башында иҗат иткән Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәд Әминнең «Гыйкаб» дигән шигыре Аксак Тимергә багышланган. Шагыйрь Аксак Тимерне бөтен кешелек өстенә килгән бәла буларак тасвирлый:

Чыкны һиҗрәттән йиде йөз илледә –
Төшде галәмгә хәраблык зилзилә.

Аксак Тимернең яулап алулары аның әсәрендә бөтен дөньяның астын-өскә әйләндергән җир тетрәүләр белән чагыштырыла. Характеристика бик тискәре, ул шагыйрьнең, һәм аның иҗаты аша халыкның Аксак Тимергә булган мөнәсәбәтен белдерә:

Үзе аксак, гаклы – ахмак, фетнәдер
Золымыны изһар кылды һәр йирә.

Шунысы игътибарга лаек, Мөхәммәд Әмин Аксак Тимернең Болгар илен җимерүен Ислам дипенә кылыч күтәрү, мөселман илен җимерү, галимнәрне һәм шәехләрне юк итү буларак карый. Үзен хак мөселман буларак танытырга теләгән Аксак Тимернең мөселман халыкларга каршы яу белән чыгуын ул ахирәттә дә гафу ителмәслек гөнаһ саный:

«Йа илаһи, әйлә ул бәндәңне сән
Ахирәтдә залим вә җаһил илә», – дип яза.

Татар халкының «Чыңгызнамә»сенең икенче әсәре – «Тимер нәселе турындагы дастан». Автор үзенең героен «хәзрәте Аксак Тимер» дип атый һәм нәкъ менә шушы – явыз бәкне «хәзрәте» дип зурлау авторга үзенең героена карата булган чын мөнәсәбәтен яшерергә мөмкинлек бирә. Дастанның эчтәлеге түбәндәгедән гыйбарәт.

Һиндстан шәһәрендәге Чыңгыз хан углы Җодай хан бер көн төш күрә. Төш юраучылар әлегә тумаган баланың Җодай хан үлеменә сәбәпче булачагын әйтәләр. Авырлы хатынны эзләп табып, корсагында таптап, карынындагы баланы үтерергә телиләр. Ана карынындагы тумаган бала исән кала, ул бер аягына гарип булып туа. Исән калганга җаны тимер икән

дип, исемен дә Тимер дип куялар. Тимер бик яшьтән ятим кала. Бозаулар көтеп көн күрә. Яшьтәшләре арасында үзен «хан» итеп билгели. Үз янына яшьләрне җыеп, сатучы-сәүдәгәрләрне талап, малларын алып, үзләрен кырып яши башлыйлар. Алдау белән Җодай ханны үтерә, үзе аның урынына Һиндстанга барып хан була. Аннан Мисыр шәһәрен ала, Истанбул шәһәренә юнәлә, мәкер ярдәмендә аны да ала: үзен сырхау итеп күрсәтеп, шәһәр капкаларын ачтыра. Бер-бер артлы Хаҗи Тархан, Болгарны ала. Капкаларын ачуга карамастан, Бүләр халкын да кыра.

Әсәрдә Аксак Тимернең һәр эше Хак Тәгаләдән килә дигән караш үткәрелә: «Әмма аңа Тәңре Тәгалә яр-юлдаш булгандыр, шәһәрләр, йортлар алуга, урдалар вәйран булуга аны сәбәп кылгандыр. Һәр яхшы-яман Тәңре Тәгаләнең әмере, тәкъдире белән эшләнә. Аның боерганыннан тыш һичбер эш булмый... Тәңре Тәгалә аңа [Аксак Тимергә] яр булды» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 26]. Аксак Тимернең Аллаһы Тәгалә тарафыннан җибәрелгән җәза булу мотивы очраклы түгел. Ул халыкыбызның Аксак Тимернең «Автобиография»сеннән хәбәрдар булуын күрсәтә. «Автобиография»дә Аксак Тимер үзен Аллаһы Тәгаләнең кылычы дип атый һәм кан коюларын гөнаһларны юк итү дип аңлата. Икенчедән, шул рәвешле, халык үзенең җиңелүен аңлатырга да омтыла. Әмма бу авторның Аксак Тимергә булган чын мөнәсәбәтен яшерә алмый. Һәрбер эпизодта Аксак Тимернең мәкерле асылы, мәгънәсез кан коюы, ерткычлыгы яңа яктан ачыла бара. Аксак Тимер бер кайчан да намуслы эш итми. Бала чагында бозау көтә – үзенә ышанып тапшырылган бозауларны суя. Үсеп киткәч сәүдәгәрләрне кырып, талап яши. Халык исә юлга чыгарга курка башлый. Җодай хан җибәргән илчеләрне юк итәләр, алдау юлы белән Җодай хан үзе дә үтерелә. Аксак Тимер һәр очракта намуссыз, астыртын эш итә. Ул, үзеннән көчлерәкләрне бары алдау-мәкер белән генә җиңә ала. Шаһ Солтанны да, Җодай ханны да шулай үтерә. Авторның Тимер бәккә мөнәсәбәте Шәһри Болгарны алганда да ачык күренә. Ул әрнүен яшерә алмый: «Шәһри Болгарны алдылар, харап кылдылар, йөз дә егерме дүрт олуг бик бар иде, аларның барысын да кырдылар, һәркайсының энҗе кебек хатыннарын Аксак Тимер әсир кылды» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 28].

Дастанда Бүләр шәһәре тарихын тасвирлауга зур игътибар бирелә. Алыплар заманында Зәй тамагында Бараҗ дигән аждаха елан яши. Шундагы халык аждахадан качып Болгар янына китә һәм Бүләр шәһәрен сала. Шуңа күрә бу халыкны «Бараҗ халкы» дип йөртәләр. Халык Аксак Тимерне шул аждаха белән тиңли. «Инде Бараҗдан көчлерәк Аксак Тимер килде» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 28]. Бүләрнең ханы – Самат хан киңәш сорап изгеләргә мөрәҗәгать итә. Изге кеше Аксак Тимер белән сугышуның файдасыз икәнен әйтә: «Сугышырга рөхсәт юк.

Хәзрәте Хуҗа Хызыр галәйһиссәлам аның гаскәрендә. Тәңре Тәгаләнең тәкъдиренә буйсынырга кирәк, капкаларны ачтыр», – ди [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 28]. Әмма капкаларны ачу да Бүләр халкын саклап кала алмый. Аксак Тимер гаскәре белән кереп коралсыз халыкны кырып сала. Коралсыз халыкны, тыныч халыкны үтерү дә Аксак Тимернең чын асылын күрсәтә. Аксак Тимер үзен танытмыйча Барадж халкы арасында йөри һәм үзе турында начар фикердә булган кешеләрне нәселе-тамыры белән һәлак итә. Аксак Тимер Бүләрдән соң Владимирга юнәлә. Владимирга җиткәч, хәзрәте Хуҗа Хызыр галәйһиссәлам килеп Аксак Тимергә: «Сиңа бу кяферләр белән сугышырга вәгъдә ирешмәде», – дип хәбәр бирде [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 30]. Аксак Тимер Владимир шәһәрен алмый. Шулай да, Владимир халкына үрелеп «кәрамәтен» күрсәтә. «Өч яшьлек тайны кяферләр тарафына ташлады. Хак Сөбханә вә Тәгаләнең кодрәте белән ул ташлаган тай кяфернең таш манастыйрын урталай ярып, бер чакырым җиргә барып төште. Тай төшкән җирдә су булды» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 31]. Владимир каласыннан Тимер бәк Бохарага юнәлә. Автор Бохара халкының киңәшкә җыелуын сурәтли. «Ту бия суеп, халкын җыеп кай тарафка күчик дип киңәш кылдылар. Шунда халык арасыннан берәү атын мактады, берәү этен мактады, берәү алган хатынын мактады. Пешкән ит, аш ашалды, киңәш булмады, халык таркалды» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 31].

Автор халыкның таркаулыгын әрнеп бәян итә, илбашының халкын якларга сәләтле булмавын күрсәтә. Амәт белән Самат дигән ике хан беренче булып качып китәләр. Аксак Тимер гаскәре ханны, халыкны тоталар. Алга таба Аксак Тимер Бохара халкын ислам диненә кертүче миссионер буларак хикәя ителә. «Исламны өйрәттерде, үзе бер-ике ел шул күчмә халык арасында торды, мөселманнык динен белдерде» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 32]. Әмма халыкның ислам кабул итүе дә, аны Аксак Тимердән коткармый, ул Бохараны яулап ала, Аксак Тимер гомеренең соңын Сәмәрканд шәһәрендә үткәрә, һәм шунда фани дөньядан үтә.

Дастанда бәян ителгән вакыйгалар тарихилыкка дәгъва кыла алмый. Шул ук вакытта әсәр Аксак Тимернең шәхесе турында шактый мәгълүмат бирә. Контекстта Аксак Тимергә карата авторның тискәре мөнәсәбәте яхшы аңлашыла. Иң беренче күзгә ташланган момент – урта гасырлар әдәбиятының төп концептларының берсе – язмыш мотивы. Әлеге мотив төрки әдәбиятта да, фольклорда да бер әсәрдән икенчесенә күчә. Кешенең дә, халыкның да тормышы алдан билгеләнгән булу, Аллаһы Тәгалә тарафыннан язылган булу, алдан язылганнан – язмыштан узмыш булмау – әлеге әсәрләрдә шушы фикер уздырыла. Дастан авторы да әсәрен шушы идеягә иллюстрация рәвешендә бирелгән хикәят белән башлый.

Хикәяттә бәян ителгән вакыйгаларга карата үзенең мөнәсәбәтен дә «Ул ахмак тәкъдирне тәдбир белән бозмак теләде. Хак Тәгаләнең тәкъдире ничек бозылыр», – дип белдереп куя [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 23]. Шушы фикергә кат-кат әйләнеп кайтыла. Мәсәлән, алга таба Аксак Тимерне Аллаһы Тәгалә тарафыннан язмыш коралы итеп сайлануы турында сүз бара: «Әмма аңа Тәңре Тәгалә яр – юлдаш булгандыр, шәһәрләр, йортлар алуга, урдалар вәйран булуга аны сәбәп кылгандыр һәр яхшы-яман Тәңре Тәгаләнең әмере, тәкъдире белән эшләнә. Аның боерганыннан тыш һичбер эш булмый» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 26].

Автор Аксак Тимернең нәселен бәян итеп, аның бер яктан да хөрмәткә лаек булмавын, чыгышы-нәселе белән дә, тәрбиясе-белеме белән дә бик түбән дәрәҗәдә торуын күрсәтә. Гаять зур территорияләрне басып алган Аксак Тимер гомере буе «бөек әмир» булып кала. Чыңгыз чорыннан килгән законнар буенча, тәхет мирас булып бары Чынгызханлыларга гына күчә. Аксак Тимер дә тәхетен Чыңгыз ханның икенче улы Чагатай нәселеннән булган Сөюргатмыш (1370–1388) һәм аның улы Мәхмүд (1388–1402) белән бүлешергә мәҗбүр була. Шулай да, фольклор әлеге шәхесне хан дип атый. Шул рәвешле Аксак Тимер бары фольклорда гына булса да, әлеге олуг дәрәҗәгә ирешә. Шулай да, әсәр башындагы хикәяткә тагын бер функция йөкләнелгән. Һиндстан шәһәрендә хан булган Чыңгыз хан углы Җодай күрсәтмәсе белән Аксак Тимерне туганчы ук үтерергә омтылалар. Туганчы ук имгәтелгән баланың бөтен дөньяга нәфрәте, ерткычлыгы шул рәвешле аклана. Әмма бу эпизод тарихи фактларга туры килми. Бу халыкның Аксак Тимернең гамәлләрен аңлатырга омтылуы гына. Фольклор туганда ук рухи һәм физик яктан имгәтелгән Аксак Тимернең бөтен дөньядан үчле булуын шул рәвешле аклый.

Рус елъязмасында сакланган мәгълүмат буенча, Аксак Тимер үсеп җиткәч, юлбасарлык белән шөгыльләнгән вакытта, имгәнә: «Единаче бо ему тогда младу сущу, во убожьстве крадый ядяше, иже у некого да украде овцю, они же абие очитиша его. Он же мняшеся убежати, но скоро многими постиженъ бысть и ятъ бысть, и удержанъ крепко, и биша его нещадно по всему телу, и умыслиша ему дати язву смертную, яко да убиють; и перебиша ногу и бедру его на полы, и абие повергоша его яко мертва, недвижющася и не дышюше; мняху убо, уже умре, и оставиша его псомъ на снедение. Едва уздравися от таковая смертоносныя язвы, въста, перекова себе железомъ ногу свою перебитую, таковою нужею храмаше; того ради прозванъ бысть Темирь Аксакъ» [Повесть о Темир Аксаке: 1981. С. 231].

Аксак Тимер бик яшьтән ятим калып, ата-ана тәрбиясе күрми. Көтү көтеп үз көнен үзе күрә. Тарихчылар да, мәсәлән, Бартольд, Аксак Ти-

мернең ерткычлыкларын аның гарип аяк-кулларының түзә алмаслык авыртулары белән бәйләп аңлаталар.

Алтын Урда дәверендә тәхеткә хокук кан белән күчә, ягъни атадан балага мирас булып тапшырыла. Дастанда тасвирланган сюжет буенча түбән катлаудан чыккан Аксак Тимернең хан булырга омтылуы бу кануннарга туры килми. Дастан кысасына кергән икенче хикәяттә Аксак Тимерне аксак кырмыскадан гыйбрәт алуы турында сүз бара. Аксак кырмысканың тырмаша-тырмаша кәшанәгә менүен күзәткән Аксак Тимер үзенә дә кырмыска кебек тырыш булырга кирәк дигән фикергә килә. Шул рәвешле алдына олы максатлар куеп, шуларга ирешә.

Дастанда Аксак Тимернең Болгар һәм Бүләр (Биләр) шәһәрләрен алуына зур урын бирелә. Аксак Тимернең әлеге шәһәрләре җимерүе күп санлы риваять-легендаларда да бәян ителә. «Казан бәете»ндә дә Аксак Тимернең Болгарны алуы турында юллар бар:

Тарихе йите йөздә килде Тимер Болгарга,
Габдулла ханның кулындин Болгар шәһәрен алдия.
[ТХИ. Бәетләр: 1983. Б. 25]

Татар халкында Аксак Тимернең Болгар һәм Биләрне алуы турында риваять-легендалар да күп. Аларда Аксак Тимернең әлеге шәһәрләрне алуы, халыкның басып алучыларга каршы көрәше, Болгар ханының улларының Иске Казанга нигез салуы турында сүз бара. Әлеге әсәрләрнең кайберләре «Аксак Тимер нәселе турындагы дастан»да очрыйлар. «Аксак Тимер» дигән риваять бер «ил падишасы»ның төш күрүе белән башлана [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 29–31]. Анда Аксак Тимернең тууы, исеменең мәгънәсе, аксак кырмыска турындагы риваять, Аксак Тимернең янына юлбасарлар җыюы, юлбасарлык белән шөгыльләнүе, Истамбулны алуы турындагы эпизодлар бар. «Аксак Тимер нәселе турындагы дастан»да булмаган бер эпизод – Аксак Тимернең Казанны һәм Дәвеш шәһәрләрен алуы тасвирлана.

«Болгарның харап булуы» дигән риваять Мөслиминең «Рисаләи Тәварих Болгария вә зикре мәүляне хәзрәте Аксак Тимер вә хәрабе шәһре Болгар» хезмәтендә теркәлгән [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 34–35]. Мөслими Аксак Тимернең Болгарны җимерүендә Болгар халкын гаепли: «Әнкыйсса, безнең Болгар әһле бозык вә гыйсъян илә мәшһүр иделәр... Аллаһы Тәгаләгә гөнаһлы булдылар. Аллаһы Тәгалә шуның өчен Аксак Тимер хәзрәтне мөсәлләт кылды» [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 34].

Берничә риваятьтә Болгар кызларының Аксак Тимер яуларына каршы көрәше турында сүз бара. Мәсәлән, «Кырык кыз» дигән риваятьтә Болгарның 40 кызның хан кызы җитәкчелегендә Аксак Тимергә каршы

сугышта һәлак булулары бәян ителә [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 36]. «Янмый торган кыз» риваятендә Габдулла ханның «үзенең акыллыгы һәм яхшылыгы өчен, изге дип аталган» кызының хөкем палатасы янганда исән калуы һәм Аксак Тимернең аны алып китүе тасвирлана [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 36].

Татар риваятьләрендә Иске Казан каласының корылуы да Аксак Тимер исеме белән бәйле. Бу әсәрләрдә Бүләр (Биләр) һәм Болгар калалары җимерелгәннән соң Казанга нигез салыну турында сүз бара. «Утсыз кайный торган Казан» дигән риваятьтә Аксак Тимернең Бүләрне алу ысулы бәян ителә. Аксак Тимер «хан» Бүләрне алырга тели, әмма күпме генә тырышса да, шәһәр Аксак Тимергә бирелми. Шуннан соң Аксак Тимер хәерче киемнәре киеп бер карчыкка керә. Теге карчык Аксак Тимернең кем икәнен белмичә шәһәрне ничек алып булганын сөйләп бирә: «Аксак Тимер хан безнең шәһәрне алма кели, ул аны күгәрчен аягына ут төртеп җибәрсә генә алыр», – ди. Аксак Тимер карчыкка бөтен әйберләрен алып Бүләрдән китәргә куша. «Кай төштә, астына ут якмыйча, казан астында ут янып китә, шунда туктап урнашып кала», – ди [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 43]. Бу риваятьнең «Бүләрне яндыру» дигән вариантында Аксак Тимер исеме телгә алынмый. Анда да күгәрченнәр тотып, аларның тәпиләренә чүпрәк бәйләп, ут төртеп җибәрелү турында сүз бара. Күгәрченнәр, Бүләрнең салам түбәле йортларындагы ояларына барып кунып, йортлар янып китүгә сәбәп була.

Аерым крепостьларны шушы ысул белән алу төрле халыкларның тарихи фольклорында һәм борынгы әдәбиятта тасвирлана. Аның бер мисалы борынгы рус әдәбияты үрнәге «Повесть временных лет»та да чагылыш тапкан. Княгина Ольганың древляннарның шәһәре Искоростеньне алуы шул рәвешле тасвирлана. Ул, ире князь Игорьне үтергән древляннарның шәһәре Искоростеньне җәй буе камап торса да, ала алмый. Шуннан соң хәйләгә керешә, һәр йорттан өчәр күгәрчен һәм өчәр чыпчык тотып бирүләрен сорый: «Она же сказала: «Нет у вас теперь ни меду, ни мехов, поэтому прошу у вас немного: дайте мне от каждого двора по три голубя да по три воробья. Я ведь не хочу возложить на вас тяжкой дани, как мой муж, поэтому-то и прошу у вас мало. Вы же изнемогли в осаде, оттого и прошу у вас этой малости» [Повесть временных лет: 1996. С. 165] Княгина Ольга чыпчык-күгәрченнәрне үзенең сугышчыларына тарата һәм һәрберсенең аягына ут төрткән сүс бәйләргә куша. Кич белән кошларны җибәрәләр. Алар кире үз ояларына, шәһәргә оча. Бөтен шәһәр яна башлый.

«Туйбикә казаны» дигән риваятьтә дә Казан шәһәренә Аксак Тимер Болгарны туздыргач, шуннан күчеп киткән кабилә нигез салуы сөйләнә [ТХИ: Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 43]

«Иске Казан каласының корылуы» дигән риваять эчтәлеге белән «Аксак Тимер турындагы дастан»га охшаган. Монда да Болгар һәм Бүләр шәһәрләре җимерелү турында сүз бара. Аксак Тимер Болгарны җимереп, аның хөкемдары Габдулла ханны үтергәч, ике сабый баласы – шаһзадәләр исән калган. Болгар шәһәренең олылары ханның нәселен саклап калырга омтылып, аларны Бүләргә озата. Аксак Тимер Бүләрне дә алгач, ханбикә ике улын – Алтынбик һәм Галимбәкне алып, Аксак Тимернең каршына чыга: «Падишаһларның падишаһы, олы ханым-солтаным хәзрәти Биктимер! Менә мин ике улым – ханзадәләрне алып, синең хозурыңа мәрхәмәтеңне өмет итеп килдем, мин гөнаһлы Габдулла ханның хатыны, бу балалар аның ике улы. Мәрхәмәт итеп, бу ике балага аталарының рухына Коръән укырлык бер җирдә урнашып, үзебезнең Болгар йортында безгә торырга рөхсәт итсәгез иде. Сез күп яшәгез, бөтен җиһанның дәүләте, көч вә кодрәте сезгә булсын», – ди. Ханбикәнең сүзләре Аксак Тимергә бик ошый, һәм ул аларга үзләре теләгән урында кала корып торырга рөхсәт бирә. Шулай итеп Иске Казанга нигез салалар [ТХИ. Риваять һәм легендалар: 1987. Б. 45–47].

Гомумән, Аксак Тимер турындагы татар халкында таралган риваятьләрдә тарихи чыганаклар белән аваздаш эпизодлар күп. Мәсәлән, аның халык фикерен белү өчен, үзен танытмыйча халык арасында йөрүе «Утсыз кайный торган казан» дигән риваятьтә бәян ителә. Тарихчылар Аксак Тимернең халык арасында үзе турыда, аның варислары турында фикерне белер өчен үзенең үле хәбәрен таратуын язалар. Г. Клавихо язуы буенча: «Уже дважды Тамурбек выдавал себя за покойника, распространяя слухи о своей кончине в своих владениях, чтобы посмотреть, кто же восстанет, а кто возмущался, тех он тотчас хватал и предавал казни» [Клавихо: 1992. С. 343].

Йомгак ясап әйткәндә, татар фольклорында Аксак Тимер образы дастан, риваять, бәетләрдә саклана. Бу образ тарихи чыганакларга нигезләнеп тасвирланса да, ул нигездә, басып алучы, явызлыгы белән аждаха кебек шәхес буларак ачыла.

Әдәбият

1. Гонсалес де Клавихо Руи. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура: 1403–1406 / Пер. со староисп. СПб., 1881.
2. Дәфтәре Чыңгыз-намә /Китапны басмага хәзерләүче, сүзлек һәм аңлатмалар авторы – Сәлим Гыйләҗетдинов. Казан: «Иман», 2000.
3. Повесть временных лет /Подготовка текста, перевод статьи и комментаии Д.С. Мехачева. Санкт-Петербург: Наука, 1996.
4. Повесть о Темир Аксаке // Памятники литературы Древней Руси: XIV – середина XV века. М., 1981.

5. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке /Пер. с нем. Одесса, 1866.
6. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извл. из персидских сочинений собр. В.Г. Тизенгаузеном. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
7. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечение из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. СПб., 1884.
8. Тамерлан. Автобиография. Уложение. М.: Изд-во ЭКСМО, 2005.
9. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяние / Сост., обр. и подг. текста Р. Рахманалиева. М., 1992.
10. Татар халык иҗаты. Бәетләр / Төз. Ф.В. Әхмәтова, И.Н. Надиров, К.Б. Җамалетдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.
11. Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / Төз. С.М. Гыйләҗетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987.

Р.Р. Исхаков

УФИМСКИЕ СЛОБОДСКИЕ СЛУЖИЛЫЕ ТАТАРЫ – НАСЛЕДНИКИ АК-ИДЕЛЬ УЛУСА

Служилые татары, как особая социальная страта в составе населения Уфимского уезда, в русскоязычных документах начинают фиксироваться со времени основания крепости Уфы и возникновения одноименного уезда. В «Отводной книге по Уфе» (начало 1590-х гг.) отмечалось наличие в окрестностях Уфимской крепости Татарской слободы на р. Урюзя. Таким образом, Татарская слобода уже существовала или возникла в период строительства Уфимской крепости. Если о времени появления городского населения Уфы можно делать однозначные суждения – это были служилые люди из Центральной России и Среднего Поволжья, переселенные сюда вскоре после возведения Уфимской крепости, то со слободскими татарами не всё так однозначно. Обратимся к документам отводов поместных дач по Уфе в 1591 г. В этом году поместными окладами были пожалованы «уфимские возжи, слободские татаровя без хлебного жалования Шугарко Коккузов и Игиличко Земанов. Дано им государева жалованья пашни на Великом поле по той же реке под Высоким же бугром подле Шугуровы же да Игиликовы пашни по 4 чети в поле человеку, а в дву потому ж, оклад их сполна» [Текст: 1971. С. 266].

Итак, за службу двум слободским татарам были отведены участки пашни по 4 чети. Здесь же указывалось, в чем заключалась их служба – они были возжи, т.е. служилые люди, выполнявшие функции проводников в дальних походах. Возжами служили представители местного населения, хорошо знавшие географию и жителей данного региона. Это может говорить о том, что слободские татары Шугарко Коккузов (Шугур Кокузов) и Игиличко Земанов (Иглич Заманов) проживали здесь еще до прихода русских. Первый из них – Шугур Кокузов – фигура деятельная и неординарная, фиксируется и в других исторических документах данной эпохи. Шугур Коккузов принимал участие в строительстве Уфимской крепости, в 1601 г. в числе «уфимских татар» и «табынцев» состоял в дипломатической миссии к сыновьям сибирского хана Кучума, принимал участие в переходе на московскую службу будущего касимовского царя Араслана Алексеевича [Азнабаев: 2016. С. 276–277]. Заметная роль Шугура Кокузова в дипломатических отношениях с сибирскими Чингизидами может свидетельствовать о его тесной инкорпорации в татарскую (ордынскую) клановую структуру и заметном влиянии среди представителей татарской аристократии.

Можем предположить, что уфимские татары являлись наследниками Ак Идель улуса, проживавшими здесь еще во времена Казанского ханства

и Золотой Орды. О том, что земли по реке Белой со времен Золотой Орды были заселены оседлым мусульманским населением, говорят и письменные источники [Миргалеев, Аксанов: 2016. С.6]. Уфимские слободские татары имели развитую традицию земледельческого хозяйства. Еще до земельного отвода 1591 г. слободские татары Шугур Коккузов «с товарыщи» распахали не менее 140 десятин пашни, часть которой в результате размежевания была передана уфимским служилым людям. В конце XVI в. слободским татарам в качестве жалования за службу было отведены поместья: «Иткулу Бехтемирову, Сабанче Чилпанову, Исенбулату Коземанову, Игебердею Безгозеву, Шугуралею Кокузову «пашни на Великом поле по той же реке под Высоким же бугром подле Шугуровой же, да Игиликовой пашни по 4 чети в поле человеку, а в дву потому ж, оклад их сполна; да сенных покосов против города, за рекою за Белой Волошкою и около их пашен по 20 копен человеку. Да им же дано на семена по чети ржи, по чети овса человеку, да по осьмине ячменя человеку» [Текст: 1971. С.267]. Таким образом, задача слободских татар сводилась не только к военной и дипломатической службе, но и к частичному обеспечению Уфимской крепости хлебом.

Другой важной формой хозяйственной деятельности уфимских татар была торговля. В указной грамоте из Приказа Казанского дворца верхотурскому воеводе Д.И.Миславскому и подьячему В.Шестакову от 15 ноября 1633 г. сообщалось, что «казанские и уфимские татаравя ж» занимались скупкой «мягкой рухляди» (мехов) у ясачных людей Уфимской волости Верхотурского уезда [Материалы: 1956. С.71]. Скупка мехов имела такие широкие масштабы, что верхотурское руководство, опасаясь, что местному населению нечем будет платить ясак, было вынуждено ввести ограничения на эту деятельность. В челобитной, датируемой не позднее 17 февраля 1695 г., уфимские татары, а также мещеряки, казанские торговые люди просили освободить их от незаконных поборов в сборе торговых пошлин верхотурского заставного головы Гаврилы Калашникова [Материалы: 1956. С.83–84].

Возможно, схожие функции представители данной социальной группы выполняли и в период казанского и ногайского господства, т.е., опираясь на военно-торговые фактории, держали в своих руках пушную торговлю и контролировали сбор ясака. Важным условием жизнедеятельности таких центров было наличие оседлого земледельческого населения, которое могло обеспечить его продовольствием и организовать оборону в случае военной угрозы.

Весьма спорной выглядит точка зрения, предложенная А.Б.Азнабаевым. Он связывает происхождение уфимских слободских татар с салджиутами, проживавшими в Зауралье. Эта гипотеза строится на данных челобитной, датируемой 1695 г. В ней представители одного из родов Сал-

жаутской волости, обосновывая свои права на ясачные вотчины по рекам Синара, Миасс и Исеть ссылались на то, что они принадлежали их предку Ш. Акузову [Азнабаев: 2016. С. 276–277]. Является ли это достаточным основанием для вывода, что уфимские слободские татары происходили от салджиутов? Безусловно, нет. Практика передачи служилым татарам промысловых угодий, входивших впоследствии в состав ясачных вотчин поземельных волостей, была весьма распространенным явлением на начальном этапе формирования Уфимского уезда, т.е. в конце XVI – первой половине XVII вв. В 1606/1607[1] гг. служилый татарин (тархан) Авдуак Санбаев был испомещен земельным поместьем: пашнями, сенными покосами и лесами за Камой, на реках Буюн, Еловая, Узяр, которые впоследствии стали вотчинными владениями «башкирцев» Уранской поземельной волости Осинской дороги [Башкирское: 2015. С. 56]. Служилый человек Аудуак-бей фигурирует в шеджаре, обнаруженном в Янаульском районе Республики Башкортостан, где он указан в качестве одного из родоначальников уранцев [Азнабаев: 2016. С. 220]. В 1615/1616 гг. за помощь в поимке лидера антимосковского восстания народов Волго-Уралья – служилого татарина Арской дороги Казанского уезда Еналейки (Джан-Али) Емаметева, и сдаче его в Казань, служилым татарам «на житье» на реках Таньп и Нюлюза были пожалованы «Скилянское (Ички-Иланское) поместье» и урочища [Отдел рукописей: Л. 18]. В последующее десятилетие владельцы этого поместья уже фиксировались как «башкирцы», а их земли – как часть Ички-Иланской поземельной волости.

Промысловые угодья и пашни в окрестностях Уфимской крепости были пожалованы за службу «слободским уфимским татарам». Впоследствии однако они стали частью владений Минской поземельной волости. Сын того же Ш. Кокузова – Мангатай Шугуров, владел вотчинными землями по Минской дороге, за которые платил ясак, и был записан в ясачные книги как «башкирец», при этом он сохранял и статус служилого татарина. Названная гипотеза вызывает сомнение и в связи с довольно серьезными различиями в хозяйственной культуре и быте уфимских служилых татар и салджиутов. Если слободские татары были типичными представителями оседлого земледельческого населения, то салджиуты сохраняли полукочевой образ жизни и вплоть до второй половины XIX в. крайне неохотно осваивали хлебопашество.

Уфимские слободские татары принимали активное участие в военно-политических событиях, разворачивавшихся на территории Уфимского уезда и сопредельных регионов, связанных с московско-кучумов-

---

[1] А.Б. Азнабаев неверно датировал время пожалования А. Санбаеву земельных владений, определив его периодом правления Ивана IV.

ским противостоянием. В ходе военной компании в 1635 г. Кучумовичи совместно с калмыками осадили Уфу и разрушили Татарскую слободу. По всей видимости, в ходе военных действий погибла и часть жителей этой слободы. В 1645 г. поместные владения служилых татар Мангатая Шугурова, Кузубаша и Артуала в окрестностях Уфы считались «выморочными» и находились «в пусте», так как их владельцев «побили калмыцкие люди» [Азнабаев: 2016. С. 279]. Но уфимские татары, как особая группа в составе жителей Уфимского уезда, продолжают фиксироваться в документах и после описанных событий. А. Валиди-Тоган отмечал, что они «длительное время и вместе с семьями служили в войсках. На сегодняшний день живущие <их потомки> около Уфы, …заселяют деревни Буздяк, Каргалы, Ташлыгел, Ишанлыкел, Табалыкел и Калмаш» [Валиди-Тоган: 2010. С. 55]. Мнение А.Валиди-Тогана подтверждается наблюдениями академика П.С. Палласа, посетившего Приуралье в 1770 г.: «На западной, южной и северо-западной сторонах Уфы жительствуют так нарицаемые Уфимские Татара, свойственники Казанских, но давно уже в сих странах поселившиеся. Они составляют, особливо в околотках между реками Белою и Иком, многочисленные жилища. Сии Татара из всех Уфимских селенников беспорно самые прилежнейшие земледельцы, и по большей части люди неубогие. Да и как можно им не иметь довольствия и счастливого успеху при порядочном хозяйстве, кое между их видно... В окружности Уфы многие монументы, доказывающие жительство здесь некоего от башкирцев со всем особливого народа. Ибо две по ту сторону реки Диомы при отстоящих в 40 почти верстах от города Уфы Татарских деревнях Тирме и Калмаше находящиеся из кирпича строенные мечети, и многия при них надгробные камни от части с арабскими, а отчасти с коптическими надписями не башкирского суть происхождения. Также и находящиеся между Уфою и Бирским по обеим сторонам реки Белой укрепленные места доказывают, что они построены не башкирцами. Такое же укрепленное место находится еще от города Уфы по прямой линии к восточной стороне, почти в четырех верстах, и лежит на правом горном берегу реки сего названия» [Из сочинения: 2016. С. 435–436].

На протяжении XVII в. отмечается переход уфимских татар из категории служилых в состав ясачных людей. Интеграция их в состав «башкирцев» была продиктована прагматичными расчетами – хотя статус служилых людей и позволял им не выплачивать ясак, а также получить в качестве жалованья поместье, но количество предоставляемой им земли было незначительным для ведения сельскохозяйственной деятельности. Статус «башкирца», предоставлявший им возможность получить значительно большие земельные наделы, был для них более привлекательным.

В частности, «башкирцы» Минской поземельной волости, территория которой прилегала к Уфе сохраняли память о служилом статусе своих предков, утверждая царским чиновникам, что они происходят «от княжества и тарханства татарского и в разных местах бывшей Казанской… были пожалованы землями и другими угодьями» [Отдел рукописей: Л. 3].

Социальная группа уфимских татар с особыми правами и обязанностями фиксируется в российском законодательстве вплоть до второй половины XVIII в. Указом от 22 января 1719 г. уфимские татары, наряду с башкирцами и сибирскими ясачными иноземцами, были исключены из ревизского учета и подушного оклада [Полное собрание. Т. 5: 1830. № 3287]. Данное правило было подтверждено указом от 16 марта 1743 г. о проведении второй государственной ревизии [Полное собрание. Т. 11: 1830. № 8835].

Список источников и литературы

1. Азнабаев Б.А. Башкирское общество в XVII – первой трети XVII в.: монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – 370 с.
2. Башкирское общество конца XVI–XVII в. по документам Уфимской приказной избы: сборник документов / сост.: Азнабаев Б.А., Буляков И.И. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. – 204 с.
3. Валиди-Тоган А. История башкир / пер. с турец. А.М. Юлдашбаев. Уфа: Китап, 2010. – 352 с.
4. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (ОР РГБ). Ф. 364. Картон 6. Д. 1.
5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание I. Т. 5. С 1713 по 1719 гг. СПб., 1830. – 780 с.
6. ПСЗ-1. Т. 11. С 1740 по 1743 г. СПб., 1830. – 988 с.
7. Текст «Отводной книги по Уфе» (1591/92–1629) / сост. Н.Ф. Демидова // Из истории феодализма и капитализма в Башкирии. Уфа, 1971. С. 260–351.
8. Материалы по истории Башкирской АССР (МИБ). Т. IV. Ч. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 494 с.
9. Миргалеев И.М., Аксанов А.В. Введение // История татар Западного Приуралья. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства: колл. монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 6–15.
10. Из сочинения П.С. Палласа «Путешествие по разным провинциям Российской империи» // История татар Западного Приуралья. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства: колл. монография. Казань, 2016. С. 435–436.

Э.Г. Сайфетдинова

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКИМ ГОСУДАРСТВОМ И ЗОЛОТОЙ ОРДОЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV – НАЧАЛЕ XV вв.

Аннотация. *В статье дан краткий анализ политических взаимоотношений между Польско-Литовским государством и Золотой Ордой во второй половине XIV – начале XV вв. В период военного конфликта между эмиром Тимуром и Токтамышем, часть золотоордынского войска и их семей нашли убежище у литовского Великого князя Витовта. Часть, из них получила землю для поселения близ Трокая – в с. Сорок татары, который превратился в центр формирования особых войсковых подразделений татар. Взаимоотношения Золотой Орды с Польско-Литовским государством на протяжении почти полутораста столетий являлись не только лишь внешним, но и важным внутриполитическим фактором, также значимую роль играли дипломатические, торговые и этнокультурные связи. Несмотря на ослабление власти сарайских ханов во второй половине XIV в., торговые посреднические функции между Ганзой и странами Востока татарские купцы продолжали сохранять до самого распада Ганзейского союза во второй половине XVII в.*

Ключевые слова: *история татар, межгосударственные отношения, Польско-Литовское государство, Золотая Орда, татары.*

Политические взаимоотношения между Польшей, Литвой и Золотой Ордой во второй половине XIV – начале XV вв., были довольно сложными и нередко доходили до военных столкновений. Однако после унии Польши и Литвы постепенно начал вырисовываться треугольник взаимоотношений, в который входили Польско-Литовское государство, Московская Русь и Золотая Орда.

Начиная с 70-х гг. XIV в. Польско-Литовское государство, Московская Русь и Золотая Орда вступали в различные недолговечные союзы между собой, стремясь утвердить свою гегемонию за счет соседей (Об этих взаимоотношениях см.: [Гришин: 1995; Измайлов: 2009. С. 518–529; Колодзейчик: 2016. С. 895–903; Миргалеев: 2016. С. 703]).

В период правления золотоордынского хана Токтамыша (1380–1395) эти отношения были довольно стабильными и по большей части мирными. Разгромив Мамая на р. Калке, Токтамыш сразу стал на путь тесного сотрудничества с польским королем Ягайло. Опираясь на золотоордынскую традицию, рассматривавшую Русь как улус Орды, и желая нанести удар по объединительной политике Московского великого князя, Токта-

мыш в 1393 г. направил Ягайло ярлык на Великое княжение в литовских и русских землях. В ярлыке Токтамыш наказывал Ягайло собирать дань с подвластных Орде народов и призывал к восстановлению торговых отношений: «пусть по прежнему опять твои купеческие артели разъезжают; это будет лучше для состояния великого народа» [Радлов: 1889. С. 6]. Предоставление ярлыка было не только актом подчинения Литвы верховной власти Токтамыша, но и вместе с тем формой поддержки внутриполитических и внешнеполитических позиций Ягайло.

Рост могущества Токтамыша, его планы в отношении Восточной Европы, а также Мавераннахра и Кавказа вызвали недовольство его бывшего союзника эмира Тимура и привели к военному противостоянию, которое длилось на протяжении нескольких лет. Противникам с переменным успехом удавалось одерживать победу. Ключевое сражение произошло в 1395 г. на берегу р. Терек. «С войсками похожими на песок, по многочисленности своей, и на горы, по громадности своей» [Сочинения Ибн Арабшаха: 1994. С. 464] Токтамыш выступил в сражение против Тимура. Армию Токтамыша представляли доблестные воины, согласно сведениям Ибн Арабшаха: «Эти люди самые отборные и меткие стрелки; метатели их не дают промахов и стреляют лучше Соалей (южно-арабские племена). Однако, несмотря на большое стремление ордынцев показать преданность и отважность своему хану, в этот раз удача отвернулась от золотоордынского хана Токтамыша.

Разбитый Тимуром, а потом изгнанный из страны новым ханом Тимур-Кутлугом и его улуг карачи-беком Идегеем, Токтамыш потерял трон и скрылся у Литовского Великого князя Витовта, приведя с собой значительную группу татар, свой двор, семьи и воинов. Часть из них, получив землю для поселения близ Трокая – в с. Сорок татары, стала костяком, вокруг которого собирались другие выходцы из Золотой Орды, превратилась в центр формирования особых войсковых подразделений татар. Выходцы из Золотой Орды селились клановыми общинами, которые становились основой для военно-административного деления и деления на полки – хоругви, имевшие названия, которые соответствовали клановому делению в Золотой Орде.

Великий князь Витовт, который по договору с королем Ягайло обладал автономной областью в Литве, решил восстановить Токтамыша на золотоордынском троне, свергнув ставленника Идегея, Тимур Кутлука. Витовт, в свою очередь, желал стать фактически сюзереном Золотой Орды и соответственно могущественным правителем Восточной Европы.

12 августа 1399 г. литовско-татарская армия под руководством Витовта и Токтамыша потерпела поражение на р. Ворскле: «Токтамыш

потерял всякую власть в Золотой Орде и скрылся в Западной Сибири, на северных окраинах улуса Шибанидов, где продержался до 1406 г.» [Миргалеев: 2016. С. 703]. Но его родственники и сторонники не потеряли надежды на помощь Витовта и остались при его дворе. Часть их проживала в Великом княжестве Литовском и позже, до сих пор известная как «литовские татары» или «липки». Укрылись на территории Великого Литовского княжества и сыновья Токтамыша. Старший из них Джалал ад-дин, был принят при дворе князя Витовта и включен в его свиту. Джалал-ад-Дин участвовал в Грюнвальдской битве 15 июля 1410 г. против войска Тевтонского ордена, где выступили объединенные польско-литовские-русско-татарские отряды. В этой битве татарская конница применила свой коронной прием – после атаки имитировала отступление. Вторая линия орденских войск под командованием Ульриха фон Юнингена, бросившись за татарами, смешала строй, и была окружена. В результате рыцари Тевтонского ордена потерпели сокрушительное поражение [Ахметшин, Насеров: 2006. С. 54]. Отряды татар в этой войне и позднее показали высокие боевые качества, отличаясь маневренностью, стремительностью и бесстрашием в бою [Измайлов: 2009. С. 528]. Именно это событие стало ключевым при создании памятника татарскому воину в Гданьске, который был торжественно открыт в 2010 г.

В 1412 г. Витовту удалось поднять Джалал ад-Дина на золотоордынский трон. Но через несколько лет сыновья Токтамыша не смогли сохранить консолидацию своей власти в Орде и в 1420-х гг. Витовтом была оказана поддержка следующему золотоордынскому хану – Улуг Мухаммаду. Одновременно Великое княжество Литовское оказывало поддержку и крымскому хану Хаджи-Гирею (1441–1466), отец которого был в числе сторонников Токтамыша, прибывших в литовские земли. Существует мнение, что Хаджи Гирей родился в литовском г. Трокай. Вплоть до своей смерти в 1466 г. Хаджи Гирей сохранял дружественные отношения с польским королем и литовским князем Казимиром.

Память о помощи, которую Токтамыш и его сыновья, а затем и Хаджи-Гирей получили со стороны Витовта, служила еще в XVI в. легитимным мотивом подтверждения старинной дружбы в корреспонденции крымских ханов с литовско-польскими Ягеллонами, где мы часто находим воспоминания о том, что «изгнанные чингизиды до князя Великого Витовта гостем бывали».

Весь период правления Витовта характеризуется исследователями хорошими отношениями, заботой и интересом властей к татарам. Поэтому татарская эмиграция в Великое княжество литовское имела в тот

период массовый характер. Причину этого явления объяснял и сам Великий князь в письме магистру ордена крестоносцев: «… на территории его государства появилось множество татар, которые в Литве ищут спокоя».

В то же время данная эмиграция, приобретшая действительно широкий размах, вызывала беспокойство эмира Идегея, который призывал Великого Литовского князя не принимать у себя беглецов из Золотой Орды.

Смерть Витовта не прервала эмиграции татар в Великое княжество Литовское, однако среди них все больше начинают превалировать представители Крыма, поскольку Крымское ханство, выделившееся из Золотой Орды, становится ареной больших беспорядков.

Каждая эмигрировавшая с конца XIV в. группа татар начинала свое существование на польско-литовских землях с попыток воссоздания известных ей племенных и религиозных институтов. Отражением их, в частности, были: своеобразная военная организация, которая опиралась на родоплеменную систему, а также религиозную гмину[1]. Представителями населения, относящегося к отдельным родоплеменным группам, были так называемые хорунжие[2] и татарские предводители. Они решали военные, административно-судебные, а также казначейские вопросы. Как правило, они назначались пожизненно, однако всегда с сохранением права наследования.

На данный момент известно 6 татарских племенных групп, называемых хоругвями[3], жившими в польско-литовских землях. Это – баргынская, джалаирская, юшыньская, конгратская, найманская и уланская. Название этих племен и подразделений воинов происходит из наименований знатных родов Золотой Орды (кроме уланского).

До середины XVI в. татарское население на польско-литовских землях делилось на три категории, отличавшиеся друг от друга как правами, так и наличием недвижимости.

Первую группу, наиболее привилегированную, составляли потомки ордынских султанов и мурз (Ассанчуковичи, Кадышевичи, Корыцкие, Крычиньские, Лостайские, Ловчицкие, Смольские, Ширинские, Тальковские, Тарашвиские, Завицкие и др). Они владели большими вотчинами с подчиненными холопами. За это они были обязаны нести кон-

---

[1] Гмина – в переводе с польского – приход.

[2] Хорунжий (белор. харунжы, польск. chorąży, укр. хорунжий), также (редко) хоружий – чин, войсковая должность, а позже – воинское звание в ряде исторических государств Восточной и Центральной Европы, в современной Польше, в прошлом – и в России.

[3] Хору́гвь или Хоронгвь (польск. Chorągiew, устаревшее – Rota, от нем. Rotte) – организационно-тактическая единица в рыцарском войске средневековой Польши и ВКЛ, соответствовавшее роте, состоявшая из 25–80 копий.

ную военную службу. В свою очередь, потомки ордынских султанов и мурз, пользовались правами господствующей шляхты (польского дворянства).

Вторую группу составляли так называемые татары-казаки (служебное боярство). Они происходили из простых воинов, которые прибывали в Речь Посполитую в обозах ордынских султанов и мурз. Они получали небольшие участки земли и несли за это не только воинскую службу, но и исполняли большие обязанности в пользу Великого князя и его царедворцев. К ним относились транспортная, курьерская, полицейская, караульная и охотничья службы, а также строительные работы.

Третью группу составляли городские татары, в значительной степени являвшиеся потомками военнопленных. Наибольшее их число проживало в Вильно, Троках, Августове, Остроге и Гродно. Большая группа татарских пленных осела в 1508 г. в предместье Минска-Литовского после победы князя Михаила Глинского над Крымской Ордой.

Позднее, уже XV–XVII вв., когда эта военно-административная система была сложившейся, татарские хоругви сыграли важную роль в военной истории Речи Посполитой, являясь значимой опорой королевской власти и его регулярного войска.

Таким образом, взаимоотношения Золотой Орды с Польско-Литовским государством на протяжении почти полутораста столетий являлись не только внешним, но и важным внутриполитическим фактором, от которого зависели подчиненные земли Южной Руси. Взаимоотношения Польши и Литвы с Улусом Джучи (Золотой Ордой) полны военно-политических контактов и войн, но ими они не исчерпываются, поскольку серьезную роль играли также дипломатические, торговые и этнокультурные связи. Несмотря на ослабление власти сарайских ханов во второй половине XIV в., торговые и посреднические функции между Ганзой и странами Востока татарские купцы продолжали сохранять до самого распада Ганзейского союза во второй половине XVII в.

Десятки тысяч татар – наследников Золотой Орды, на протяжении нескольких столетий были частью сословий, высших и низших, польского и литовского общества, верой и правдой служа своей новой отчизне, оставив глубокий след в истории и культуре Польши и Литвы [Измайлов: 2009. С. 528–529].

Важнейшим историческим фактом является то несомненное и значительное влияние, которое оказали татары на формирование и последующее развитие польской народности и государственности.

Литература

1. Ахметшин Ш.К., Насеров Ш.А. Татары на службе Отечеству. Долг, Отвага. Честь. Страницы истории татарских воинских частей в Российской армии и Императорской гвардии. Санкт-Петербург, «Слоавия», 2006. – 240 с.
2. Гришин Я.Я. Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское книжное издательство, 1995. – 195 с.
3. Измайлов И.Л. Войны на Западе. Польша и Литва // История татар. Т. 3. Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 518–529.
4. Колодзейчик Д. Взаимоотношения татарских государств с Польско-литовской унией //Золотая Орда в мировой истории. 2016. С. 895–903.
5. Миргалеев И.М. Распад Улуса Джучи // Золотая Орда в мировой истории. 2016. С. 703.
6. Радлов В.В. Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Российского археологического общества 1889. Т. III Вып. I–II. С. 6
7. Сочинения Ибн Арабшаха // Тизенгауен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения и сочинений арабских. СПб, 1884. С. 455–474.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Таҗи

УРЫС АВЫЛЫНДА ТАТАР МӘЧЕТЕ

Россия күләмендә танылган шәхси эшмәкәр, хәйрияче һәм җәмәгать эшлеклесе Гамәл Рафаил улы Җамаледдиновның бабалары репрессия елларында Самара якларына Чистай өязе Кармыш авылыннан (Чирмешән районы ТР) күчеп киткәннәрен өлкән буыннан, интернет челтәрләре мәгълүматларыннан ишетеп белә идек. Ерак бабалары Кармыш авылының беренче мулласы, дин хакына сөргенгә куылганда юлда үлгән Җәгъфәр Мөхәммәтшәриф улы. Җамаледдинов Самара өлкәсе Хворостянка авылында мәчет төзергә булышкан, күп кенә мәчет-мәдрәсәләргә һәрдаим ярдәм итеп тора икән. Фоторәсемдә мәчет диварына беркетелгән алтакта безне бик тә үзенә җәлеп итте. Анда болай дип язылган: «Мечеть сооружен в честь Мухибуллы Абзалова (1905–1969) сына Шафика, уроженца деревни Карамышево, одного из наших предков, сохранивших волею Аллаха и в лихолетье священный свет Ислама». Без дөреслеккә тагын да якын килү өчен Кармышның метрика китабына да күз төшереп алдык. Мөхибулла иске стиль белән 01.04.1905 елда туган, атасы Мөхәммәтшәфыйк Әбзәлетдин улы, анасы Маһибәдәр Шәрәфетдин кызы. Аларның мал тота белүе, халыкка ярдәм итүе нәселдән килә. Шәфик авылда 1930 елларга кадәр мануфактура, бакалея товарлары белән сәүдә иткән, арендага 10 десятина җир алып эшкәрткән, бөртек суктыргычы, дүрт аты, биш сыеры, сарык көтүе булган. Ике яхшы йорты, каралты кураларының түбәләре калай белән ябылган. Ул заманда мондый калай түбәләр байларда гына булган. Бу маллар, мөлкәтләр хуҗасыннан мәҗбүриләп алынып яңа төзелгән совет хакимлегенә күчеп, колхоз төзүнең нигезенә яткан.

Йөз мәртәбә ишеткәнче, бер мәртәбә барып күрү яхшы дигән гыйбарәне истә тотып, бүгенге көндә Питрәч районы Усаклы бистәсе имам хатибы Вагыйз һәм Чирмешәннән укытучы пенсионер Вазыйх Гатиннар шул төбәккә Кармыш мөселман мәхәлләсе исеменнән делегация төзеп, Хворостянка белән элемтә урнаштырып, гыйльми сәяхәт оештырды. Барыбыз да кармышлылар, Әлмәттән мин, төбәкче-журналист Дамир

Таҗи, шулай ук машина йөртүче Марат Миншин, Кармыш «Мөзәянә» җәмигъ мәчете имам хатибы Рафис Әгъзамов намазлар укып, зекерләр әйтеп юлга чыктык. Ара шактый ерак, Чирмешәннән китеп Самара каласын узып бер якка 365 чакырым. Безне татар җәмәгатьчелеге зур хөрмәт белән каршы алды. Җомга намазын алып бару һәм вәгазь сөйләү Рафис хәзрәткә насыйп булды.

Хворостян районы – муниципаль административ-территориаль үзәк эчендә 28 авыл җирлеге. Районның мәйданы 1855,5 кв. км тәшкил итә. Көньягы далалы, төньягы кечкенә урманлыклардан тора. Чагра елгасы (Идел елгасы кушылдыгы) районны икегә бүлеп ага. Саратов өлкәсенең Духовницки, Ивантеевски районнары белән чиктәш. Монда төп шөгыль авыл хуҗалыгы продукциясе җитештерү һәм эшкәртү. Районның милли составы: руслар – 83,1%, казахлар 4,8%, татарлар – 2,7%, езидлар – 1,3%, чувашлар – 1,2%, әрмәннәр – 1%, марилар – 0,97%, мордвалар – 0,93 һ.б. Яшәүчеләрнең гомуми саны 16 меңнән артып китә. Самара өлкәсе буенча татарларның гомуми саны 100 меңгә якынлашкан (2021). Элек 126 мең булган (2010).

Ирексездән уйлап куям, татарны язмышы кая гына илтеп ташламаган. Гел руслардан гына торган Хворостянка авылында 450 татар кешесе гомер итә, аз санда гына казахлар һ.б., ә яшәүчеләрнең гомуми саны 5,5 мең. Татарларның күбесе 1950 еллардан соң Ульян, Пенза, Саратов якларыннан эшкә килеп урнашып калган. Аларга намуслы хезмәтләренә карап йортлар төзеп бирелгән, хезмәт хакы да ярыйсы гына түләнгән. Татар егетләре әнә шул уңайлыкларга кызыкканнар. Баштагы елларда «пришлые татары» дисәләр дә, болай дип әйтү онытылган, алар җирле кешегә әйләнгән. Әлбәттә, бу уйламыйча наданлыктан чыгарылган беркатлы нәтиҗә генә. Хворостянка XII–XIII гасырларда борынгы Дәште-кыпчак (татар даласы) җирләрендә тора. Төбәк XV гасырга кадәр Алтын Урда хакимлегенә буйсынган, аннан соң Нугай Урдасы биләмәләренеке. Кан тартмаса, җан тарта дигәндәй, әнә шул дәүләтләрнең «кыйпылчыклары» менә шул җирлеккә килеп урнашкан. Ә XVIII гасыр башыннан җирләр Россия дәүләтенеке, бирегә 1749 елдан төрле җирләрдән күчеп һәм куып китерелгән урыс крестьяннары килеп төпләнә. Беркадәр соңырак авыл Самара губернасының Николаевск өязенә беркетелә, совет чорында 1935 елдан район үзәге. Тарихның тагын да борынгырак чорына археологлар күз салган. Монда ерак гасырладагы саналган венгер каберлекләре (некрополь) табылган, кешеләрнең баш сөякләре төньякка каратып күмелгәнлеге ачыкланган.

Гамәл әфәнде егермегә якын оешмаларның яки компанияләрнең учредителе, җитәкчесе. Хворостянка районында бер еллык культуралар

үстерү белән мәшгуль (җаваплылыгы чикләнгән «Агроинвест» ширкәте). Шул ук өлкәнең Безенчук районында фермерлык хуҗалыклары берләшмәсенә, порт элеваторына хуҗа, Самараның үзендә дә ширкәтләре бар, хәтта Самара татарлары радиосына матди өлеш куйган. Ул гына да түгел, Гамәл әфәнде Саратов, Пенза өлкәләрендә, Мәскәүдә эшли. Төп шөгыле – арендага алынган һәм шәхси күчемсез мөлкәт белән идарә итү, бөртекле, бөртекле-кузаклы, майлы орлыклы культуралар үстерү.

2000 елларда Хворостянкада яшәүче татарлар христиан мазарлыгы белән янәшәдә мөселман зиратына урын алып куйгач, мәчет төзү идеясе белән янып яшиләр. Үз оешмаларына рәис итеп Фәрит Рахмаевны сайлыйлар, Йосып Еникеев, Наил Ваһапов, Рәшит Алиев һ.б. төрле җирләргә мөрәҗәгатьләр белән чыгып төзелешне кайгырталар. Җирле администрация ярдәме белән иске элеватор янәшәсеннән урын алуга ирешәләр, күмәкләшеп акча җыялар. 2012 елдан төзү эшләре башлана. Ә 2013 елның 1 июнендә мәчет нигезенә беренче ташны өлкәнең мөфтие Вагыйз Яруллин (1934–2020), җирле башлык Виктор Махов сала. Шушы елның 5 октяберендә тантаналы төстә манара күтәрәләр. Гомуми озынлыгы җирдән алып ярымай белән бергә 15 метр тирәсе. Мәчетнең диварлары кызыл кирпечтән, түбәләре һәм манара яңаклары яшел чирәп материалдан эшләнгән, тәрәзәләре арка калыбында. Инде эчке өлешен, тәрәзәләр, ишекләрен ясыйсы гына кала. Халыктан җыелган финанслар җитми башлагач Гамәл әфәнде мәчет төзүне тулысынча үз өстенә ала һәм бинага зур үзгәрешләр кертә. Бинаның беренче варианты мәхәббәт булса да, яшел калай чирәпне сүтеп алып аның урынына тагын да заманчарак тонык кызгылт төстәге чирәп калай кулланыла, диварлары ак төс белән каплана, диварда алтынсу хәрефләрдән «бисмиллә... Мөхәммәд рәсулулаһу» дигән язулар ябыштырылган, тотылган тирә ягы башкача эшләнелә, дүртпочмаклы ак баганалар арасына йолдызлы декоратив калай челтәрләр куела. Мәчетнең эчке өлешенә дә Гамәл әфәнде дини культ архитектурасының иң алдынгы бизәлешләрен сайлап алган, урам яктагы түбә төсе белән эчке өлешендә, михраб өстендәге арка өстендә, сул һәм уң ягында өчәр сигез кырлы йолдыз, түгәрәк шәмаилле бизәкләр, түшәм уртасында сигезле канатлы чәчәкләр, урам тирәли тотылган рәшәткәләрдәге элементлар берүк охшаш камиллекне хасил итә. Михраб уртасында шулай түгәрәк шәмаил, пәрдә сыман декоратив тасма уртасына эленгән. Мәчеткә инвалидлар өчен тәгәрмәчле арбада керү өчен аерым юл һәм ишек бик җайлы. Капкадан кергәч тә тимерчыбыктан тамырлар рәвешендә эшләнгән дога кылучы кул чугы уртасында ике якка ачылган Корьән китабына аятел-көрси сүрәсе язылган, шунда ук ял итеп утыру эскәмияләре янында яшел чыршылар үсеп утыра. Бу гаҗәеп матур бина узган гасырларда та-

тар авылларында төзелгән кайбер мәчетләрне хәтерләтә. Анда манаралар кыска, әмма киңлеге, озынча манаралардан аерылып тора. Әмма ул шулай ук христиан гыйбадәтханәләрендәге чаң сугу яки кирмәннәрдәге күзәтү каланчаларына да охшап калган.

Мөхиббулла Абзалов исемендәге Хворостянскидагы җәмигь мәчете 2016 елның 29 сентяберендә тантаналы һәм рәсми төстә Самара өлкәсе мөселманнары идарәсе рәисе мөфти Талип Вагыйз улы Яруллин һәм Хворостянка администрациясе башлыгы Виктор Алексеевич Махов тарафыннан ачылган, шул хакта мәчет диварына икенче алтакта кадакланган. Бина Казаков урамы, 84 саны белән реестрга теркәлгән.

Мәчеткә хәйриячелек кылучылар шактый күп. Шулардан кайберләре: Гамәл Җамаледдинов, Әнвәр Бульхин, Вил Мөхәммәтшин, Халит Аюпов, Ринат Суликов, Али Сөләйманов (Самара «Нур» мәдрәсәсе), Хәмзә Котов, Рамил Аюпов, Равил Ахмеров, Камил Мостаев, Виктор Махов, Николай Волохов, Александр Адаевский, Ильяс Шакуров, Равилә Ахмерова һ.б. Бүгенге көндә мәчеттә Рафыйкъ Рахмаев имам, мөтәвәллият рәисе Рәшит Алиев. Азанчылар Мансур Әширов, Әббәс Әюпов, Азамат Кусаев (казах егете).

Инде мәчетләр ачу турында язу зур яңалык түгел дисәләр дә, килешәсе килми. Киресенчә, бу татар тормышында әһәмиятле вакыйга, рухи яңарыш һәм киләчәккә ныклы адымнар белән шәригать кушканча атлау. Ә инде бу очракта, урыс авылында яшәп мәчет төзү, тәвәкәллек, ике милләт арасында дуслык мөнәсәбәтләренә ирешү дә дип әйтәсе килә.

Р.А. Бушков

В сегодняшней культурной жизни Казани прописались два необычных празднества – гастрономический фестиваль «Вкусная Казань» и «Всемирный день татарской кухни». Оба они связаны с именем Юнуса Ахметзяновича Ахметзянова, зачинателя возрождения этнической татарской кухни, основателя современной татарской национальной кухни и татарской национальной кулинарной школы, классика татарской кулинарной книги. 28 февраля 2027 г. исполняется 100 лет со дня его рождения.

Мало кто знает, что Юнус Ахметзянович Ахметзянов внес большой вклад в возрождение татарского чаепития.

НИ ДНЯ БЕЗ ЧАЯ

Как без чая – не пойму!
Кто не знает, что от чая
Легче сердцу и уму? –
(Перевод Т. Кузовлевой)

пелось в популярной песне 1970-х гг. «Чәй җыры» («Чайная песня»), написанной татарским поэтом – песенником Мухаммедом Садри (Садретдиновым) и композитором Энвэром Бакировым. Она утвердила за ними известность как зачинателей восхваления чаепития в татарской музыке и зазвучала в самую пору начала возрождения традиций татарского чаепития, связанного с открытием в Казани Дома татарской кулинарии и с именем его первого шеф-повара Юнуса Ахметзяновича Ахметзянова.

Портрет Ю. Ахметзянова. В.П. Игнатьев (Казань).

Юнус Ахметзянов родился 28 февраля 1927 г. Его трудовая биография началась учеником повара в рабочей столовой в Казани во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

«Помню, в 1942 г. направили меня, пятнадцатилетнего парня, в заводскую столовую помощником повара – колоть дрова, носить воду, – говорил он об этом. – Потом мне доверили

варить суп, вернее, прозрачную похлебку с комочками теста и картофеля».

Так в системе общественного питания родного города проходило его приобщение к профессии, выбранной после окончания семилетки и учёбы в кулинарном училище. В 1951 г. набравшего опыт молодого повара назначают заведующим производством столовых и кафе Казани. Ему крупно повезло, что довелось проходить курсы повышения квалификации и стажировки в престижных общепитовских заведениях не только в татарской столице, но и Москве. На них и пришло к нему увлечение кулинарной литературой.

Важным приобретением стало для него одно из переизданий Министерством пищевой промышленности СССР «Книги о вкусной и здоровой пище». Она вышла в свет впервые в 1938 г. и превратилась в библиографическую редкость. У Ю. Ахметзянова набралось приличное собрание кулинарных книг и справочников. Перебирая их, однажды он обнаружил, среди них нет ни одной по татарским блюдам. В библиотеке, куда собиратель обратился за разъяснением, ответили, что такой литературой они не располагают, и вряд ли она имеется.

И тогда Ахметзянов дал слово, если не обнаружится книга по татарской кухне, то сам напишет её. А для начала он решил заняться сбором рецептов татарских блюд. У него возникла идея создания на общественных началах при своем тресте столовых и ресторанов инициативную группу по изысканию и воссозданию кулинарных традиций татарского народа. Ее одобрило не только его руководство, но и в Министерстве торговли ТАССР. В знак поддержки Ю. Ахметзянова включили в действовавшие при них кулинарные советы.

Почти весь отпуск теперь он проводил как бы в кулинарных экспедициях. Встречался с казанскими старожилами, выезжал в районы республики. Подобно собирателям фольклора, ему приходилось вести долгие беседы с пожилыми людьми, обрабатывать, анализировать сделанные записи.

Когда у него набралось около 200 рецептов татарских блюд, он понес их для публикации в Татарское книжное издательство. И здесь ему наконец разъяснили, что татарская кулинарная литература всё же имеется, только насчитывает она всего несколько изданий. Это прежде всего написанная известным татарским просветителем Каюмом Насыри и вышедшая в свет в 1894 г. небольшая поваренная книжка по татарским кушаньям «Иршад әл-Әтбиха илә Истихзар әл-Әтгыймә» («Наставления по приготовлению пищи»), изданные в 1909 и 1914 гг. кулинарные пособия Фаузии Ибрагимовой «Аш остасы: ханымнарга нәдия» («Руководство для женщин по приготовлению пищи») и Муршиды Бикмиевой «Аш-су

остасы» («Руководство по приготовлению еды и питья»), составленные на основе рецептов блюд домашней кухни из настольной поваренной книги-энциклопедии Е.И. Молоховец (Бурман) «Подарок молодым хозяйкам, или Средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве».

То ли в шутку, то ли всерьёз сотрудники Татарского книжного издательства пожелали Ю. Ахметзянову составить компанию авторам этих первых татарских поваренных книг. Но для начала ему предложили доработать свою рукопись, привести рецепты блюд в соответствие с технологическими картами по их приготовлению и постараться утвердить их в Министерстве торговли РСФСР.

Работа над книгой и утверждение рецептов татарских блюд велись им одновременно. Первыми «добро» получили перемяч, эчпочмак и чак-чак.

«Традиционное татарское мучное изделие – перемяч – представляет собой круглый пирог с мелко нарезанным вареным мясом. В старину его готовили к праздникам, что нашло отражение в названии, восходящем к «байрам аш», то есть «праздничная еда». Пекли перемяч в печи к возвращению мужчин после пятничного намаза в мечети. Он заменял им завтрак, и ели его с горячим мясным бульоном», – разъяснял Ахметзянов о блюде в подготовленной им для экспертных специалистов Министерства торговли РСФСР пояснительной записке по технологии его приготовления, составленной с использованием материалов из рукописи своей будущей книги «Татар халык ашлары» («Татарские национальные блюда»).

Эчпочмак и чак-чак он представил московским экспертам как чайные блюда татар. Эчпочмак переводился с татарского как «треугольник», его готовили из теста с начинкой из мелконарезанного мяса и лука и с добавлением вошедшего в татарскую кухню в конце XIX в. картофеля.

Разведение картофеля началось в царствование Екатерины Второй, посчитавшей «земляные яблоки, кои в Англии называются потес, а в иных местах земляными грушами, тартуфелями и картуфелями» лучшим средством предотвращения голода. При ней были выпущены даже специальные «поучения про разведение земляных яблок». Но до 1840-х гг. новая культура культивировалась лишь на дворянских и чиновничьих огородах, пока в августе 1840 г. император Николай I высочайше не повелел «приступить к разведению картофеля во всех селениях». Указывалось, «где нет общественной запашки, посадку делать при волостном правлении, распространить между крестьянами различное употребление картофеля, которое во многих местах доселе неизвестно». Из-за принудительных мер по его посадке на местах прокатилась даже волна «картофельных бунтов», в том числе среди татар. «Пень под землёй, баурсак в кафтане» – как только не

язвили они по поводу неведомого им овоща. Но неурожаи и голод заставили-таки изменить отношение к нему.

О, картофель, ты немало претерпел обид в те годы!
Мужики тебя губили, вырывали с корнем всходы;
Звали «яблоком неверных», «чёртов плод», – ругались яро,
И тому, кто ел картофель, угрожали карой.
О, картофель! Миновали оскорбленья, оплеухи.
На почётном первом месте ты теперь в мужичьем брюхе, –

(Перевод Р. Морана)

извинялся перед ним Габдулла Тукай в своём стихотворении «Бәрәңге вә гыйлем» («Картофель и просвещение»). Эчпочмак с добавлением картофеля стал его любимым блюдом.

Татарская мучная сладость к чаю чак-чак приготовлялась из пресного сдобного теста в виде маленьких шариков с медом, отчего и получило свое название, означающее «чуть-чуть». Так на рубеже 1930-х гг. по-новому начали называть в деревнях *кактөш* – старинное свадебное угощение невесты родственников жениха. В отличие от чак-чака его покрывали пастилой «как». Кактош упоминался в книге К.Ф. Фукса «Казанские татары в статистическом и экономическом отношениях», этнографических заметках Каюма Насыри. А чак-чак впервые был отмечен в изданном в 1930 г. фундаментальном научном труде известного советского этнографа Н.И. Воробьева «Материаальная культура казанских татар (опыт этнографического исследования»).

Юнус Ахметзянов приводил в своих рецептах оба названия медовой сладости.

В Министерстве торговли РСФСР с пониманием отнеслись к подготовке Ю. Ахметзяновым к изданию первого современного татарского кулинарного руководства и не мешкали с утверждением предложенных им рецептов национальных блюд. Оно вышло в Татарском книжном издательстве под названием «Татар халык ашлары» («Татарские национальные блюда») в феврале 1959 г. тиражом в 13 тыс. экземпляров. Его выход ознаменовался приглашением автора в состав центрального кулинарного совета при Министерстве торговли РСФСР. А в конце 1961 г. увидела свет его книга уже на русском языке, названная «Татарские блюда»

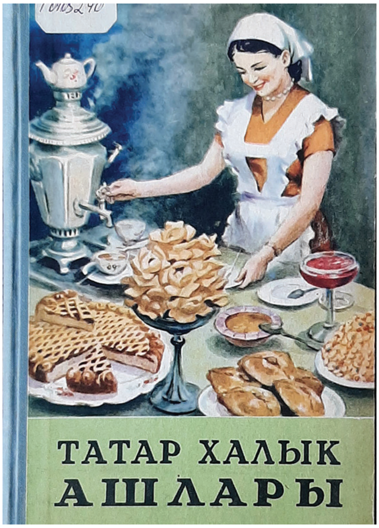

Первая книга Ю. Ахметзянова, изданная в 1959 г. Таткнигоиздатом.

и изданная тиражом в 65 тыс. экземпляров. Так он стал автором четвертой татарской поваренной книги на татарском языке и перовой – на русском.

«Идя навстречу многочисленным пожеланиям издательство впервые выпускает книгу о блюдах и изделиях татарской кухни на русском языке, – говорилось в предисловии к русскому изданию. – Автор книги – опытный мастер татарской кулинарии, член Центрального кулинарного совета при Министерстве торговли РСФСР, мастер-повар Ю.А. Ахметзянов. Ценные замечания были внесены в рукопись специальными редакторами Л.В. Петиной и А.В. Соколовой».

Автор книги, использовавший богатейший практический опыт татарской кулинарии, описывает рецепты и способы приготовления свыше 220 национальных блюд и изделий для повседневного питания и для праздничного стола».

Не забыл Ю. Ахметзянов уделить внимание в обоих изданиях чаю как национальному напитку татар. «Чай у татар является одним из любимых напитков, – отмечал он о нём. – Сортов чая очень много, каждый из них обладает особым цветом, запахом, вкусом. Лучшим чаем считается байховый (сыпучий) чай. Плиточные чаи изготавливают из отходов производства байхового чая. Однако по крепости настоя плиточный чай превосходит байховый».

Им были даны правила его приготовления. «Существуют определенные правила хранения и заварки чая, только при их соблюдении чай сохраняет все свои лучшие качества», – предупреждал он и пояснял: «Перед заваркой чайник надо сполоснуть кипятком, положить в него чай, налить крутого кипятка (1/3 чайника кипятка на ложку чая), закрыть крышку и обернуть чайник салфеткой или полотенцем. Через 3–4 минуты долить в чайник кипяток. Когда чаинки осядут на дно, чай можно разливать. При заварке чая нельзя ставить чайник на огонь, так как при этом чай теряет свою питательную ценность. Поэтому же нельзя подогревать и чай прежней заварки. Чай следует заваривать с таким расчетом, чтобы его хватило лишь на одно чаепитие».

«Чай следует хранить в сухом месте в специальной чайнице, подальше от таких остро пахнущих пищевых продуктов, как перец, лавровый лист, чеснок, селедка и т.п. Любой запах быстро воспринимается чаем и ухудшает его аромат», – давался им совет по хранению чая.

Пить чай Ахметзянов рекомендовал «с лимоном, вареньем, сахаром, фруктами, пастилой, молоком, сливками».

Впервые в кулинарной литературе он обозначил татарские чайные блюда и изделия, прежде всего баурсак, бялиши, губадия, кош теле, пахлевэ, эчпочмак, чак-чак.

Выпуск Ю.А. Ахметзяновым в свет первой современной татарской поваренной книги на русском и татарском языкам стал событием в кулинарном мире. Специалисты единогласно признали, что ему удалось воссоздать уникальное собрание рецептур блюд татарской национальной кухни. Теперь их можно было использовать в качестве отправных точек при составлении технологических нормативов для предприятий общественного питания. Книги Ю.А. Ахметзянова вошли в кулинарную литературу России, СССР и ряда евразийских стран. Уже приготовленными по воссозданным рецептам татарскими блюдами ему довелось угощать во время посещения с официальным визитом республики руководившего в 1953–1964 гг. Советским Союзом (СССР) Первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева, первого космонавта Ю.А. Гагарина и первую женщину-космонавта В.В. Терешкову. А одно из этих угощений – кондитерское изделие к чаю чак-чак закрепилось с его подачи как символ татарского гостеприимства. Им стали встречать высоких гостей республики.

В 1965 г. Ю.А. Ахметзянов с коллегами удостоился права на участие на Выставке достижений народного хозяйства СССР в Москве. По ее итогам ему вручили золотую медаль. А через год за долголетнюю и плодотворную работу в системе общественного питания его наградили орденом Ленина – высшей наградой советского государства. А в родной Казани Ю.А. Ахметзянова избрали депутатом городского совета. И первым делом на этом посту он выступил одним из инициаторов строительства в татарской столице Дома татарской кулинарии.

Решение о строительстве Дома татарской кулинарии было принято исполкомом Казанского городского совета 3 января 1967 г. Возвести здание решили на самой оживленной улице Баумана, на которой в конце XIX в. располагалась мусульманская кухмистерская. Под будущий Дом татарской кулинарии отвели место бывшего домовладения Марьямбану Шамиль (Апаковой), дочери татарского купца-миллионера Ибрагима Апакова и супруги генерала Мухаметшафи Шамиля – сына имама Чечни и Дагестана шейха Шамиля. В нём в свое время находились представительство известного чайного товарищества «Высоцкий и К» и казанский ресторан «Яр».

Стеклянный четырехэтажный Дом татарской кулинарии распахнул свои двери летом 1969 г. Первый этаж заняли кафе на 120 посадочных мест и магазин «Кулинария», второй – банкетный зал на 60 персон, а третий – малый зал на 20 посетителей, четвертый – кабинеты администрации. Первым директором заведения был назначен Тахир Набиевич Хасанов, а шеф-поваром – Юнус Ахметзянович Ахметзянов, главные инициаторы его строительства.

Татарское книжное издательство отметило событие переизданием книг «Татар халык ашлары» и «Татарские блюда» на татарском и русском языках.

Книга Ю.А. Ахметзянова «Татарские блюда» дважды была издана на татарском и один раз на русском языке и пользуется большой популярностью не только среди населения Татарии, но и за ее пределами, – отмечалось в предисловии к русскому изданию. – Все три издания книги быстро разошлись.

Издательство и автор получили много писем с просьбой о переиздании. Учитывая эти пожелания, издательство предлагает вниманию читателей новое, переработанное и дополненное издание книги Ю.А. Ахметзянова «Татарские блюда» на русском языке.

Автор книги постоянно изучал татарскую национальную кулинарию, пользовался советами специалистов и домашних хозяек. Это позволило ему в процессе подготовки нового издания книги внести в нее значительные дополнения и обогатить ее содержание.

Новым в обоих книгах было их открытие вступительной статьей «О татарской кухне». «В быт татар рано вошел чай, что, по-видимому, объясняется их давними торговыми связями со странами Востока», – делалось в ней предположение о знакомстве татар с чайным напитком.

Ахметзянов полагал, к ним относился и татар-чай, получивший распространение у кочевых народов, включая астраханских татар. Чаям по-татарски он отвел в книгах раздел «Чай». В нем нашли место рецепты разных чаев, в том числе ароматных, на травах, а также татар-чая. Юнус Ахметзянович Ахметзянов предстал в новых переизданиях еще в качестве разработчика сервировки современного татарского чайного стола и современного татарского чайного этикета.

«*Стол для чая накрывается цветной скатертью, – поучал он. – По средней линии скатерти ставятся вазы с вареньем, сахаром, конфетами. По обе стороны от них расставляются вазы тарелки с различными сладостями: розами, чак-чаком, пехлеве, чельпеком и т.п. По числу гостей следует разместить десертные тарелки с порциями паштета с яблоками, ватрушками, пирожками и т.п. В нескольких местах нужно поставить тарелочки с тонко нарезанным лимоном.*

Когда гости усядутся, разносят чай. Чтобы чашки с чаем было удобно брать правой рукой, к гостю нужно подходить с левой стороны. В каждое блюдце должна быть положена чайная ложка. Отдельные ложки должны иметься и в вазах с вареньем, для того, чтобы гости могли накладывать ими варенье в свои розетки.

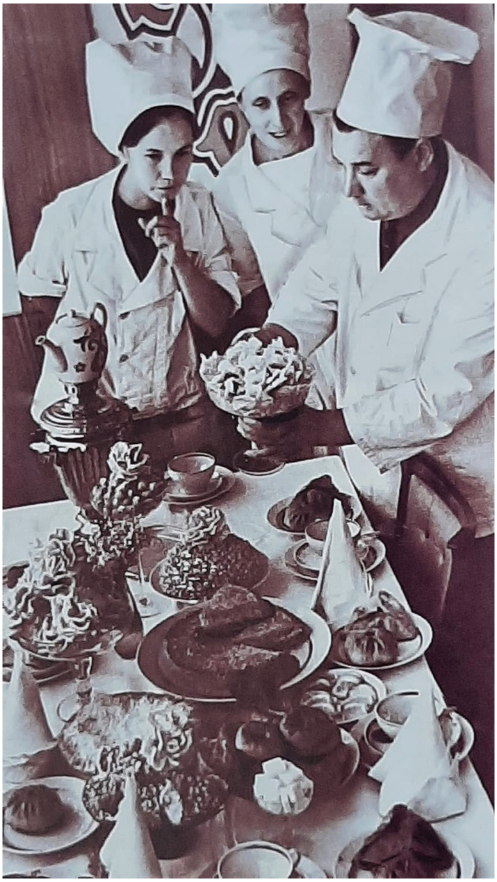

Ю. Ахметзянов за сервировкой современного татарского чайного стола.

После чая нужно убрать со стола всю посуду, специальной щеточкой смести в совок или на тарелку крошки и в вазах подать фрукты: яблоки, груши, виноград, апельсины и т.п. Фрукты можно подать и к обеденному столу, но в небольшом количестве как закуску к вину и сладким напиткам.

Все сказанное, разумеется, не является обязательной регламентацией, так как каждый ставит праздничный стол, исходя из своих возможностей и традиций семьи.

Однако, необходимо помнить, что продуманный порядок подачи пищи положительно влияет на весь ход проведения торжества, вселяет бодрость и веселое настроение и оставляет хорошее впечатление у гостей».

Новые издания стали настольными книгами для поваров и кондитеров Дома татарской кулинарии, где он занял должность первого мастера-повара. И уже в этом коллективе его поздравили с успешным окончанием заочного техникума советской торговли Министерства торговли РСФСР и с присвоением ему 23 июня 1970 г. почетного звания «Заслуженный работник торговли РСФСР».

В новом коллективе подобрались настоящие его единомышленники по возрождению и развитию татарского национального кулинарного искусства и культуры. Под руководством и при личном участии Ю.А. Ахметзянова здесь были разработаны рецепты и технологии приготовления сотен татарских блюд, в том числе чайных, фактически происходило формирование современной татарской кухни. С его подачи татарские блюда получали статус ресторанных блюд, а затем их внедряли в производство в других ресторанах и кафе, а также в предприятиях общественного питания. Дом татарской кулинарии превратился в своеобразную школу

кулинарного мастерства по приготовлению национальных блюд, место проведения республиканских конкурсов молодых поваров, кондитеров и официантов. При нём были организованы кулинарные курсы выходного дня для молодых хозяек и даже «Школа повара Ахметзянова». Казанские газеты завели ее на своих страницах, и кулинарные публикации Ю.А. Ахметзянова в них привели к его приёму в Союз журналистов СССР.

Коллектив Дома татарской кулинарии гордился его успехами. А он охотно разделял их с коллегами.

«Предприятие наше – одно из крупнейших в республике. Под его крышей разместились современное кафе, ресторан с банкетным залом, оформленным в татарском национальном стиле, похожие на лаборатории кухни, оборудованные по последнему слову техники производственные цеха и подсобные помещения. Есть у нас и филиалы, из которых наиболее примечательным является детское кафе «Әкият», что в переводе на русский означает «Сказка».

В общей сложности наш коллектив насчитывает около 500 человек, из которых свыше сорока процентов составляют повара, то есть специалисты», – отзывался Ахметзянов о родном коллективе в интервью отраслевой газете «Советская торговля» 24 марта 1973 г.

За короткое время Дом татарской кулинарии превратился для посетителей в визитную карточку города и республики. Именно сюда теперь водили самых именитых гостей. Сред них оказались знаменитый артист цирка и киноактёр Ю.В. Никулин и композитор А.Н. Пахмутова. И Ю. Ахметзянову довелось угощать их лично, а в благодарность от них ему достались фотографии с автографами и добрыми словами.

Полюбился Дом татарской кулинарии и национальной интеллигенции – писателям, художникам, музыкантам, артистам. Частыми посетителями в нём обозначились поэт-песенник Мухаммед Садри, писатель Гумер Баширов, драматург Туфан Минуллин. По татарской традиции они любили проводить встречи за чаем, заваренным, естественно, по рецептам Ю.А. Ахметзянова. Мухаммед Садри отозвался об этих чаепитиях стихотворением «Чәй жыры» («Чайная песня»). А композитор Энвер Бакиров, также завсегдатай Дома татарской кулинарии и считавший чай лучшим застольным напитком, превратил его в песню. В ней утверждалось:

Чай наш, чай! Оставь спиртное.
Пересохло в горле вдруг,
Чай душистый пьем с тобою,
К чаю – фрукты и урюк.

(*Перевод Т. Кузовлевой*).

Вскоре она зазвучала по татарскому радио, закрепив за своими создателями приоритет по восхвалению чаепития в татарской песенной музыке.

Ю. Ахметзянова и его коллег эта песня подтолкнула к организации Дней чая в Доме татарской кулинарии. Они состоялись 7–8 февраля 1974 г.

«Что мы знаем о чае? – задался вопросом, попав на необычное мероприятие корреспондент республиканской газеты «Советская Татария» М. Федоров в опубликованном в ней 12 февраля своем репортаже «Его величество чай». – Что он полезен, ароматен, вкусен. Что есть чай грузинский, чай индийский, чай зеленый, чай татарский, чай байховый. Знатоки предпочитают чай индийский, утверждая, что ароматнее и вкуснее его нет ничего на белом свете. Но и большинство знатоков, не говоря уж о рядовых потребителях, пьют сейчас чай у нас одинаково. Утром – «вприглядку с часами» – не опоздать бы на работу. За обедом – от несварения желудка», за ужином – «вприглядку с телевизором». Чай настолько стал обыденным, что мы совсем забыли значение праздничного словосочетания «чаепитие».

Журналист отнесся к организации Дней чая с одобрением, увидев в них попытку возрождения традиций чаепития в Казани.

«Трудно сказать, кому первому в Доме татарской кулинарии пришла мысль провести Дни чая, – рассуждал он в своем материале. – Чтобы вернуть чаю его былой авторитет, чтобы научить посетителей готовить чай, что подавать к чаю из мучных изделий. – Идею эту горячо поддержал директор ДТК Т.Ф. Камалов, не менее горячо за ее воплощение взялась администратор В.И. Моисеева. Татарские национальные мучные изделия готовила бригада под руководством Е.А. Базуновой, а чай и сладости – мастер-повар Ф.Г. Мазитова.

И вот 7–8 февраля Дом татарской кулинарии объявил Днем чая. «Пожалуйте кушать чай!» Чай не вприкуску и не вприглядку, чаевничать так чаевничать, как тому и быть положено.

На длинном – «демонстрационном» – столе, опять же как положено тому и быть, дышит жаром огромный четырёхведёрный самовар. А на столе каких только яств нет: тут и знаменитый чак-чак, и калева, чалпек и урама, баурсак и кош теле, пирожные, кексы, ватрушки, сладкие паштеты.

Постарались кулинары!

И конечно, чай. Грузинский, индийский, зеленый. С молоком и сливками, с вареньем и пастилой, яблоками и курагой. И, наконец, татар-чай».

Вместе с чаепитием в Доме татарской кулинарии прошла выставка-продажа изделий татарской национальной кухни и пятнадцати разных сортов чая. Хорошо раскупались приготовленный кондитерами Н. Галиевой

и С. Ульянцевой чак-чак, Г. Галимуллиной и Х. Гайфуллиной – эчпочмак, Г. Шарафиевой – губадья. Посетители могли получить консультацию у специалистов, как заваривать вкусный, ароматный чай, к какому чаю какие сладости лучше подавать. И здесь главными консультантами были инженер-технолог М.М. Степанова и шеф-повар Ю.А. Ахметзянов, названый в газете «неутомимым пропагандистом татарской национальной кухни». Как накрывать чайный стол показали Э. Хуснутдинова и Л. Самигуллина.

Корреспондент газеты «Социалистик Татарстан» Э. Раков высказался в своей публикации за продолжение Дней чая в будущем. И ждать этого не пришлось долго. В такой праздник превратился проведенный в июне городской татарский народный праздник Сабантуй. На нём Дом татарской кулинарии устроил выездные чаепития с продажей кулинарных изделий к чаю.

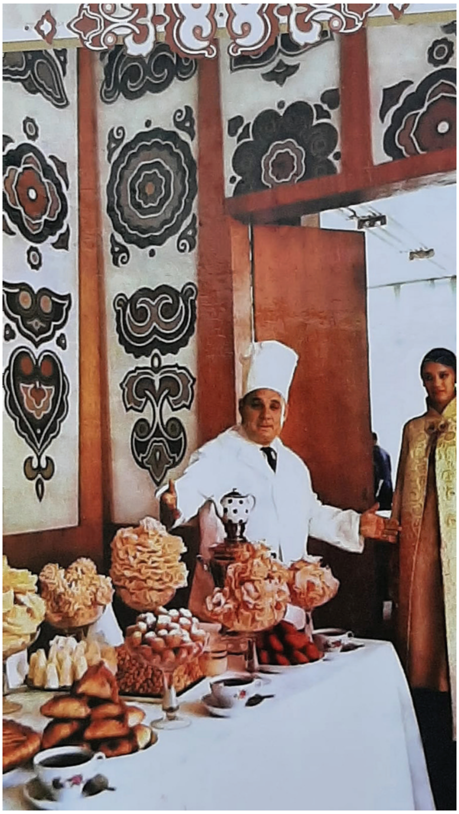

На выставке татарских блюд в Доме татарской кулинарии.

На веселом сабантуе,
После песен и бегов,
Жажду чувствуешь такую!
И не зря про чай толкуют, –
(*Перевод Г. Корина*)

заметил об этом под впечатлением посещения сабантуя поэт Мухамед Садри в своем новом стихотворении «Җырлап бию» («Праздничный чай» в русском переводе), переложенном затем композитором Захидом Хабибуллиным в песню.

Чай на празднике предлагался самый разный – чистый, с травами, из самовара, и разумеется с всевозможными чайными угощениями и сладостями из богатой татарской национальной кухни.

В такие дни резко возрастал спрос на национальные кушанья. Люди охотно покупали их к праздничному чаю и как гостинцы с праздника. Наибольшим спросом пользовались чак-чак и эчпочмак. Для облегчения труда

кулинаров, Ю.А. Ахметзянову пришлось заняться рационализаторством. Он изобрёл специальный накатный нож. Если раньше 5–6 человек за 12 часов могли приготовить 30–35 кг чак-чака, то теперь 3 человека вырабатывали за это время 75–100 кг. Им была придумана также вспомогательная техника в виде механического ножа на шинковке мяса для эчпочмака и вак-белиша.

Именно на праздновании сабантуя состоялось признание чак-чака и эчпочмака самыми любимыми и популярными народными блюдами. Но Юнус Ахметзянович Ахметзянов не думал останавливаться на достигнутом, упорно пополняя своё собрание рецептов татарских блюд новыми. Даже на сабантуе он умудрялся расспрашивать о них у своих гостей. Его актив пополнили и собственные разработки ряда блюд, а также рецепты чаев с душицей, молоком и сливками. Напрашивалась новая кулинарная книга, с включением в них рецептов блюд современной татарской ресторанной кухни. Она появилась в 1975 г. под названием «Татарская кухня» и вышла в свет в Татарском книжном издательстве как первая татарская кулинарная энциклопедия тиражом в 100 тыс. экземпляров. Иметь ее у себя дома мечтали хозяйки во всех семьях в республике, а гости покупали книгу в качестве сувенира. С использованием помещенных в ней кулинарных рецептов были выпущены подарочные буклеты и альбом «Тарские национальные блюда». Ахметзянов с удовольствием дарил их коллегам и друзьям, как правило, с автографом по их просьбе. Среди них были и иностранцы. Так случалось на международной ярмарке в немецком городе Лейпциге, где он представлял свои кулинарные книги, и во время обслуживания участников и гостей XX Олимпийских игр в Москве, на которых организаторы официально признали чак-чак символом современного татарского чаепития и гостеприимства.

Из Москвы Ю.А. Ахметзянов вернулся с твердым намерением открыть в Казани по примеру некоторых городов страны Дом чая. Он узнал об этом из рассказов коллег, с кем довелось ему встретиться и общаться во время Московской Олимпиады. Одобрительно отнеслись к этой идее друзья в Татарском книжном издательстве, пообещав выпустить на основе его «Татарской кухни» книгу «Татарская кулинария» и уделить в ней особое внимание татарскому чаепитию. Было решено дополнить её очерком по истории татарской кухни и рецептами старинных татарских блюд.

Работа над новым изданием была в полном разгаре, когда из Москвы 13 апреля 1981 г. пришла радостная весть о награждении Ю.А. Ахметзянова орденом Дружбы народов. И выход книги «Татарская кулинария» тиражом в 200 тыс. экземпляров стал своеобразным поздравлением татарских книгоиздателей его с высокой наградой Родины. Не была забыта в ней и первоначальная задумка о дополнительных материалах по татарскому чаепитию с учётом открытия в будущем в Казани Дома чая.

«Чай является излюбленным напитком татар, – открывался в книге раздел о чае. В нем Ю.А. Ахметзянов поделился своим опытом заваривания наиболее распространенного тогда в советской торговле, но не отличавшегося высоким качеством грузинского чая. «Чтобы получить ароматный красивый чай, нужно в качестве заварки использовать смесь нескольких сортов: грузинский, индийский и краснодарский; цейлонский, азербайджанский и грузинский», – советовал он.

Для улучшения вкуса и аромата чайного напитка им предлагалось воспользоваться народным опытом применения сушеной душицы, зверобоя, плодов рябины.

«Чай пьют с сахаром, вареньем, пастилой, лимоном, свежими ягодами, черносливом, конфетами, молоком, душицей, мёдом (особенно любят сотовый). К чаю подаются также мучные национальные изделия: оладьи, сумса, чэк-чэк, баурсак, кош теле и др.», – наставлял Ю.А. Ахметзянов.

Он не представлял татарское чаепитие без самовара, полагая, что чай из него отличается особыми свойствами, и на вкус приятнее, и пьется легче. «В старину чай пили из больших самоваров пиалами, крепко заваренным и очень горячим. В наше время чай пьют из чашек, но и сейчас чай отличается большой крепостью, а самовар является неотъемлемой частью чайного стола во многих семьях», – утверждалось им.

И по его задумке в будущем Доме чая следовало предусмотреть самоварное чаепитие, пусть не из жаровых дровяных самоваров, но в электрических. Предполагалось устроить в нём музейный уголок из старинных самоваров. Он радовался, что ему удалось отыскать и приобрести один такой весь в медалях экземпляр, сделанный в Туле в 1898 г.

Но первый Дом чая в республике открылся всё же не в Казани, а в самом восточном ее районном центре Актаныше. Местные власти там оказались более расторопными, и устроенное при местном ресторане «Агидель» это заведение распахнуло свои двери уже осенью 1981 г. Утешением для Ю.А. Ахметзянова было то, что чай и чайные угощения готовились в нём по его рецептам, в том числе из выпущенной Татарском книжным издательством и поступившей к этому времени в продажу книги «Татарская кулинария». Она стала подспорьем в работе коллектива.

А открытие Дома чая в Казани затянулось. В основном из-за реставрационных и ремонтных работ в отведенном под него старинном здании на улице Баумана. Но дождаться их окончания ему не было суждено: 13 февраля 1984 г. его не стало. Через год в память о нём Татарское книжное издательство выпустило книгу «Татарская кухня», взяв за основу одноименное издание Ю.А. Ахметзянова и дополнив его материалами по теме ученых-этнографов Казанского института языка, литературы и истории

Академии наук СССР и Казанского государственного университета, принимавших участие в издании коллективной монографии «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» в издательстве «Наука» в Москве в 1967 г.

Новая книга вышла тиражом в 140 тыс. экземпляров, и в ней Ю.А. Ахметзянова заслуженно признали зачинателем возрождения традиционной татарской кухни и татарского чаепития. Ей выпало стать предвестницей исполнения двух его самых заветных желаний – начала проведения в Казани с 11–12 октября 1986 г. общегородских Дней чая и открытия в ней 15 июля 1987 г. Дома чая.

Инициативу по устройству Дня чая взяла на себя городская ежедневная газета «Вечерняя Казань». Она опубликовала 9 июля 1986 г. небольшую редакционную заметку с призывающим заголовком «С чашкой чая – в тесный круг!» и предложением провести в городе День чая по примеру столицы Грузии Тбилиси. Здесь он отмечался уже двадцать лет и среди ее жителей даже зародилась идея сделать такой праздник всесоюзным для всех любителей чая в СССР или же учредить его хотя бы в известных чаепитием городах. Газета «Вечерний Тбилиси» обратилась к коллегам из вечерних газет страны, включая «Вечернюю Казань», поддержать благородный порыв.

«А что же казанцы? И нам негоже оставаться в стороне. Давайте вместе подумаем, как сделать этот праздник самобытным, наполнить национальным содержанием», – откликнулись на обращение в «Вечерней Казани». У идеи нашлось немало приверженцев. Одобрение, поддержка, удовлетворение звучали одновременно с конкретными предложениями. Широкий общественный резонанс вызвало опубликованное в «Вечерней Казани» отрытое письмо деятелей культуры и передовиков производства к горожанам. «День чая может и должен стать настоящим праздником,- говорилось в нём. – Призывая казанцев принимать активное участие в проведении нового праздника, считаем, что чай завоюет новых поклонников, а среди старых приобретет еще более верных друзей. А самое главное, в быт снова войдет традиция, которая имеет давние корни у наших народов, ведь ритуал чаепития во все времена символизировал гостеприимство и теплоту человеческого общения».

В Москве решили совместить День чая с Днем города и провести его в сентябре. Ее примеру последовали ряд других городов, включая Ленинград и Свердловск, вернувшие теперь свои исторические названия Санкт-Петербург и Екатеринбург. А исполком Казанского горсовета принял в августе 1986 г. постановление о поддержке предложений читателей газеты «Вечерняя Казань» о проведении Дня чая в городе 11–12 октября 1986 г.

И вот 11 октября, в субботу, праздничные столы накрыли в рабочих столовых, школах, студенческих общежитиях. А в воскресенье зашумели самовары в ресторанах и кафе, на базарах и ярмарках, в клубах и во дворцах культуры.

Если взяться подсчитать, сколько всяческих чайников, самоваров и самоварчиков закипело в то утро первого казанского праздника – Дня чая на предприятиях общественного питания, статистика получилась бы интереснейшая. В одном только Доме татарской кулинарии на настоящий самоварный парад вышли 30 его образцов. Живой музей, включающий образцы знаменитых фабрик.

На белоснежных скатертях дразнили аппетит лакомства – на все вкусы – угощением к чаю татарская кухня славится. Теплым янтарем золотились чак-чак и бухарское калеве, приготовленные из обжаренного теста и мёда. Так и просились в рот перемячи с пылу с жару и эчпочмаки с мясом и картошкой, беккены и беляши с тыквой, капустой, морковью, калиной… И, конечно, чай – какой душа пожелает: покрепче и послабее, с урюком, черносливом, пастилой, вареньем, медом, молоком, заваренный на травах – с душицей и мятой, зверобоем и шиповником.

В один большой чайный зал превратился в тот день ресторан Дома татарской кулинарии. Каждый столик был сервирован с такой фантазией и выдумкой, что смотрелся как картинка, сошедшая со страниц подарочного буклета. Посетители, многие с детьми, по-домашнему располагались вокруг самоваров. Прихлебывая из чашек, вели неспешные беседы. Весь день не иссякал поток желающих попить чашку-другую душистого напитка, попробовать фирменный чак-чак и губадию. Не пустовал ни один столик.

В магазине прошла расширенная выставка-продажа чаев и чайной посуды. Особенно много посетителей было в специализированном магазине «Чай» на улице Баумана.

Интересную и разнообразную программу составили коллективы домов и дворцов культуры. Возле них развернулась ярмарка. И опять над рядами кондитерских изделий, различной выпечки царил самовар.

Театрализованные представления прошли во многих школах. Чайные спецвыпуски стенгазет, плакатики с пословицами и поговорками о чае, и везде на почетном месте – самовары да чайники. А на партах вместо книжек и тетрадок – чашки, розетки с вареньем, вазочки со всевозможными домашними угощениями.

Одним из самых активных организаторов Дня чая стали члены городского общества трезвости «Феникс».

«В Дне чая приняли участие тысячи казанцев. Такие праздники, застолья у самовара, интересные встречи за чашкой чая станут нашими

союзниками в утверждении здорового образа жизни, организации культурного досуга», – подводили первые итоги праздника журналисты «Вечерней Казани», организовавшие специальный рейд по адресам Дня чая.

Первый городской День чая, по единодушному мнению казанцев, удался. Душистый чай собрал в тесный круг друзей и коллег, молодежь и ветеранов, соседей по лестничной площадке. Получилось настоящее городское чаепитие с массовым народным гуляньем.

На следующий год в первое воскресенье октября Казань вновь превратилась в большую чайхану. Городские власти приняли решение сделать праздник традиционным. Эпицентром проведения в 1987 г. третьего по счету городского Дня чая стал Чай йорты – Дом чая, открывшийся в разгар лета 15 июля и расположившийся напротив Дома татарской кулинарии.

Вскоре Дом чая превратился в центр городского чаепития, а с осени, очередного Дня чая в городе, надолго стал главным местом его проведения.

В июне 1992 г. в дни работы первого Всемирного конгресса татар казанские чаепития вышли на городские улицы. Зародилась традиция их устройства 30 августа, отмечаемого с 1992 г. как День Республики Татарстан, а с 2005 г. – одновременно еще как День Казани. Затевавший в 1970-е гг. проведение первых дней чая в Доме татарской кулинарии Ю.А. Ахметзянов даже представить не мог, во что выльется его задумка и какой размах она получит.

26 ноября 2004 г. на фасаде здания Дома татарской кулинарии, где он трудился, была установлена мемориальная доска: «В этом здании в 1968–1984 гг. работал главный кулинар республики Заслуженный работник торговли Республики Татарстан и Российской Федерации Юнус Ахметзянович Ахметзянов». В церемонии торжественного его открытия участвовал первый Президент Республики Татарстан М.Ш. Шаймиев, присутствовали родные и близкие легендарного кулинара – его вдова Зайтуна-ханум, дочь Фарида и внук Искандер.

«Я знал его лично, – сказал Минтимир Шаймиев. – Он создал целую библиотеку уникальных рецептов национальной татарской кухни, и это были рецепты не выдуманные, а взятые им из самой жизни».

Президент высоко оценил вклад Ю.А. Ахметзянова в возрождение татарского кулинарного искусства и культуры, напомнил об изданных им кулинарных книгах, получивших широкую известность в народе и имеющихся теперь во многих татарских семьях. Как истинному любителю чая М.Ш. Шаймиеву было хорошо известно и то, как много сделал выдающийся татарский кулинар и для возрождения традиций татарского чаепития. В одном из интервью он высказался пишущему на чайную тему журналисту и автору книг про чаепитие в России В.А. Баюканскому: «Если я скажу, что

чай – это национальный напиток татар, то, думаю, со мной согласятся все мои соотечественники. И в нынешнее время, при таком изобилии разных напитков, чай остается основой татарского национального застолья».

«Мы иногда даже и не задумываемся над этим, но наши народные кулинарные изыски, выпечка и сладости – все они готовятся именно к чаю Это уже стало нашей национальной традицией», – откровенничал с ним М.Ш. Шаймиев. И в этом он был солидарен с Ахметзяновым, впервые включившем в татарские кулинарные книги рецепты чаев по-татарски и национальных блюд к ним из богатой татарской кухни.

Журналисту В.А. Баюканскому, конечно же, было интересно узнать о чайных пристрастиях первого Президента Татарстана, какой он чай пьет дома, в домашней обстановке.

«У нас, у татар, чай принято пить с молоком, – ответил он. – Я сам пью чай с молоком. Люблю пить с изюмом, кладу в чай чернослив. Пью без сахара, абсолютно без какой-либо причины мне как-то понравилось пить чай без сахара. Иногда с медом, когда не надо выходить на холодный воздух. Пью я чай непременно с блюдца. Здесь тоже есть свои тонкости: ведь блюдце подается не для того, чтобы остудить чай, как считают многие, а для того, чтобы не обжечься. Удобно пить с глубокого блюдца, чай в нем не остывает и в то же время можно пить и наслаждаться не только вкусом, но и ароматом чая».

Президенту Шаймиеву доводилось чаевничать с эмирами, сыновьями шейха Заида Бен Султана, в Объединенных Арабских Эмиратах, пить самые знаменитые сорта чаев в Англии.

«Но, несмотря ни на что, для меня самым вкусным на всю жизнь остался плиточный чай – чай моего детства», – признавался он. А на всю жизнь ему запомнился вкус чая детства из плиточного чая. «Чай был самым почитаемым напитком в селе. Верхом благополучия считался плиточный чай. Тогда нам казалось, что лучшего чая быть не может вообще», – делился воспоминаниями Шаймиев В.А. Баюканскому в интервью, которое потом помимо газет, появилось в выпущенной тем книге «Зачем мусульманину чай?»

В знак поддержки возрождения национальных традиций в свою бытность президентом М. Шаймиев ввел в президентской резиденции в Казанском кремле чайные приемы почетных гостей республики. Так татарское чаепитие получило церемониальный статус на самом высоком уровне.

Нововведения по чайному гостеприимству в Казанском кремле пришлись по душе в Доме дружбы народов Татарстана, открывшемся в мае 1999 г. и часто посещаемым различными делегациями, в том числе зарубежными. Для знакомства с традициями проживающих в Татарстане

народов здесь даже стали проводить дни национальных чаепитий с участием представителей национально-культурных автономий республики.

Внедренные при первом Президенте Республики Татарстан М.Ш. Шаймиеве чайные приемы в Казанском кремле сохранились и при новом главе республики, втором президенте, а теперь Раисе Республики Татарстан Р.Н. Минниханове.

«Он дружил с моим отцом и часто бывал у нас дома. За чаем всегда хвалил свежеиспеченные блины мамы, – вспоминал Р.Н. Минниханов о своём знакомстве с Ю.А. Ахметзяновым. – Ей, конечно же, приятно было слышать такие слова от большого мастера своего дела».

Остались верны установившемуся чайному гостеприимству и в Доме дружбы народов Татарстана. В августе 2012 г. он справил новоселье, переехав в новое здание, самое большое среди подобных в России. Дом дружбы принимает активное участие во всех фестивалях чая и татарского чаепития, проводимых теперь в Казани вместо дней чая.

Не обходится без чаепития на гастрономическом фестивале «Вкусная Казань» и Всемирном дне татарской кухни 28 февраля, приуроченном ко дню рождения зачинателя возрождения этнической татарской кухни и татарского чаепития, основателя современной татарской национальной кухни и татарской национальной кулинарной школы, классика татарской кулинарной книги, выдающегося татарского кулинара Юнуса Ахметзяновича Ахметзянова. В их рамках проходит фестиваль татарского чаепития.

Сегодня чай является неотъемлемой чертой жизни татар и русских, всех народов Республики Татарстан, где проживают представители свыше 170 национальностей. Чай для них всех – чудесный напиток добрососедства, согласия и дружбы.

В Казани, как и по всей Республике Татарстан, без чаепитий не проходит ни один день, ни один праздник.

Ой да чай!
Выпьешь
чашечку-другую –
Снова праздник начинай, –
(*Перевод Г. Корина*)

не зря поется про татарские праздники с чаем в полюбившейся в народе песне поэта Мухамеда Садри и композитора Захида Хабибуллина «Җырлап бию».

Многие гости столицы Татарстана воспринимают чай и татарское чаепитие эмблемой Казани и культурным символом республики. Казанцы любят и почитают этот восточный напиток, тесно связанный с их национальными и семейными традициями.

Ф.Г. Фәйзуллина

«АТА ЮЛЫ БАЛАГА ТАКЫР»
(*Яшел Үзән районы Мулла Иле авылындагы затлы нәсел ияләре*)

Яшел Үзән районында урнашкан Мулла Иле авылына нигез салынуга 2025 елда 785 ел була. Чал тарихлы бу авыл Татарстан картасында үз урыны белән билгеле. Сигез гасырлык үткәне булган «Мулла Иле» тарихы нинди генә язмышларны үзенә сыйдырмаган – авылга нигез салучы укымышлы, аң-белемгә ия Муллагол, Шәехби, Теләшләр; шагыйрь һәм рухани, сәясәтче, вәисиләр хәрәкәтен нигезләүче аталы-уллы Баһаветдин (1804–1893) һәм Гайнанетдин (1878–1918) Вәисовлар; тарихчы галим, педагог Хәйретдин Гыймади (1912–1961); филология фәннәре докторы, профессор Гомәр Саттаров (1932–2020); РСФСРның халык мәгарифе отличнигы Равил Сәйфетдинов (1938–2018) һ.б. Авылның гына түгел, халкыбызның горурлыгы булган әлеге мәртәбәле шәхесләр янәшәсендә яшәп, изге гамәлләр башкарган гади кешеләр дә шактый булган Мулла Илендә. Аларның һәрберсе тарихта үз урынын табарга тиеш. Игътибарга лаек шәхесләребезне барлау, исемнәрен халыкка ишеттерү – һәрберебезнең бурычы. Заманында халык өчен янып яшәгән Майоров Габдрахман абый нәкъ менә шундыйлардан.

Майоров Габдрахман

Майоров Габдрахман Нургали улы 1902 елның 15 февралендә Мулла Иле авылында туа. Аңа 15 яшь вакытта, 5 баланы ятим калдырып, әтисе белән әнисе тиф авыруыннан бер-бер артлы үлеп китәләр. Берсеннән-берсе кечкенә Ярхәм, Фәйзрахман, Хәйрикамал һәм Зәйнәп олы абыйлары Габдрахман җаваплылыгында кала. Явыз ачлык ятим балаларны төрле яклап сыный. Алар, авырлыкларга бирешмичә, ничек тә булса, исән калу юлларын эзлиләр. Үзе дә әле яшүсмер малай гына булган Габдрахман, энеләре белән сеңелләрен ачлык тырнагына бирмәс өчен, хәленнән килгәнчә барысын да эшли. Бервакыт ул, җәяүләп Свияжскига барып, әти-әнисеннән калган истәлек – фирүзә

кашлы алтын йөзекне онга алыштырып кайта. Шул оннан пешергән боламыкны, ачлыктан шешенеп беткән өйдәге балаларга аз-азлап ашатып, үлемнән коткарып кала.

1922 елда Габдрахман абый Мулла Иле кызы Фагыйлә Гыйбадулла кызы (1904–1988) белән тормыш корып җибәрә. Энесе Ярхәм өйләнгәннән соң, үзләре туып үскән йортны калдырып, аерым йорт торгыза.

Кечкенәдән авырлыкларны үз җилкәсендә күтәргән Габдрахман, төрле сынаулар белән сыналып, чаярып, заманына күрә шактый аң-белемле булып җитешә. Белемсезлекне бетерү чорында ул башкаларны да хәреф танырга, укырга-язарга өйрәтә, үзлегеннән рус телен өйрәнә. Аның кул җылысын саклаган Каюм Насыйри төзегән русча-татарча сүзлек, кадерле истәлек булып, бүген дә кызы Рәмзиядә саклана. Бу ядкәр үз хуҗасының белемгә омтылышы көчле булганлыгына ачык дәлил булып тора.

Габдрахман Майоров, үзенең аңын эшкә җигеп, шәхси хуҗалыгында да тәҗрибәләр ясарга омтыла. Бакчасындагы зур имән куышында бал кортлары үрчетә башлый. Аны, бу мавыгуын күреп, умартачылык буенча 3 айлык курсларга укырга җибәрәләр. Габдрахман бу юнәлештә белем туплап, соңрак күрше Прибой дигән урыс авылы янында умарталык оештыра. Авылдагы Шиһап дигән дусты аңа корт оялары ясарга булыша. Габдрахманның хатыны Фагыйлә дә иренең ярдәмчесе булып эшли. Умарталык аякка бастырган Габдрахманның сәләтен бик тиз бәялиләр, аны авылдагы бу вакытта бик аяныч хәлдә булган фермага мөдир итеп билгелиләр. Ниһаять, фермада да тәртип урнаштырылгач, аңа мәктәп төзү эше йөкләнелә. Авылда балалар күп булганлыктан, барысын да сыйдырырлык бина кирәк була. Проект буенча, мәктәп бинасы өстән караганда «С» хәрефе формасында төзелергә тиеш була. (Чынлап та, Мулла Илендәге 1986 елда салынган мәктәпкә кадәрге бина, «С» хәрефен хәтерләтеп, озын коридорның бер башыннан спорт залы, икенче башыннан башлангыч класслар өчен уку кабинетлары чыгып тора торган итеп төзелгән була.) Тирә-як авыллардагы мәктәпләр дә төрле хәрефләр формасында төзелеп, «Сталин» исеме килеп чыгарга тиеш була. Бу заманда төзү материаллары табу бик авыр булганлыктан, Габдрахман абый мәктәп салырга бүрәнәләр юллап, күрше республикадагы Йошкар-Ола шәһәренә юл тота. Ләкин атнадан артык төрле җитәкчеләрнең бусагаларын таптаса да, мәсьәлә җиңел генә хәл ителми. Үз эшен ахырына кадәр җиткерергә өйрәнгән Габдрахман, бүрәнәләр агыза торган елга ярына төшә, андагы эшчеләрдән берсенең кысылып үлүен ишетә һәм, җирле редакциядә эшләүче бер хәбәрчегә 3 сум акча биреп, әлеге вакыйга турында мәкалә яздыра. Эшнең зурга китүеннән курыккан җитәкчеләр, икенче көнне үк бөтен матералларны әзерләп,

булышырга эшчеләр дә биреп, Габдрахманны озатып ук куялар. Шулай итеп, ике катлы бинаны Габдрахман абый үзе карап төзетә. 1935 елда мәктәп беренче укучыларын кабул итә.

1941–1945 нче елгы дәһшәтле вакыйгалар Габдрахман абыйны да читләтеп үтми. Ул Сталинград фронтында катнаша. Аның: «Без сугышка кердек, шулкадәр көчле атышлар, баш күтәрерлек түгел. Безгә «подмога» – ярдәм килергә тиеш иде. Ротадан мин берүзем калдым. Командирлар блиндажына шуышып килеп, «Где подмога?» дип кычкырган идем, «Как фамилия?» дип сорадылар, ә аннан соң «Вы отвлекающими были, вызывали огонь на себя, а в другом месте наши солдаты прорвались» дигән җавап бирделәр», – дип әрнеп сөйләгән сүзләрен кызы Рәмзия апа бүген дә тетрәнеп искә ала.

Фагыйлә апа ире сугышка киткәч, 5 бала белән кала. Сугышның икенче елында ул елый-елый олы уллары Бакыйны да озата. Габдрахман абыйга туган тиешле шул елларда авылда ветврач булып эшләгән Шәрәфиев Борһан, колхоз рәисе Хәертдинов Борһан белән сөйләшеп, Фагыйләгә ярдәм кулы суза. «Апа, син бу балаларың белән ачтан үләсең бит», – дип, колхоз эшчеләренә ипи пешерергә тәкъдим итә. Шул көннән үк Фагыйлә апа көненә 3 тапкыр мич тутырып ипи пешерә башлый. Бу ипиләрне үлчәп, исемлек буенча граммлап колхозчыларга тараталар. 13 яшьлек Фәһимә белән 10 яшьлек Әлфия дә бик теләп әниләренә камыр басышалар, бушаган арада, кырга чыгып, мичкә ягарга корыган агачлар җыялар. Авыр елларда Фагыйлә апа шулай итеп үз балаларын да ачлыктан саклап кала, хәленнән килгәнчә башкаларга да булыша.

Габдрахман абый, авыр яраланып, 1 ай Төмән госпиталендә дәваланганнан соң, II группа инвалид булып, 1943 елда өенә кайта. Сугышка кадәр үк үзенең оештыру сәләте белән аерылып торган Габдрахманны, әлбәттә, эшсез тотмыйлар, тиз арада райкомга чакырып, яңа боерык бирәләр. Моңа кадәр колхозлар икмәкне үгезләргә төяп, Каратунга, Свияжскига ташый торган булалар. Эшне җиңеләйтү өчен, Албаба станциясендә ашлык әзерләү пункты (заготзерно) оештырырга карар кылына. Бу эшне оештыру Габдрахман абый Майоровка йөкләнә. Ул үзенә тапшырылган вазифага җаваплы алына – тирә-яктагы колхоз рәисләре белән сөйләшеп, һәрберсен үзләре өчен келәтләр төзергә ризалаштыра. Шулай итеп, Албаба станциясендә, тимер юлның Мулла Иле авылы ягында, үзенең лабораториясе, автоүлчәве, киптерү урыны булган ашлык әзерләү пункты тулы көченә эшләп китә. Колхозлар ашлыкны шунда ташый башлыйлар. Кипкән ашлык моннан, транспортерлар белән вагоннарга төялеп, тоткын немец солдатлары тарафыннан төзелгән тимер юл буйлап тиешле урыннарына җибәрелә. Габдрахман абый Майоров хезмәт юлын шушында

тәмамлап, үзе оештырган һәм күп еллар җитәкчесе дә булган заготзерноны 1966 елда үзе үк ябып, лаеклы ялга китә. Эшсез торырга өйрәнмәгән Габдрахман абый ялга чыккач та кул кушырып утыра алмый, Мулла Иле һәм тирә-як авылларга кабер ташлары кою эшенә керешә. Бик төгәл кеше буларак, аның ташлар буенча исәп-хисап алып барган журналы әле бүген дә гаилә архивында саклана. Анда Мулла Иленә – 276, башка авылларга ясалган 145 таш теркәлгән.

«Әтинең кулыннан килмәгән эше юк иде», – дип искә ала кызы Рәмзия апа. Габдрахман абыйның, Мулла Илендә тимер остасы буларак танылган Гафият абый белән бергә, сырлап, 4 почмагына кургашыннан шарлар утыртылып ясаган тимер караваты күп еллар буе хуҗаларына хезмәт итә. Ул ясаган кием шкафын да балалары яхшы хәтерли.

Әле авылда яшелчә, җиләк-җимеш үстерү гадәте булмаган вакытларда ул үз бакчасында өчәр рәт алмагач, алар арасында карлыган куаклары, кура җиләкләре үстерү белән шөгыльләнә. Фагыйлә апа белән бергәләп, иртә яздан кыяр, помидор, кәбестә үрентеләре үстерәләр. Аларны пыяла рамнар, саламнан ясаган маталар белән җылытып эшләнгән парникларда тәрбияләп, мул уңыш алалар. Эре булып җитешкән помидорлар, ишле гаилә табыныннан артып, Норлат базарына алып барып сатарлык та була. Бу шөгыленә карап, Габдрахман абыйга «Мичурин» дигән кушамат та тагалар. Бакчасында бал кортлары тота. Кыш көне аларны саклар өчен, стеналарын таштан өеп, җиргә казып ясалган омшаник та төзеп куя. Майоровлар бал аерган көн тирә-күрше балалар өчен бәйрәм була.

Майоровлар гаиләсе

Габдрахман белән Фагыйлә Майоровлар гаиләсендә 10 бала дөньяга килә. Ләкин аларның икесе – Барый белән Рәфкать яшьли үләләр. Тырыш ата-ана үрнәгендә сигез бала – 4 малай, 4 кыз тәрбияләнә.

Олы уллары Бакый (1924–1986) әтиләре кебек сугыш газаплары кичерә. 1942 елда 18 яше тулуга аны фронтка җибәрәләр.

1945 елда Бөек Ватан сугышы тәмамлану белән, аларны, эшелоннарга төяп, Япон сугышына алып китәләр. Берничә тапкыр яраланган Бакый «Бөек Ватан сугышы ордены» һәм медальләр тагып, 1947 елның апрелендә туганнары янына исән-сау әйләнеп кайта. Башта Мончегорск шәһәрендә, соңыннан Казанда яшәп, бакыйлыкка күчә.

Кызлары Фәһимә (1929–2010) сугыш елларында әнисенә ипи пешерергә булышу белән бергә окоп казырга йөри. Мулла Иле егете Таһиров Госманга кияүгә чыгып, соңгы көннәренә кадәр авылда яши.

Габдрахман абый белән Фагыйлә апа, мөмкин булганча, балаларын белемле итәргә тырышалар. Кызлары Әлфия (1932–2013), Казан педагогия институтын тәмамлап, физика укытучысы булып эшли. Ире күренекле тел галиме, академик Гомәр Фәиз улы Саттаров (1932–2020) белән 2 бала үстерәләр. Аларның уллары Айвар Саттаров, кызлары Ләлә Саттарова бүгенге көндә үзләре дә билгеле шәхесләр рәтендә.

Уллары Мәрван (1934), Казан авиация институтын тәмамлап, хезмәт юлын М.Горький исемендәге Яшел Үзән суднолар төзү заводында үтә. I категорияле инженер-технолог дәрәҗәсенә күтәрелеп, лаеклы ялга чыга. Бүгенге көндә дә Яшел Үзән шәһәрендә яши.

Кызлары Зөлфия (1937), Тобольск шәһәрендә педагогия институтының 3 курсын тәмамлап, шунда тормышка чыгып кала.

Уллары Тәлгат (1939–2020), Горький шәһәрендәге Су транспорты инженерлары институтында укып, Казан елга портында кранчы булып эшли. Хезмәттәге уңышлары өчен, «Хезмәт кызыл байрак ордены»на лаек була.

Табигатькә тартылган уллары Әхәт (1944–2011), Мулла Иле кызына өйләнеп, күрше Соболевское авылында төпләнеп кала, гомере буе машина йөртүче булып эшли.

Нуриәхмәт һәм Рәмзия Сафиннар

Төпчек кызлары Рәмзия (1947) Казанда фармацевтика училищесын тәмамлый, үзен медицина белән бәйли. Башта аптекада, соңрак Сәламәтлек саклау министрлыгы базасында медикаментлар бүлеге җитәкчесе булып эшләп, лаеклы ялга чыга. Алар, ире – Россиянең атказанган артисты, Татарстанның халык артисты, Г.Кариев исемендәге театрга нигез салучыларның берсе Нуриәхмәт Сафин белән бергәләп, 1 кыз, 1 ул тәрбияләп үстерәләр. Балалары икесе дә, Казан төзелеш институтын тәмамлап, бүгенге көндә Гөлнара (1973) Мәскәүдә, Аяз (1977) Казан шәһәрендә югары урыннарда эшлиләр.

Барысына да үз көчләре, үз тырышлыклары белән ирешкән Габдрахман абый белән Фагыйлә апа Майоровлар, балаларының һәрберсенә тиешле тәрбия биреп, тормышта үз юлларын табарга ярдәм иткәннәр.

Фамилиясенә тугры калып, Габдрахман абый кирәк вакытта кырыс та, кирәк вакытта йомшак та була белгән. Еш кына, балаларының бәхетле булуларын теләп:

Кияве алсын,
Кызы барсын
Үзе сөйгән ярына, –

дигән сүзләрне кабатларга яраткан ул.

Ә фамилиясенә килгәндә, имеш, күрше Прибой авылында зур гәүдәле «Майор» кушаматлы кеше булган. Габдрахманның әтисе балачакта шул кеше кебек зур, көчле булырга теләп, кечкенә йодрыгы белән «Мин – майор!» дип мичкә суга торган булган. Башта шуннан кушамат килеп чыккан, соңрак бу атама фамилиягә дә әйләнеп киткән.

1988 елда Фагыйлә апа үлгәннән соң, Габдрахман абый ахыргы көннәренә кадәр (1991 елда үлә) Мулла Илендә яшәүче кызы Фәһимә белән кияве Госман тәрбиясендә яши. Бөтен гомерен авылда кичергән әтиләрен картаймыш көннәрендә алар шәһәргә җибәрергә теләмиләр. Инде аның үлеменә 30 елдан артык вакыт узса да, Казанда яшәүче кияве Нуриәхмәт абый Сафин Габдрахман абыйны якты истәлекләр белән җылы итеп искә ала.

Кайчандыр Габдрахман абый белән Фагыйлә апа корган оя бүген буш. Белем алырга дип, очар кошлар кебек төрлесе төрле якка таралган балаларның инде үз оялары. Ә балалар, оныклар, ата-ана рухын саклап гомер кичерәләр, авыл зиратындагы каберләренә эзне суытмыйлар. Киләчәктә дә шулай булсын, Мулла Илендәге атаклы Майоровларның дәвамчылары, бабаларының исеменә тап төшермичә, затлы нәсел ияләре булып кала белсеннәр.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ТАТАР XX СТОЛЕТИЯ В СОБЫТИЯХ И ЛИЦАХ

(*Продолжение. Начало читайте № 2, 3, 2025*)

Модернизация партийного управления: Председатель Совета народных комиссаров ТАССР Шайгардан Шаймарданович Шаймарданов. 1927–1928 гг.

Четвёртый руководитель Правительства, Шайгардан Шаймарданов, родился в сентябре 1890 г. в д. Старое Байсарово Мензелинского уезда в семье крестьянина-бедняка Шаймардана Габдулгалимова. Впоследствии, в августе 1918 г., белогвардейцы расстреляют его отца за сочувствие советской власти и за активнейшую работу сына в стане большевиков. А пока Шайгардан работает в хозяйстве отца, а также «мальчиком» у торговца, батрачит у кулака.

В 1904–1906 гг., то есть уже вполне взрослым парнем, он сумел вполне прилично окончить начальную сельскую школу. После призыва в армию в 1911 г. стал грамотным артиллеристом-фейерверкером и в годы Первой мировой войны удостаивался положительных оценок от своих военных наставников.

Он воевал с самого начала – с августа 1914 и до конца 1917-го. Шаймарданов всё время находился на фронте, но принимал участие не только в баталиях, но и, как утверждает уже упоминавшаяся ранее книга «Борцы за счастье народное», «в братании с немецкими солдатами». После революции, в октябре 1917 г., он активно участвовал в демократизации армии, проведении выборов комсостава и демобилизации старой армии.

Сам он демобилизовался в первых числах января 1918 г. и вернулся в родную деревню, где его, как фронтовика и члена РСДРП(б) (в партию он вступил в 1917 г.), избирают членом волостного земельного комитета. Он тут же приступил к работе по изъятию земель у местных богатеев, мулл и кулаков. В марте был избран председателем вновь организованного сельсовета, куда вместо зажиточных крестьян вошли бедняки и середняки, действительно сочувствующие советской власти. Шаймарданов непосредственно руководил распределением земель среди трудящихся крестьян. Дело это не терпело тогда никакого отлагательства, начинался

весенний сев. Это была первая посевная кампания действительных хозяев земли. Обработку наделов солдаток, сирот и инвалидов Шаймарданов организовал на общественных началах [Шайгардан Шаймарданов: 2021]

В начале июня 1918 г. Шаймарданова избирают Председателем исполкома волостного совета и назначают волостным военным комиссаром. Ввиду приближения к границам Мензелинского уезда белочехов и учредиловцев, он организует из фронтовиков и деревенской молодёжи красногвардейский отряд под своим командованием. Из города Мензелинска отряд получает оружие, боеприпасы и участвует в очищении Мензелинска от врагов.

В ноябре 1918 г. Мензелинский ревком отозвал Шаймарданова из армии и послал снова в Байсарово для восстановления советской власти. Там он организовал сельский комитет деревенской бедноты, восстановил волостной совет, военный комиссариат и другие организации. Шаймарданова вновь избирают председателем волостного совета, он становится волостным военным комиссаром. Под его руководством проводится мобилизация в армию, организуются сбор и отправка для фронта хлеба, фуража, налаживается снабжение школ и больниц топливом, восстанавливаются культурно-просветительные учреждения и ячейки Союза коммунистической молодёжи.

В феврале 1919 г. на уездном съезде Советов Шаймарданова избирают членом Мензелинского уездного исполкома и назначают членом уездной земельной коллегии. Но работать тут долго ему не пришлось. Скоро началось наступление колчаковских войск. Шаймарданов был назначен начальником по эвакуации всех советских учреждений и организаций Мензелинского уезда в город Малмыж Вятской губернии. Завершив эвакуацию, Шаймарданов сам воевал в частях 5-й армии Восточного фронта, с боями дошёл до Бирского уезда Уфимской губернии. Возвратившись после изгнания врага в конце октября 1919 г., он вновь работает председателем волисполкома и секретарем волкома РКП(б) в д. Байсарово, затем избирается членом уездного исполнительного комитета.

В феврале–марте 1920 г. Шаймарданов участвовал в подавлении кулацко-эсеровского мятежа «Чёрного орла и земледельца». Летом того же года привлекался к работе межведомственной комиссии по установлению границ Татарской АССР.

С мая 1921 г. по 1924 г. он руководит партийной работой в Мензелинском кантоне. Вскоре Шаймарданов был выдвинут сначала на пост зампреда ЦИК Татарской АССР, затем, в декабре 1924 г., – Председателем ЦИК.

При непосредственном участии Шаймарданова был разработан и внесён на утверждение в высшие органы государственной власти проект

Конституции ТАССР (не был утвержден). При нём же началась подготовка национальных кадров и перевод делопроизводства на родной язык. Советы республики развернули работу по взращиванию национальных кадров, прежде всего из рабочих и крестьян. Был образован ряд учебных заведений для ускоренной подготовки специалистов: Татарский коммунистический университет, курсы при Центральной комиссии по внедрению татарского языка и др.

Велись работы, чтобы обеспечить обслуживание татарского населения на его родном языке. При ЦИКе действовала Центральная комиссия по реализации татарского языка. Её общая линия, отмечал в 1925 г. зампредседателя Президиума ЦИК ТАССР Шаймарданов, с самого начала сводилась: «а) к стремлению установления полного фактического равенства татарского и русского языков в учреждениях и предприятиях; б) к установлению активного делопроизводства учреждения на языке большинства обслуживаемого населения и сохранению пассивного делопроизводства на языке меньшинства и в) к проведению в первую очередь реализации татарского языка в учреждениях, непосредственно обслуживающих низовые массы». Эти принципы оставались основной линией деятельности Центральной комиссии РТЯ и во второй половине 20-х гг. [История татар, Т. 7: 2013. С. 267].

Став в 1927 г. главой СНК ТАССР, Шайгардан Шаймарданов больше всего был нацелен на достижение максимальной независимости при решении своих управленческих задач. На VII Съезде Советов ТАССР, прошедшем 15 марта 1927 г., он сформулировал три основных направления для развития Татарстана:

«*Если до сих пор на наших фабриках и заводах мы производили только продукты потребления, то теперь мы будем производить и орудия производства машин и т.д., или иначе это будет называться индустриализацией страны...*

Следующим и очень существенным для дальнейшего периода вопросом, являющимся актуальным в настоящий момент, – это вопрос [экономического] *снижения. В настоящем году* (то есть 1927 г.) *этот вопрос мы должны решить конкретно, ибо это есть вопрос большой политической важности, вопрос, который определяет дальнейшую судьбу нашего строительства и победу Революции...*

Для того, чтобы быстрее разрешить задачу индустриализации, мы должны решить третью задачу – задачу рационализации и удешевления нашего аппарата. Мы к этому приступили и кое-что сделали, в дальнейшем мы должны это довести до конца. В условиях нашей национальной республики эти задачи приобретают ещё большее значение, становятся

ещё труднее, ибо наряду с продвижением вперёд по пути их разрешения, мы должны на практике, в нашей повседневной работе, крепить сотрудничество трудящихся различных национальностей, подтягивать отсталых, приобщать их к общей массе для борьбы за освобождение труда, при том таким образом, чтобы всё это было понятно для всех, чтобы наши мероприятия были поддержаны всеми трудящимися» [ГА РТ. VII Съезд Советов ТАССР. Ф. Р-732. Оп. 1. Д. 1049. Л. 5].

В октябре 1927 г., за месяц до созыва XIII партийной конференции, возмущённые единоличным руководством республикой ответственного секретаря Татарского обкома ВКП(б) Менделя Хатаевича, Шаймарданов и нарком земледелия М. Ахметшин выехали в Москву, где в ЦК потребовали, чтобы обком согласовывал свои действия с Совнаркомом республики, а отвергающего этот принцип Хатаевича отозвали из Татарии. Когда это не дало результата, за 6 дней до открытия конференции в столицу выехали уже 10 наркомов во главе с Шаймардановым. И снова перед ЦК был поставлен тот же вопрос о разграничении полномочий партийных и советских органов. Хатаевич по поводу этой поездки, не санкционированной обкомом, выразился, что «*таким образом в Москву ездить нельзя*» и «*нельзя устраивать стачку наркомов*».

Случай стал достоянием широкой общественности, о нём говорили всюду: на улицах и базарах, на предприятиях и в учебных заведениях. Бюро обкома через собрания партийных ячеек организовало кампанию всеобщего осуждения поведения наркомов во главе с Шаймардановым.

Имеющиеся противоречия в полной мере обозначились на Восьмой областной партконференции, где Хатаевич в отчётном докладе обкома подверг резкой критике своих недавних союзников. В особом разделе доклада «Об остатках групповой борьбы в партийном руководстве» говорилось, что заверения групповщиков об отказе от борьбы против обкома оказались лишь «групповым манёвром», и они развернули новое наступление против партийной организации. Это вызвало недоумение в зале.

Хатаевич, игнорируя эту реакцию, обвинил Шаймарданова, якобы опиравшегося на «*нескольких человек в бюро ОК*», в попытке изгнать его, Хатаевича, из республики, в стремлении «*расширить своё групповое влияние*». В конце секретарь обкома заметил, что «*времена дворцовых переворотов уже прошли*». А итоги наступления наркомов Хатаевич оценил так: «*В ячейках рабочие, как русские, так и татары, жестоко крыли эту поездку и требовали от нас сурово наказать всех этих сбежавших наркомов и поднаркомов, но зато на Сенном базаре «вашних делегатов» очень хвалили, торговцы и муллы очень одобрительно отнеслись к этой*

поездке и говорили, что нужно собрать деньги, чтобы покрыть их путевые расходы».

Разумеется, ЦК ВКП(б) не поддержал и не мог поддержать СНК ТАССР, ибо по всей стране устанавливалась монополия партийной власти. Москва всецело встала на защиту обкома и его секретаря. На партконференции Шаймарданова и некоторых других активистов не избрали в состав обкома. А вот М. Ахметшин, «осознавший свои ошибки», попал в его состав, так как стал председателем ТатЦИКа [Шайгардан Шаймарданов: 2021].

«…Плюс индустриализация всей страны»
Председатель Совета народных комиссаров ТАССР
Каримулла Хуснуллович Исмаев. 1928–1930 гг.

На то время, что Совнаркомом Татарии руководил Каримулла Исмаев, приходятся проекты и осуществление планов Первой пятилетки. Но давайте прежде остановимся на его личности.

Родился он в 1898 г. Октябрьскую революцию молодой Исмаев встретил в Тетюшском гарнизоне уже будучи товарищем (заместителем) председателя революционного солдатского комитета. Он ещё не состоял в партии большевиков, но держал тесную связь с ними, под их руководством проводил в комитете большевистскую линию.

«*Победу вооружённого восстания в Питере, в Москве, в Казани*, – пишет он в своих воспоминаниях, – *трудовой народ и солдаты Тетюшского гарнизона приняли радостно. Местные купцы, чиновники, офицеры гарнизона и эсеры, меньшевики революцию встретили, как и всюду, враждебно. Они тут же стали скалить свои волчьи зубы. Началась бескомпромиссная борьба за установление советской власти*».

Исмаев принимал активное участие в событиях Гражданской войны в 1918 г. Он и его боевые товарищи были вынуждены сдать Тетюши белочехам в июне 1918 г. и отступить в Казань. За голову Исмаева, живого или мёртвого, белочехи объявили награду.

В первых числах сентября 1918 г. Красная армия разгромила белогвардейские части под Казанью. Советская власть вернулась в Тетюши, вернулся туда и Исмаев. Он назначается заведующим мусульманским от-

делом уездного совета и редактором газеты «Хәбәрләр» («Известия»). Население уезда в большинстве своём было татарское. Работа среди этих людей имела большое значение. Первая задача, которая встала перед Исмаевым и его товарищами, – организация школ для детей и ликвидация неграмотности среди взрослого населения. Создали татарскую секцию в отделе народного образования. В деревнях почти не было квалифицированных учителей, поэтому их стали готовить на курсах. Туда направляли молодёжь, которая когда-то училась в школах. Во время каникул в Тетюшах для всех учителей действовали курсы по повышению квалификации – это стало центром всей культурно-воспитательной работы.

В первых числах декабря 1918 г. Каримулла Исмаев был послан на работу в Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией. В конце апреля 1919 г., в дни наступления Колчака на Казань, Исмаев добровольно вступает в ряды Красной армии. Работает инструктором-организатором, затем агитатором Центральной мусульманской военной коллегии, выезжает в действующую армию, работает в запасном батальоне.

С конца 1919 г. по сентябрь 1920 г. Исмаев – председатель уездного исполкома и член бюро Тетюшского уездного комитета партии. После образования Татарской республики он был избран председателем кантонного исполнительного комитета и членом бюро кантонного комитета партии.

Весной 1921 г. губком партии предложил ему переехать в Казань и взяться за работу в Татсоюзе, где активизировались эсеры. Так неожиданно он стал кооператором.

В октябре 1923 г. ЦК партии командировал его в Бухару для налаживания дел в Бухарском Центросоюзе. По возвращении из этой командировки в марте 1924 г. обком партии направляет Исмаева заместителем управляющего Казанской областной конторой государственного банка.

В январе 1926 г. Исмаев вновь возвращается в Татсоюз, избирается членом правления и председателем союза. Он был также членом бюро Татарского обкома партии. Новый председатель стремился к тому, чтобы как можно скорее Татсоюз стал рентабельным, и добился своего. Уже в 1927 г. Татсоюз получил 1 млн рублей прибыли и превратился в крепкую, рентабельную организацию. «*Для меня это была высшая награда, и я радовался успеху республики, как голодный ребёнок – булочке*», – вспоминал об этом времени Каримулла Хуснуллович.

В 1928 г. Исмаев был выдвинут на пост Председателя Совнаркома Татарской автономной республики. Он вспоминал в своих мемуарах:

«*Доклады и речи для выступлений обычно я писал сам. Да и чтобы не отставать, много нужно было работать и над собой: читать, решать*

задачи – обогатить знания, полученные ещё в период учебы в экономическом отделении Политехнического института. А как же иначе, ведь правильно сказано: политика – это концентрированная экономика. Попробуй вести дела Совнаркома, осуществлять экономическую стратегию партии без знания экономической теории и практики!» [Каримулла Исмаев: 2021].

11 декабря 1929 г. на утверждение 2-й сессии ЦИК ТАССР был внесён план первой пятилетки Татреспублики. С докладом по этому поводу выступил глава Правительства Исмаев.

«*Основной установкой нашего пятилетнего плана*, – говорил докладчик, – *так же как и плана всего Советского Союза, является подъём хозяйственного и культурного уровня нашего края на базе широкой его индустриализации и решительного расширения социалистических элементов в хозяйстве*» [Там же].

Пятилетний план ТАССР предусматривал вложение в течение 5 лет в госпромышленность, на новое строительство и реконструкцию существующих предприятий, 86,8 млн рублей. Для сравнения: за предыдущее пятилетие на это было выделено всего 11 миллионов. За пятилетку предстояло построить 26 новых предприятий. Заметим, что в итоге план первого года пятилетки в промышленности был выполнен на 106,3% [Там же].

Перед Исмаевым стояла и задача наращивания энергетической базы – без системы централизованного обеспечения республики электроэнергией не могло быть и речи о строительстве новых фабрик и заводов, развитии промышленности и социально-производственной сферы. В мае 1930 г. на южной окраине Казани, в слободе Жировке, началось строительство КазГРЭС – ТЭЦ № 1. Стройка была объявлена в республике всенародной. Её также включили в число 518 важнейших строек страны [История татар, Т. 7: 2013. С. 450].

На XIV Всероссийском съезде Советов, состоявшемся в 1929 г. в Москве, рассматривался вопрос о национальных районах РСФСР. Выступавшие на съезде представители автономных республик, останавливаясь на проблемах своих экономик, говорили об ограничении их самостоятельности и экономических прав. Исмаев, кроме того, поднимал и проблему принятия Конституции ТАССР. На съезде он говорил: «*Первый вопрос – вопрос о взаимоотношениях республик и областей с Правительством РСФСР... Имея достижения в области упорядочения бюджетных прав автономных республик* (*я не знаю, как в отношении остальных республик, но о Татарской республике я могу сказать определённо*), *не имеют ещё утверждённых конституций. Скоро будет 10 лет как существует Татарская автономная республика, и, несмотря на это, мы ещё*

не имеем утверждённой центром Конституции. Это осложняет работу местных органов и создаёт ненормальное положение во взаимоотношениях с наркоматами РСФСР. Я бы мог привести очень много характеризующих взаимоотношения автономных республик с центральными наркоматами примеров. Укажу только на то обстоятельство, что иногда отдельные наркоматы рассматривают автономные республики ни больше ни меньше как губернии, иногда и как округа. Мне кажется, что это недопустимо. Наркомторг РСФСР, в частности, доходит до того, что по яичной заготовке намечает пункты, где должны быть организованы склады, причем решение это он считает окончательным, то есть не подлежащим изменению на местах. Мне кажется, такого рода регулирование, такого рода централизация мешает развёртыванию работы, проявлению местной инициативы... До сего времени при составлении планов, в частности, по пятилетнему плану, причисляет нас то к одной, то к другой области, и тем самым осложняет работу. Нам хотелось бы, чтобы Правительство РСФСР издало декрет о том, что Татреспублика является самостоятельной экономической единицей» [ГА РФ. Ф. 1235. Оп. 123. Д. 4. Лл. 9, 12].

3–8 мая 1929 г. прошёл Восьмой съезд Советов ТАССР. На нём в резолюции по докладу Правительства РСФСР обращалось внимание на то, что крайняя отсталость сельского хозяйства Татарстана в отдельных районах граничит с кризисным состоянием. Отмечалось также, что необходимо: ускорить строительство железной дороги Казань–Бугульма; увеличить долгосрочное кредитование Татарской республики на цели жилищного строительства; укреплять материальную базу казанских вузов.

В резолюции по докладу Правительства ТАССР отмечались значительные достижения республики в области хозяйственного и культурного роста татарских и нацменовских хозяйств, рост посевных площадей и улучшение состава культур, рост многопольных севооборотов, количества скота, инвентаря и других сельскохозяйственных капиталов.

Также были отмечены успехи в деле упрощения, удешевления и коренизации (продвижения на руководящие должности представителей титульной нации) государственного и общественного аппаратов управления в Татарстане. Хотя в то же время осуждался возросший бюрократизм.

В резолюции по докладу Наркомата просвещения ТАССР и Центрального комитета «Яналиф» подчеркивалась необходимость ускорить темпы внедрения яналифа и ликвидации неграмотности. В начале нового учебного года (1929–1930 гг.) планировалось обеспечить полный переход татарских школ на яналиф, а также перевод на этот алфавит внутреннего делопроизводства во всех советских кооперативных и общественных

учреждениях и на предприятиях Татарской республики [Центральные органы государственной власти и управления Татарстана (1920–2020 гг.): 2017. С. 68].

Продолжая тему Первой пятилетки, отметим: в эти годы в ТАССР было возведено 22 крупных предприятия, многие из которых имели всесоюзное значение (первый и единственный в СССР Кетгутный завод; крупнейшая в стране Валяльно-обувная фабрика им. М. Разумова; 3-я, 4-я, 6-я и 8-я фабрики Мехкомбината), более 60 средних фабрик и заводов, а также множество мелких предприятий. Было реконструировано около 30 фабрик и заводов: фабрика «Красный текстильщик» в Кукморе, Льняная фабрика им. В.И. Ленина, «Спартак», завод «Серп и Молот», завод им. М. Вахитова... Валовая продукция в 1928 г. составила 45 млн рублей, а в 1932 г. – 133 млн рублей [Там же].

Список литературы

1. ГА РТ. VII Съезд Советов ТАССР. Ф. Р-732. Оп. 1. Д. 1049. Л. 5.
2. ГА РФ, Ф. 1235, Оп. 123, Д. 4, ЛЛ. 9, 12.
3. Исмаев Каримулла: «Я радовался успеху республики, как голодный ребенок – булочке». – URL: business-gazeta.ru/article/363520 (дата обращения: 18.06.2021).
4. История татар с древнейших времён: в 7 т. / АН РТ, Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. – Т. VII: Татары и Татарстан в XX – начале XXI вв. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013.
5. Центральные органы государственной власти и управления Татарстана (1920–2020 гг.): научно-справочное издание. – Казань: Ин-т татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2017.
6. Шайгардан Шаймарданов: предводитель «татарских мятежных наркомов». – URL: business-gazeta.ru/article/355585 (дата обращения: 18.06.2021).
7. Шаймарданов Шайгардан: «Изъять земли у местных мулл, кулаков и прочих богатеев». – URL: business-gazeta.ru/article/354934 (дата обращения: 18.06.2021).

Тәэминә Биктимирова

СУГЫШ ЕЛЛАРЫНЫҢ ФАҖИГАЛЕ СӘХИФӘЛӘРЕ

1941 елның 22 июне һәм 1945 елның 9 мае. Бу ике дата арасында СССР халкы кичергән тиңдәшсез авырлыклар һәм Җиңү тантанасы саклана.

Сугышны кичергән өлкәннәр өчен менә шушы газаплы 1418 көнне җиңеләйтерлек нинди сүзләр табып була? Юк булмый, ул көннәр һәр кешенең йөрәгенә кара кан булып укмашкан һәм аны берничек тә куптарып булмый. Өлкәннәрнең хәсрәте, алар кичкән авырлыклар сугыш чоры балаларының да һәр күзәнәгендә, һәр сулышында. Олылар белән бергә сугышның һәр көн булып торган ачы хәсрәтен, ачлыгын да, хәерчелеген дә, якыннарны югалту кайгысын да бергә кичерде балалар.

Яңа Шимбер халкы Сабантуй бәйрәмен үткәрергә хыялланып йөргән икән бу көнне. Мәйданга җыелырга дип урамга чыккан халыкка атка атланган бер кеше (исемен хәтерләүче булмады) «Сугыш башланган, сугыш» – дип кычкырып узган. Бөтен авыл бер сорауга җавап таба алмаган: «Ничек инде, тагын кемгә ни җитми, әле генә ипи ашый башладык бит, Ходаем. Теге сугышта булганнар кайчан гына кайтып күзгә күренделәр ич әле, ник һаман сугышалар икән?» Бу сораулардан, бу коточкыч хәбәрдән миңгерәүләнгән халык.

Озак та үтми авылның 1905–1925 елларда туган ирләрен сугышка ала башлаганнар. Саубуллашу хәсрәте, елаш, бәхилләшү һәр көн өчен гадәти күренешкә әйләнгән. Бу кара урман кебек ишелеп төшкән кайгы-хәсрәт эчендә яшәргә дә кирәк бит әле. Сугыш башлану белән тылдагылар өчен хөкүмәт керткән үзгәрешләрне искә төшерик:

– Иң башта халыкның болай да йөрәгенә төшкән налоглар арткан. Авыл хуҗалыгы налогы өстәвенә махсус сугыш налогын китереп салалар;

– 1941 елның 1 октябреннән ялгызакларга һәм баласызларга налог салына (хәрбиләр генә түләми);

– Йорт страховое һәм бәрәңге бакчасына түләүләр арта. Түли алмаган кешеләрдән ул җирне тартып алырга мөмкин буласы кисәтелә;

– 1941 елның 5 сентябрендә ВКП(б) ҮК карары белән халыктан җылы киемнәр җыю башлана. Бу чара өчен җаваплы итеп партиянең район секретаре үзе билгеләнә;

– 1942 елдан башлап махсус сугыш заемы кертелә;

– Самолетлар һәм танклар төзү өчен лоторея билетлары чыгарыла һәм аларны алу мәҗбүри була;

– Оборона фонды кертелә...

– Сугыш башлану белән хезмәт йөкләмәсе (бушлай эшләү) кертелә һәм бу йөкләмә сугыш беткәч тә дәвам итә әле. Мисал өчен юл төзү йөкләмәсен авыл халкы котлары чыгып искә ала иде. Чөнки бу йөкләмәне үтәү мәҗбүри һәм кешенең сәламәтлеге дә, гаилә хәле дә искә алынмый иде.

Бу хәл безнең авылга гына төшкән бәла түгел. Мисал өчен «Красная Татария» газетасында 1941 елның 26 июнь санында болай дип язылa (текст тәрҗемә итмичә китерелә): «В июне 1941 г. более 100 колхозников с 10 подводами выехали из Атнинского района» [Красная Татария. 26 июнь 1941 ел]. Бу олауларга төялеп киткән кешеләрнең кая, нинди эшкә тартылулары хакында язылмаган. Болай да аңлашыла: уенга, күңел ачарга җибәрелмәгән халык. Кая җибәрсәләр, кайда нинди эшкә – сорап тормаганнар ич. Нәкъ менә шушы көннәрдә үк «Барысы да фронт өчен!», «Барысы да җиңү өчен!» дигән шигарьләр көнкүрешкә керә.

Безнең авыл халкы элек тә мул тормыш белән яшәмәгән. Авылның башлангыч тарихын язганда сәбәпләре аңлатылды. Кешеләрнең бар тапканнары төрле-төрле налоглар түләүгә, утын сатып алырга китә иде (чөнки бездә урман юк, утынны күрше марилардан алырга мәҗбүр иделәр). Колхозның җирләре аз, елга кырыйлары, кызыл балчык, уңдырышлы җирләр түгел. Уңдырышлы җирләре – әнә шул безнең җирләргә китереп утыртылган русларның Атамыш авылында иде. Бу хәлне авыл халкы белеп торды. Тик гаделсезлекләргә түзми чарасы гына булмады. Тарихи әсәрләрдән укыгач та бер безнең авыл халкы өчен генә түгел, гомумән, Татарстан крестьяннары өчен гаделсезлек күзгә бәрелеп тора.

Бер генә мисал китерик. 1928 елда Татарстанда икмәк хәзерләү планын үти алмаган районнар күп була. Халык яңадан ачыга, ачлыктан шешенә башлый. «Ә бит күрше республикаларда һәм өлкәләрдә, – дип яза олуг тарихчы галимебез И.Р. Таһиров, – бөтенләй диярлек икенче хәл була. Әйтик, Татарстанга күрше булган Мәләкәс өязендә бу чорда крестьяннан икмәк җыюның нәрсә икәнен дә белмәгәннәр» [Таһиров: 1998. Б. 261].

Башка төрле салымнар, заем түләве белән дә шул ук хәл. Бу заем сугышка хәтле үк халыкның йөрәгенә төшкән салым иде. Тагын бер мисал китерик: 1928 елның 18 гыйнварында Молотов имзасы белән республика партия оешмасына крестьян заемы хакында хат җибәрелә. Хатта мондый сүзләр була: «Һәр крестьян заем облигациясен алырга тиеш. Заемны уңышлы урнаштыру крестьян хуҗалыгын күтәрер, хезмәт иясе булган крестьянның тормыш шартларын яхшыртыр» [Шунда ук: Б. 258].

Татарда «көл дә, ела да» дигән әйтем бар. В. Молотов крестьян хуҗалыгы күтәрә алмаслык салымның тормыш дәрәҗәсен яхшырта алмаслы-

гын белмәде микәнни? Чыннан да аның сүзләреннән көләсе килсә дә, еларлык хәл бит. Совет хакимияте җитәкчесе, күренекле революционер имеш…

1942 елда игълан ителгән заем да шулай ук – кеше тормышын ничек яхшыртсын ди? Аяктан екты бит инде ул түләүләр тол хатыннарны. Гадәттә Сталин заемны 5 млрд сумга чыгара да, март, апрель айларында яздыру ук башлана. Ә чыгуы хакында карар бары май ае башында (5 нче майда) игълан ителә. Акчаны, кагыйдә буенча, шул карар чыккан көннән соң гына җыя башларга тиешләр. Әмма урындагы җитәкчеләр, кешеләрнең йөрәкләренә төшеп, әйтеп киткәнчә заемга дигән исемлеккә кул куйдыру башланачагын халыкка белдерәләр. Халыкның күзеннән кан ага, яшь түгел, үз хәленең авырлыгын, балаларының ятимлеген аңлатырга тырыша. Аңлаучы юк, юк аңлаучы... Карар чыккан көннән китә «шатлыклы» җыелышлар, бөек юлбашчыга рәхмәтләр укып хат язулар, рапорт бирүләр, җырлар.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Сталин.
Син яшәсәң, без яшәрбез
Мәңге яшә Сталин!

Өебезгә кайбер кышларны колхоз кәнсәләрен кертә иде әни. Апам белән без икәү, безнең балачак. Утын табу, өй җылыту әнинең үзәгенә үткән нәрсә иде. Менә шунда кеше хәсрәтенең тирәнлеген аңлый башладым да кебек. Кич белән, төнгә каршы безнең өйгә, ягъни кәнсәләргә тол хатыннарны заемга кул куярга дип чакырталар иде. Бу чакырып сөйләшү, кешенең җанын алуга тиң. Анда елаш, заем суммасын балалар хакына бераз гына булса да кечерәйтүне үтенүләр әле дә онытылмый. Балачагымның иң күңелсез, мәңге онытмаслык күренешләре иде бу хәл.

Бу «җәзалау»ны гадәттә 3 кеше алып бара: авыл Советыннан 1 кеше, 1 укытучы (аларны да мәҗбүр итәләр иде), 1 кеше район вәкиле, яисә комсомол оешмасы әгъзасы. Аларга багышлап чыгарган җырларның берсе:

Миләшләр кызарган микән,
Болыт таралган микән.
Замана нәчәльникләре
Эттән яралган икән.

Ул акчаны кайдан табарга тиеш булды икән әниләр? Күпме түләүләр, салымнар өстәвенә бит бу заем! Соңрак, әйтеп узганча, танклар, самолетлар төзү өчен акча лотореясы да бар бит әле.

Июнь аенда ук шәһәрләрдән эвакуация белән кешеләр кайта башлый. Безнең авылга да үз авылыбыздан киткән кешеләрнең гаиләләре кайта.

Әмма бу күрешүләр бик моңсу булгандыр. Сагынып, хәл белергә дип кайту түгел бит. Бу хакта Сәләхова Әлфиянең истәлекләре бар.

Безнең авылда эвакуация белән кайткан башка кешеләрне хәтерләүчеләр юк. Күрше Югары Көектә Мурманск өлкәсе Кандалакша шәһәреннән кайтучылар булган. Алар «Социализм юлы» газетасында үзләренә булган җылы караш, хөрмәт өчен рәхмәт әйтеп язганнар икән [Социализм юлы 16 январь, 1942 ел].

Тагын бер истәлек. Дөбъяз районы Өлә авылында Украинадан эвакуацияләнгән бер хатын яшәде. Вәрига әбием, мине җитәкләп аның янына фронтта булган улы – әтиебез Әхмәт хакында сорашырга еш барып йөрде. Ул хатын күрәзәчелек белән шөгыльләнгән булгандыр, чөнки әби генә түгел, башкалар да йөргәннәр икән.

Безнең авыл болай да ярлы яшәгәнгәме, әллә кертеп урнаштырырга яраклы биналар булмаганмы – килүчеләрне хәтерләмиләр. Ә 1941 елның сентябрендә үк эвакуация белән Татарстанга килүчеләр саны 66,9 меңгә, 1942 елның февралендә инде 151719 га җиткән. Килүчеләр арасында балалар да күп – барысы 67798 бала, күбесе сабыйлар булган [Кривоножкина, Ханипова: 2011. С. 464]. Болар хакында язылды да, язалар да, үзәккә үткән хәлләр бит.

Авыллар шулай көннән-көн хәсрәткә күмелә бара, яшәү өчен шартлар булмавы бу кайгыларны тагын да тирәнәйтә. Сугыш якларыннан килгән хәбәрләр дә күңелне күтәрерлек түгел. Ә фронт өчен икмәкне чәчәсе, җыясы бар, җыелган ашлыкны җыю пунктына (Коркачык станциясенә) тапшырасы бар. Атларның тазаракларын фронтка алып бетерәләр, калган 14 башны бүреләр харап итеп китәләр. Ашлык илтәр өчен хатын-кызлар үз сыерларын җигәргә мәҗбүр булалар. Тагын елаш, тагын күз яше. Әниләр сыерларын кызганып нишләргә белмиләр иде. Чөнки сыер хуҗалыкта ачтан үлмәс өчен бердән-бер өмет, аны югалтса, балаларны ни белән туйдырырга соң?

Әйтергә кирәк сыерлар да ач бит ул чакта. Колхоз хайваннарга ашатырга 1 ц печән, 1 ц салам бирми иде бит. Шуңа күрә күп кенә сыерлар күтәрәмгә чыгалар, аларны баулар белән «асып» куялар иде.

Коркачык белән бәйле бер вакыйга хәтеремдә.

1944 елның үзәккә үткән салкын буранлы көне. Өчкә-дүрткә бөгелеп чана тарткан хатын-кызлар авылыбыздан 60 чакрым ераклыкта урнашкан шул Коркачык станциясенә ашлык илтәләр. Өсләрендә ямаулы күлмәк, иске бишмәт, кайсылары шәл урнына ашъяулык бөркәнгән, аякларында чабата. Репин картинасындагы бурлаклар кебек җан ачысы белән чана тарталар. Үсә төшкәч белдем: колхоз амбарларында ашлык калдырырга рөхсәт булмаган икән (ач балалардан, тол калган хатыннардан курыккан-

нардыр инде…). «Барысы да фронт өчен, барысы да җиңү өчен!» – иде бит. Шулай, орлыкны кыш башында илтәләр, язын күтәреп алып кайтып азап чигәләр иде әниләр.

Ничек чыдадылар икән?! Исән чакларында барысы да хакимияттән олы хөрмәт күреп, җанга рәхәт бер сүз ишетә алдылар микән? Юктыр, барысы да түгелдер. Шулай да, бәлки, исәннәре күреп, ишетеп калгандыр. Аларга бу олы сүзне, олы бәяне русның күренекле язучысы Федор Абрамов Россия язучылар съездында әйтеп калдырды: «Сугыш вакытында икенче фронтны хатын-кызлар ачты» – диде. Бу искиткеч ачык хакыйкать иде. Шуңа да бу сүзләр яңгырагач, зал бер мәлгә тын калды, соңыннан көчле алкышларга күмелде. Ни кызганыч, съезд үткәрелгән ел хәтеремдә калмаган.

Ә минем әнием – Сәфәрова Шәрифә Хәйретдин кызы, сугыш вакытында ишеткән бер рәхмәт сүзен, гомере буе яхшылык белән искә алып елый иде. «Ничәнче ел булды икән, язгы чәчүгә дигән орлыкны Коркачык станциясеннән күтәреп ташыйбыз. Шулай, капчыкларыбызны аллы-артлы күтәреп кайтырга чыктык. Аякта юеш чабата, арып-талып, язгы суга басмаска тырышып атлыйбыз. Шулчак станциягә солдатлар төялгән бер эшелон килеп туктады да, вагоннан берәм-берәм солдатлар сикереп төшә башлады. Без дә туктадык. Күзебез белән якыннарыбызны эзлибез, кайберәүләр «татарлар бармы, кайсы районнар?» – дип сораша ук башлады.

Менә бер өлкәнрәк кеше төште, командирлары булды ахры. Ул бик тиз генә солдатларга тезелергә кушты. Алар тезелгәч, безгә таба борылып җиргә тезләнде дә: «Спасибо», – диде. Бер сүз дә әйтә алмый калдык, солдатлар тиз генә сикерешеп менүгә, поезд кузгалып та китте». Әнинең бу истәлекне сөйләгәндә ни өчен елаганын аңлыйм. Ирләрдән ишетеп ияләнмәгән бу кадерле сүз, олы хөрмәтнең мондый чагылышы аны чиксез дулкынландырган булган, күрәсең.

Тагын бер хәл һич исемнән чыкмый. Әни белән телевизор карап утырабыз. Сугыштан азат ителгән җирләрдә хатын-кызларның, сукага җигелеп, җир сөргәннәрен күрсәтәләр. Әни бәгърем елый башлады...

– Шулай онытылмас микәнни бу газаплар, – диде ул. Үземнең дә Шәмсениса апай белән сука сукалавым һаман исемә төшә. (Сәфәрова Шәмсениса апа әниемнең якын дусты, гел бергә эшләделәр). Бригадир сукага чыгарга кушкач, башта ышанасы да килмәде. «Чи калган җирләрне сукаларсыз, анда ат та, сыер да бата (колхозда атларның юньлесе фронтка алынган, үгезләр дә бер-ике генә баш, сыер җиккән очраклар еш була иде). Җәмил абый (сүз, яше 70 тән артып киткән өлкән кеше хакында) сукагызны тотып йөрер әнә», – дип каршы сүз әйтерлекне калдырмады. Басуга бардык, җигелеп тартабыз суканы. Аяк бата, чабатаны өстерәп чыгарып булмый.

Суык балчыкка ялан аяк басып карыйбыз. Суканы тартырга юк кына бит, җитми генә бит көч. Өчәүләп утырып еладык шул чакта.

И, газиз Аллам... Тормышта үзем күргән газапларны искә алмаска мин риза. Әмма әнинекен оныта алмыйм. Аңа шул газаплары өчен кадер-хөрмәтем аз булгандыр төсле тоела, җаным әрни.

Сугыш барган саен авыл да көннән-көн кайгы-хәсрәткә күмелә барды. Фронттан кайгылы хәбәрләр килә торды. Халыкның ягарга утыны бетте, кисәргә бер агач, бер куак юк. Халык бөтен ягарга яраклы әйберне яга башлады: капка-койма, абзарлар һәм мунчалар ягылды. Авылда бары дүрт мунча калды. Халык утын таба алса, авылның югары очындагы «кара мунча»га чиратлап ягып керә. Мунчаның хуҗасы Лотфулла исемле өлкән кеше, тик нигәдер исемен үзгәртеп «Упла бабай» дип йөртәләр иде. Аны рәхмәт белән искә алган кешеләр әле дә бар.

Авыл халкы актык көченә тырышып эшләсә дә, «хезмәт көне» дигән хактан башка түләү ала алмады, бушка эшләде. Шуңа күрә җырларга кереп калды бу хәлләр:

Чабатаны киябез без,
Булмаганга аякка.
Акча дигәнне күрмәдек,
Без эшләдек таякка.

Әле дә исем китә. Сугышның 26 нчы көнендә икмәк карточка белән бирелә башлаган. Шәһәр халкы шушы карточкалар белән үзенә һәм балаларына тиешле (нормада күрсәтелгән) икмәкне ала алган. Авыл кешеләренә, ягъни шул икмәкне үстерүче хатын-кызларга, икмәк бирелмәде. Ни өчен икән? Кем белә?

Икмәкнең бөтен кешегә дә җитәрлек булмаганын акылым белән аңлыйм. Фашистлар басып алган җирләрдә сөрү җирләренең 47% калган, йөз меңнәрчә колхоз, совхоз, МТСлар җимерелгән. Әмма ач әниләр ничек итеп көнне-төнгә ялгап эшли алдылар икән? Әле, җитмәсә, безне кызганалар, безне сакларга тырышалар иде. Әнинең өзгәләнгәне бүгенгедәй хәтеремдә: «Һай балалар, күкрәгемә терәп ипи кисеп ашаткан көннәрем булыр микән сезгә» – дип елый иде ул. Бер ул гына түгел бит, бөтен авыл белән. Шуңа күрә гомер буе икмәкнең кадерен белеп, олылап яшәде әниләр.

Әнә шулай елый-елый ашлык ташыган, урак белән кырда үскән игеннәрне урып җыйган, төннәрен ындырда ашлык суккан әниләрнең ашарына икмәк юк иде. Барлы-юклы бәрәңгесен булган сыер-сарыгы белән бүлешеп ашаган авыл халкы, язга таба бөтенләй хәлсезләнә иде. Җирләр кырдан арчыла башласа, кеше җиңел сулап куя. Чөнки кырда, көз көне балчыкка күмелеп, күренми калган чергән бәрәңгеләр чыга. Ул бәрәң-

геләрне җыярга олысы-кечесе бара. Җыйган бәрәңгеләрне кайтышлый ук язгы ташу суында юып, кабыгын әрчеп кайталар иде.

Еллар үткәч, безне ачлыктан коткарган черек бәрәңгенең кешеләрдә тамак шеше (септик ангина) авыруына сәбәпче булганын документлардан укып хәйран калдым. Күз алдымнан тилмерә-тилмерә, язгы салкын балчыкка ялан тәпи баса-баса, черек бәрәңге җыйганнарым, бик еш кына тамак шеше белән җәфаланганым килеп басты. Бу авыру белән бигрәк тә безнең Татарстан һәм Казахстан халкы җәфа чиккән. 1944 елның июнь аенда алынган мәгълүматларга караганда, Татарстанда тамак шеше белән авыручылар саны 20 меңнән арткан. 6 меңнән артык кеше үлгән. Бу хәлләр хакында Татарстан эчке эшләр халык комиссары Горбулин үзенең Лаврентий Бериягә җибәргән телеграммасында болай дип күрсәткән: «Сезгә 1944 елның 23 июнендә җибәргән мәгълүматларга өстәп шуны әйтәм: 1944 елның 20 июнендә Татарстан тамак шеше белән авыручылар саны 23470, үлүчеләрнеке 6097 исәпләнә» [Новое время. 1907. №7. С. 41]. Бу мәгълүматлар бары бер ел өчен генә бит әле.

Татарстанда врачлар бу авыруга каршы «гадәттән тыш өчлекләр, бригадалар» төзеп көрәшеп караганнар каравын да, тик бу авыруны китереп чыгарган төп сәбәпне – ачлыкны алар ничек бетерсен соң?

Черек бәрәңгене бездә «күкәли» дип атыйлар иде. Белмим, кайдан бу атама килеп чыккандыр. Ач кешеләр рәхмәт әйтеп җыр чыгарганнар, аны барыбыз да җырлап йөри идек:

Күкәлидән хат килгән,
Язга кайтырмын дигән.
Колхозчыларга әйтегез,
Ачка үтермәм дигән.

Еллар үткәч, Казан педагогика институтында укыганда, Оренбург өлкәсе, Абдуллино районы Шалты авылыннан килгән бер группадашыма черек бәрәңге ашаганыбызны сөйләгәч, ул миңа кырт кисеп: «Юкны сөйләмә, кеше ничек черек бәрәңге ашасын, аз булса да ипи бар иде бит» – диде. Димәк, Оренбург өлкәсендә ашарга ипи булган, ә бездә, Татарстанда юк иде ипи, юк иде. Уйланырлык нәрсә бар монда! Күрше рус авылы Атамышта да булган бит ипи. Алар басуларыннан безнең кебек черек бәрәңге җыймады. Монысы хакыйкать! Без нәрсәләр белән туклана идек соң? Җәй башында елга буйларында кузгалак чыга. Ат кузгалагын олылар ашка турап салырга җыялар, кычыткан да шуңа китә. Песи борчагы, кәҗә сакалы, какы, чыпчык кузгалагы, балтырган – гомумән ашарга яраклы үләннәр инде.

Урак өсте җиткәч, бала-чагалар кырга, әниләренең урак урган басуларына «арыш башы уып ашарга», – дип баралар. Әмма бу хәлне колхоз

җитәкчеләре, каравылчылар күрсә, котылып калу юк, йә балаларны бик каты куркытып котларын алалар, йә, әниләрен җавапка тарталар. Хәтта төрмәгә утырткан очраклар була иде. Авылыбызда биш балалы Галимулла абыйның иң чибәр кызы Разия апаны – әле 15 нче яшенә генә чыккан үсмерне, 100 гр. ашлык өчен 2 елга төрмәгә утыркач, бөтен авыл тирән хәсрәткә батты. Аллага шөкер, ел ярымнан соң кыз бала исән-сау кайта алды. Бөтен авыл сөенде шуңа.

Шушы итәк тулы бала, карт-корыларны да тәрбияләүне үз өстенә салган хатын-кызлар авыр хезмәт өстәвенә икмәксез калды. Ипи, пешерергә түгел, ашка умач итеп салырга да он юк иде. Ә һәр колхозчы елына 300 литр сөт, 100 йомырка, 36 пот бәрәңге, 40 кг ит, сарык йоны (үлчәвен хәтерләмим) түләргә тиеш иде. Түли алмаса, өстәмә түләү салалар, булган әйбереӊ (урын-җирне) алып чыгалар.

Ничек чыдадылар алар безнең әниләр, ничек эшләделәр?! Газеталарга мөрәҗәгать итәм:

Менә «Социализм юлы» газетасының 1941 ел 6 июль саны: «Ворошилов» һәм «Таң нуры» колхозы членнары Германия фашистларына җавап итеп 3 нче бишьеллык Дәүләт заемына биргән подпискалары буенча акчасын да түләп бетерделәр» [Социализм юлы. 6 июль 1941 ел].

Сүз Иске һәм Яңа Шимбер авылы кешеләре хакында бара. Уйлап карасак, әле июль башы гына. Авыл халкы көн саен кан-яшь түгеп иң якыннарын сугышка озата. Заем түләү кирәклеге башларыннан чыкмагандыр. Чыгарга ирек бирмәгәннәрдер. Ничек итеп «түләп тә бетергәннәрен» укучыларым уйласын инде.

Олуг язучы, галим М. Мәһдиевнең бер фикере хаклы булуы белән исемнән чыкмый: «Безнең илдә журналистлар кадәр ялганчы, алдакчы кеше юктыр» – дип язган иде ул [Мәһдиев: 1993. Б. 126]. Бу бәя мәңгелек булып калды төсле.

Менә «Социализм юлы»ның 1941 елгы 2 октябрь саны. ««Таң нуры» колхозчылары Кызыл Армия сугышчыларына җылы киемнәр хәзерләү турындагы чакыруны аерым бер җылылык хисе белән кабул итте. Колхоз гомуми фондтан 30 пар бияләй һәм оекбаш бирде. Шәрәфиев Низами бер телогрейка бүләк итте. Ә 10 колхозчы берәр тире тапшырдылар» [Социализм юлы. 2 октябрь 1941 ел]. Р. Хәбибуллин мәкаләсе.

Тагын бер хәбәр, монысы 1942 елның кышы: «Таң нуры колхозы дәүләткә 150 ц, Тельман ис. колхоз 250 ц., Каганович ис. колхоз 150 ц. ашлык саттылар» [Социализм юлы. 16 январь 1942 ел].

Аллага шөкер, авылыбыз кешеләренең эшкә уңган, булган, батыр икәнлекләрен күреп үстек. Үз авылыбыз (колхозыбыз) эшләрен генә түгел күрше Түбән Көек, Атамыш колхозларының эшләренә дә булышалар

иде алар. Моны раслау өчен документлар кирәктер дип уйламыйм. Әле өлкәннәр, шөкер, исән. Кызыксынучыларга сөйләүчеләр табылыр.

Әниләр иртән эшкә киткәндә өй, ишек алларын, лапас артларын җыештырып, себереп, чүбен җыйнап китә иде. «Имеш бала-чага чүпкә ут төртеп авылны яндыру куркынычы бар». Бу дөрес чара булгандыр, гаепләрлек урын юк, тик шырпыны кайдан алырга мөмкин булды икән?

Әнием Сәфәрова Шәрифә (чын исеме Шәфифәне үзгәртеп сөйләшәләр иде), югарыда искә алынган Сәфәрова Шәмсениса белән гел бергә эшләделәр. Кайда гына эшләсәләр дә (ферма, амбар алды, сушилка, ындырда ат урынына салам ташу һ.б.), гел мактала иделәр. «Трактор» кушаматы да икесенә дә бирелгән иде. Менә алар хакында газетада укып та сөендем дә, кызгандым да. «"Таң нуры" колхозының терлекчелек фермасында эш үрнәк булырлык итеп куелган. Фермада чисталык һәм пөхтәлек. Терлекләр барысы да көрләр, тазалар һәм чисталар. Кормаларны әрәмшәрәм итмәү өчен көрәшеп, үлчәп, саламны турап һәм парлап ашаталар.

Ферма работниклары арасында дисциплина нык. (Болар Сәфәрова Шәмсениса, Сәфәрова Шәрифә, Фәтхуллина Гөлсем, ветсанитар Фәйзи иптәшләр). Ферма мөдире иптәш Гөбәйдуллина Җәмилә үзе дә һәрвакыт фермада, эшчеләр арасында була» [Социализм юлы. 21 апрель 1944 ел].

Бу мәкалә әниләрнең сыерлар өчен чиләк-көянтә белән су ташыганнарын, бау белән бәйләп күтәреп печән-салам керткәннәрен, сыерларның тиресләрен арба яки чанага төяп басуга чыгарганнарын, иртән сәгать бишенче яртыга килеп, кичке 9 тулгач кына өйгә кайтканнарын санап тормаган. Болар өстәвенә әле салкын ферма өендә чиратлап дежур торасы да бар иде бит. Һаман булып торган җыелышлар да үзәкләренә үткән нәрсә иде.

Шулай да район гәзитендә макталганнарын укып, күңелем тулды. Рәхмәт, күрә, яза белгәннәренә.

Мин әнинең фермада эшләгән чагын бик яхшы хәтерлим. Сыер савучы әниләр сөтне Кимедәге май заводына (8 км ераклыкка), кул арбасына 2 шәр бидон куеп, тартып илтәләр иде. Бидонга 30 л сөт сыйганын исәпкә алсак, 60 л сөтне (әчетергә ярамый, тизрәк илтергә кирәк). Көн саен бару кайтуга шулай 16 км йөреп тапшыралар иде. Күрше Фәхерниса апайга мин көн саен ике-өч чи бәрәңге алып керәм дә: «Фәхерниса апай, менә 2 бәрәңге, ярсаң 4 була. Үзегезгә пешергәндә миңа да пешереп бир әле» – дип сорыйм. Сорамасам да, пешерә, күрше апаны, әни үтенә бит инде. Миңа 3 яшь тулган булган икән газетадан мәкаләне укыгач исемә төште.

Тагын шунысы да булган бит: сугышта үлгәннәргә пенсия бер төрле, хәбәрсез югалганнарга икенче төрле түләнгән, күп кенә җирләрдә бер тиен дә түләнмәгән. Моны безнең авылда күп кешеләр әйтә иде. Мисал

өчен шул ук искә алынган Сәләхиева Әлфия әтисе хәбәрсез югалганга бер тиен дә пенсия алмаганын хәзер дә әйтеп тора.

Авылыбыз кешеләренең олы йөрәкле булулары, ике бәрәңгесе булса шуны бүлешеп ашаулары хакында мисалларны күп язарга була. Ул вакытта хәер эстәүчеләр күп йөри иде, булган ризыгын алардан да кызганмады халык. Хәзерге байларның ничек итеп ярлы халык хакында «нищеброд» дип кенә җибәргәннәрен язасым килми. Әмма авылда әниләрнең безнең авылыбызга килеп егылган кырым татары кызы Малимә (Мәллимә дип тә әйтәләр иде) язмышына битараф булмауларын искә алыйк әле. Рухы шатлансын, бакыйлыкка күчкәндер инде ул. Аның хакында «Хәтерләүче Мари урманнары гына түгел» дигән мәкалә язган идем. Кызыксынып укыганнар кырым татарлары хакында да белгәннәрен яңартырлар – дип ышаныйк. Укыгыз:

Хәтерләүчеләр мари урманнары гына түгел...

Гаҗәп хәл. Еллар үткән саен хәтер савыты саега икән. Әмма балачакта һәм яшьлектә булып узган вакыйгалар кеше күңелендә мәңге онытылмый, «сүнми дә, сүрелми дә» икән.

2013 елда IX Казан халыкара мөселман киносы фестивале кысаларында «Родина» кинотеатрында күрсәтелгән «Хайтарма» фильмын карагач, күңелемдә кырым татарларының олы фаҗигасенә кагылышлы истәлекләрем яңарды.

1944 елның көзе. Октябрь айлары булса кирәк, олылар бәрәңге алган вакыт (сугыш елларында бәрәңгене кырда ураклар беткәч кенә алалар иде). Миңа 4 яшь (1940 елның октябрендә туганмын), апама – 7. Өйдә көндезге чәйне эчеп утырабыз. Шул вакытта безгә ике яшүсмер һәм минем яшьләрдәге бер кыз бала килеп керде. Бу баланың өстендә юка гына күлмәк, башында да, аякларында да киеме юк иде кебек. Ул бик туңган, үзе нечкә, ябык, бик кызганыч хәлдә иде. Яшүсмерләр үзләренең татар икәнлеген әйтте. Әни аларның кырым татарлары булуын аңлады, ахры, кабатлап соравы хәтеремдә калган. Ә мин теге кыз баладан күземне ала алмыйм, ул үзе әкрен генә дерелди, күзләре тәлинкәдә калган бәрәңгеләрдә иде мескенкәемнең.

Хәзер ышанып та булмас, әмма минем бәләкәй йөрәгем аны кызганудан әллә нишләде. Мин елый башладым. Әнидән минем өстемдәге кофтаны шул кызга бирүен үтендем. Бу хәлне мин хәзер дә аңлатып бетерә алмыйм: мин ничек ул баланың фаҗигасен аңлый алдым икән?! Бәлки, акыл керә башлавы булгандыр, дип тә уйлыйм. Әнигә рәхмәт, ул минем өстемдәге шул кофтаны салдырды да кызчыкка киертте. Калган бәрәңгеләрне дә аларга ашатты. Өйдә ипи юк та юк инде, бар ризыгыбыз шул бәрәңге дә, сөт. Әни аларның барысына да сөт эчерде.

Менә ничә еллар үтте, ә күз алдымда минем өстән төшкән, юка гына кара җептән бәйләгән кофтаны киеп, елмаерга тырышкан шул 4–5 яшьлек кыз бала басып тора.

Әйтеп үтим, сугыш вакытында да, сугыш туктагач та авыл бик ярлы яшәде. Өстебезгә кияргә кием булмады. Ивановода яшәүче туганыбыз, безне кызганып, кайчак үз балаларыннан калган киемнәрне җибәргәли иде. Кофта да шулай насыйп булган иде миңа. Өстемә кияргә бүтән җылы киемем булмаса да, ничектер яхшылык эшләгәнемне аңлапмы, мин бик канәгать идем. Тик исән кала алды микән ул бала?

Тагын бер вакыйга исемдә. Әниләр амбар алдында сушилкада эшли. Без балалар, алар янына барабыз, каравылчы кумаса, нәрсә эләксә, шуны ашап, чемченеп йөрибез.

Шулай бер көнне амбар алдындагы чирәмгә бер кыз бала килеп егылды. Янына әниләр йөгереп барды. Ничә яшьләр булды икән аңа, бер 13–14 тирәсе микән? Бүгенгедәй хәтерлим, башыннан аягына кадәр соры, канатлы бетләр сарган иде аны. Сүзен әйтерлек хәле булмагандыр, ул бик кызганыч итеп ыңгыраша гына иде. Әни тиз генә өйгә кайтып, сөт, киярдәй бер күлмәк алып килде. Олылар безне «Бете иярә», дип куып торды. Кызның авызын ачып сөт йоттыра башладылар. Сарык йоны ала торган кайчы белән озын чәчләрен кыркып алдылар. Өстендәге сәләмәсен кисеп ташлап, әни алып килгән күлмәкне кидерделәр.

Күзен ачкач, аның кырым татар кызы икәнен белделәр. Исемен әллә үзе әйттеме, Мәллимә дип йөрделәр. Соңрак ул Галия апаларда яшәде, бергәләп чыпта сукты, авыл кешеләренә ияләште. Туганнарын эзләде микән, белмим. Әмма шулкадәр ачык йөзле, һәр сүзгә ышанучан, барысын да үз итә торган кыз иде ул. Әнә шул ышанучан булгангадыр, еллар үткәч, кияүгә чыкмыйча гына бер кыз бала да тапты. Бәлки, бәхетенә булгандыр.

Берничә елдан Мәллимә хәзерге Биектау (элекке Дөбъяз) районы, Өлә авылына күчеп тора башлаган. Шулай бер елны безгә 12–13 яшьләр чамасы булгандыр, Сабан туена барганда аның өен эзләп табып, хәл белергә кердек. Әйткәнемчә, бик якын итә, үз күрә иде ул безне.

Өенә кергәч, андагы чисталыкка, матурлыкка исебез китте. Өй эче бәйләгән челтәрләр, чиккән япмалар белән тулы. Киң күңелле Өлә кешеләре сәдака итеп китергәндер, дип уйлыйм ул әйберләрнең күбесен. Мәллимә үзе дә кул эшләренә – чигү, бәйләүләргә бик оста иде. Ул безне ничек кунак итәргә, кайларга ничек итеп утыртырга белми. Үзе шундый шат, әйтерсең лә көтеп алган кунаклары килгән. Янында чиста, пөхтә, чәчләре матур итеп үрелгән кызы, безгә елмаеп тора.

Йә, Аллам, рәхмәт бу Өлә авылы кешеләренә. Алар ярдәм итмәсә, өйле, тормышлы булып яши алмас иде бу кырым татары кызы.

Хәзер шуны уйлыйм: эзләмәде микән, тапмады микән үз туганнарын Мәллимә? Үзе исән түгелдер инде, баласының язмышы ничек булды икән? Өләдә гәзит укучылар булса, язып җибәрсеннәр иде белгәннәрен. Ничек кенә булмасын, халыкларыбызның уртак фаҗигасе дә, үзара ярдәмләшүе хакында да сөйли әлеге фактлар.

Еллар үткәч, педагогика институтында укыганда, бу хакта укытучыбыз Мәдинә апа Җәләлиевага сөйләгән идем. Аның да кырым татарлары язмышы белән бәйле истәлекләре бар булып чыкты. Ул болай дип сөйләде: «Студент еллары сугыш вакытына туры килде. Без күргән җәфаларны сөйләсәң – тел, язсаң – кәгазь чыдамас. Югары уку йортларында укучы кызларны урман кисәргә җибәрәләр иде. Мари урманында мин дә урман кистем. Башта агачларны кисәбез дә, 2–2,5 метрлы итеп турыйбыз. Шуннан соң тачкаларга салып, елга буена чыгарабыз. Өс-баш начар, үзегез беләсез, ашарга җитми. Әле дә хәтеремдә: октябрь-ноябрь айлары, коточкыч салкын. Без чыгарган агачларны, бозлы суга яртылаш кереп, кырым татар кызлары салга төйи, туңса да, чыгып йөгерә алмый, ярда милиционерлар тора. Йә Алла, ул кызларның исән калганнары булды микән? Мари урманнарының теле булса, бу хәлләрне гомер буе буыннардан-буыннарга сөйләр иде».

Ни кызганыч, Совет хакимияте елларында кырым татарларына карата алып барылган мәкерле һәм аяусыз сәясәтне белдермәскә тырыштылар. Фильмны фестиваль конкурсына кертмәүләрен дә башлыча шуның белән аңлатырга кирәктер. Ил тарихында кырым татарлары дигән милләт искә алынмый иде диярлек, аның кайда һәм ничек көн күрүе хакында бик иркенләп, ачыктан-ачык сөйләшү дә булмады. 1944 елда Кырым татар автономияле республикасы халкының – татарларның ике сәгать эчендә эшелоннарга төялеп, Урта Азиянең комлы далаларына, Ерак Себергә һәм Мари урманнарына илтеп ташлануын, юлда барганда меңнәрчә балаларның, хатын-кызларның, картларның (корал тота алган ирләр фронтта, гитлерчыларга каршы сугышта) ачлыктан, авырулардан кырылганын бик күпләр белмәде. Кайчандыр Кырым ярымутравында татарларның олы һәм бөек дәүләте булганы да искә алынмады.

Аллага шөкер, тарихта кайчак дөреслек тә, халыклар арасындагы мөнәсәбәтләр дә калкып чыга. Кырым татар халкы белән дә шулай булды.

Шунысы күңелгә җылылык бирә, бер минем әнием генә якты йөз күрсәтмәгән, ярдәм итмәгән икән кырым ятимнәренә. Үзбәк халкы арасында да аларның хәленә керүчеләр, исән-сау барып җитә алганнары белән соңгы ризыкларын бүлешүчеләр булганын да беләбез бит хәзер. Шулай, яхшылык җирдә ятмас ди халык мәкале.

Хәтер, хәтер... Яхшылыкны да, яманлыкны да онытмый. Кыз балаларның тилмерүләре дә Мари урманнары хәтерендә генә калмас әле. Киләчәк буыннар да уйларга өйрәнерләр, онытмаслар, туганлык, дуслык мөнәсәбәтләрен саклауны да үз кулларына ала белерләр дип өметләнәсе килә.

Безнең – сугыш чоры балаларының язмышы күбебез өчен уртак: артык иркәләнергә дә, матур уенчыклар белән уйнарга да туры килмәде безгә. Курчакларны да үзебез, нәрсә туры килсә шулардан ясый идек. Булмаганны таптыру да башыбызга да килмәгән. Тол калган әниләрнең бөтен хәсрәте, бөтен михнәтләре безнең күз алдында иде бит. Күбесе ертык киемнән, күбесе шәл урынына ашъяулык бәйләгән, тишек чабаталы апалар, әниләр... Әмма балалар ятимлекне сизмәсен, ачлыктан тилмермәсен өчен хәленнән килмәгәнне эшләргә тырышкан изге җаннар иде алар.

Ф.Н. Шакуров

О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ СЕЛЕНИЯ АБДРАХМАНОВО АЛЬМЕТЬЕВСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

При определении времени основания населённых пунктов принято ссылаться на официальные источники в архивах, прежде всего материалы ревизий, переписей населения. Даты основания татарских сёл юго-восточных районов республики обычно относят к концу 40-х гг. XVIII в., когда они впервые были зарегистрированы во время Второй ревизии. Такой подход, оправдываемый установленными правилами, не только сомнителен с точки зрения его научности, но оставляет место представлениям, в корне искажающим этническую историю татар, в том числе и различным политическим инсинуациям. В частности, получается, что татарского населения как бы не существовало лишь в силу того, что центральная власть в определенный период не имела возможности его зафиксировать, а значительная же его часть якобы появилась здесь как передовой отряд русской колонизации. Кроме того, игнорируются общеизвестные факты, например, учёт Второй ревизией не всех сословий. Между тем, сами царские чиновники, зная неполноту материалов ревизских сказок, время расселения сословия тептярей, одного из основных в данном регионе, определяли при отсутствии документов со слов жителей [Давлетбаев: 1986. С. 83–158].

Нам представляется, что при исследовании расселения татар в этих районах, во-первых, следует привлекать широкий круг русских источников, не ограничиваясь переписями. Во-вторых, обращаться к татарским источникам: родословным, народным историко-краеведческим сочинениям, текстам надгробий, устным преданиям. В-третьих, исходить из того, что местное татарское население является не только потомками переселенцев с основных территорий Казанского ханства, бежавших от насильственной христианизации и усиления экономического гнёта, но и автохтонных тюрко-татар Ногайской Орды [Исхаков: 2003]. Это подтверждается и сведениями родословных Азнакаевского региона [Әхмәтҗанов: 2001. Б. 21–29]. Указанные этнические составляющие не могут быть противопоставлены, поскольку на протяжении веков являлись частями единого политического, этнического и цивилизационного поля.

Представленные положения были использованы нами при определении времени основания села Абдрахманово Альметьевского района Республики Татарстан. Первый официальный документ, содержащий информацию об этом селении – «Ландкарта Оренбургской губернии с показанием частей протчих губерний» (1746 г.) [3: Д. 358]. Наиболее ранние

сведения о населении Абдрахманово отложились в материалах Второй ревизии, проходившей в данном регионе в 1746–1748 гг., где указаны 52 души мужского пола тептярей и ясачных татар [1: Д. 3793, Л. 19–20; Д. 2450, Л. 249–250]. Причем сословие башкир, к которому принадлежала в конце XVIII в. пятая часть его жителей, тогда еще не учитывалось. Это достаточно крупный для своего времени населённый пункт, и очевидно, он был основан заметно раньше второй ревизии, но источники с более точными датами его основания остаются неизвестными.

Кроме того, при изучении ранней истории с. Абдрахманово и ряда других населённых пунктов юго-востока Татарстана, необходимо учитывать одно немаловажное обстоятельство. Известно, что земли по рекам Зай, Шешма, Сок были пожалованы в тарханное владение казанскими ханами Мухаммед-Эмином и Сафа-Гиреем некоему Асылхузе и его сыновьям Хасану и Хусаину, по всей видимости, являвшихся лидерами проживавшего там клана. Между тем этот факт указывает на весьма значимые реалии того времени: приграничные территории Казанского ханства и Ногайской Орды находились во власти лиц, одновременно являвшихся представителями элиты Мангытского юрта и ярлычными «князьями» казанских ханов, что было выгодно каждой из сторон. Под натиском опустошительных калмыцких набегов первой трети XVII в. значительная часть населения покинула этот регион. Потомки тарханов, обосновавшиеся в Казанском уезде, помнили свою принадлежность к феодальной знати и считали себя владельцами этой территории. Некоторые из них участвовали в административном управлении, будучи назначенными российской властью на должности старшин [Исхаков: 1999]. Один из представителей этого рода – Надир Уразметов (1687–1758), организовал в первой трети XVIII в. переселение на земли между Заем и Шешмой, впоследствии названные Надыровой волостью, где он стал старшиной. В стремлении закрепить старые вотчинные земли он опирался на родственников, возвращавшихся на земли, принадлежавшие предкам, и новые населённые пункты основывались им самим и/или его сородичами [Амирханов, Габдуллин: 2003. С. 288–289].

Основатель с. Абдрахманово Абдрахман Бикметев также являлся родственником Н. Уразметова – двоюродным братом его отца – и потомком тарханов, что подтверждается как архивными данными [2: Д. 5959. Л. 453], так и родословной Н. Уразметова [Фәхретдин: 1914. Т.Б. 2]. Он приходится мне пятым прадедом. Родословная нашей семьи начинается с Бикмухаммета (Бикмет), совпадая с соответствующими сведениями, имевшимися в распоряжении Ризы Фахрутдинова (Бикмухаммет – Габдрахман – Ибрагим), и продолжается по линии одного из

сыновей Ибрагима. Она подтверждается генеалогическим исследованием краеведа Р. Амирханова, основанном на материалах переписей и метрик [Әхмәтҗанов: 2014. Б. 177–185]. Переселение многочисленного рода завершается в целом к 1729 г. [2: Д. 5959. Л. 437 об.]. Совокупность исторических обстоятельств и свидетельств позволяет принять 1729 г. как условную дату основания с. Абдрахманово, которая может быть уточнена с выявлением новых источников.

Автор благодарит известного археографа и краеведа Раифа Марданова за предоставленные материалы картографических источников XVIII в. и сведений Российского государственного архива древних актов.

Источники

1. Российский государственный архив древних актов (РГАДА) – Ф. 350, Оп. 2.
2. РГАДА – Ф. 248, Оп. 67.
3. Российский государственный военно-исторический архив – Ф. 416, Оп. 1.

Исследования

1. Амирханов Р., Габдуллин И. Надыр Уразметов // Әлмәт = Альметьевск. – Казань, 2003. С. 288–296.
2. Давлетбаев Б.С. Тептяри и их землепользование // Малоизученные источники по истории Башкирии. – Уфа, 1986. С. 78–158.
3. Исхаков Д.М. Из истории села Старое Ермаково Клявлинского района Самарской области // Из истории Альметьевского региона. – Альметьевск, 1999. С. 323.
4. Исхаков Д.М. Юго-Восток Татарстана: проблема изучения этнической истории региона XIV–XVII вв. // Әлмәт = Альметьевск, 2003. С. 67–77.
5. Әхмәтҗанов М.И. Меңъеллык татар нәселе. – Казан: Мәгариф, 2001. – 47 б.
6. Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре. Т. 2. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014.
7. 10. Фәхретдин Р. Надир хакында // Шура. – 1914. – № 5. – 2 т.б.

МИРАСЫБЫЗНЫҢ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАГЫЛЫШЛЫСЫ

НАШЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

От редакции

Редакция сочла необходимым опубликовать этот труд известного историка, настоящего русского ученого, Михаила Георгиевича Худякова, написавшего несколько важных трудов по истории татарского и др. народов Поволжья (очерки по истории Казанского ханства, 1923; Мусульманская культура в Среднем Поволжье, 1922; Падение Казанского ханства (1551–1556), 2003 (издание наследия); Культово-космические представления в Прикамье в эпоху разложения родового общества, 1934; История Камско-Вятского края: Избранные труды, 2008 (издание наследия)). Жизнь этого крупного исследователя, родившегося в г. Малмыж Вятской губернии 3 сентября 1894 г., трагически оборвалась в годы сталинских репрессий 19 декабря 1936 г. в Ленинграде. Истинный интернационалист М.Г. Худяков, прекрасно разбиравшийся в истории и культуре народов Поволжья и Приуралья, последовательно выступал против шовинизма. За это он и был, как думается, репрессирован. В наше нелегкое время, когда некоторые призраки прошлого возвращаются, нашим читателям-краеведам будет полезно ознакомиться с этим историческим наследием русского историка. При этом напоминаем, что в следующем году исполнится 90 лет со дня его трагической гибели. Пусть эта его работа напомнит нам всем об истиннорусских интернационалистах…

М.Г. Худяков

ВЕЛИКОДЕРЖАВНЫЙ ШОВИНИЗМ В РУССКОЙ ЭТНОГРАФИИ[1]

I. ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ЛЕНИНГРАД

Шовинизм и его разновидности. История шовинизма в России. Идеологические группировки русской буржуазной интеллигенции. Особенности ленинградских научных организаций. РГО В.И. Ламанский. Русский музей. Члены РГО – Д.К. Зеленин, В.П. Семенов-Тян-Шанский (редактор

[1] Система ссылок оставлена по прежнему тексту.

девриеновского издания «Россия»). *Идеи Ламанского во время империалистической войны. Подготовка буржуазии к территориальным захватам «сопредельных стран». Возникновение КИПС.*

Великодержавный шовинизм является неотъемлемой частью идеологии крупной буржуазии и находится в тесной связи с теми концепциями капиталистического общества, которые вылились в форму расовой теории, теории переселений, теории культурных заимствований и т.п., которые чужды и враждебны методологии диалектического материализма, как методологии революционного пролетариата. Будучи близким к «зоологическому» чувству звериной, бессознательной ненависти ко всему чужому, шовинизм в капиталистическом обществе представляет собою особенную форму национализма, характеризующуюся высокомерно-презрительным отношением к другим народностям и аггрессивным стремлением данной «великой нации» или «великой державы» к территориальным захватам и поглощению соседних народов. В капиталистическом мире наблюдаются различные степени и оттенки шовинизма, причем можно различить два главных направления, которые в одинаковой степени основаны на зверином чувстве хищного собственника. Одно направление – более примитивное, более цельное, не различающее ни внешних, ни внутренних «врагов», связанное с известной узостью взглядов и ограниченностью горизонта; это направление характерно для помещичьих групп в капиталистическом обществе. Другое направление – более тонкое, устремленное преимущественно в сторону внешних «врагов» и сравнительно спокойное по отношению к народам, живущим внутри данной «великой державы»; это направление типично для крупной торгово-промышленной буржуазии. Оба направления получили отражение в истории русской общественной мысли, и оба нашли место в скромных и строгих по внешности научных произведениях буржуазных ученых, в том числе и этнографов, В настоящей работе мы не останавливаемся на шовинистической окраске общего направления буржуазной идеологии, выразившейся в расовой теории и т.п., и ограничиваемся лишь конкретными высказываниями, непосредственно направленными по адресу определенных народностей. Даже и в этом виде материал, подлежащий нашему рассмотрению, является чрезвычайно обширным. Ограничиваясь освещением главных общественных и научных течений, мы намечаем лишь основные моменты их тактики на фоне общественной жизни страны. Для того чтобы показать эти группировки и их направления, мы пользуемся почти исключительно ленинградскими и казанскими материалами. Этими материалами раскрывается деятельность двух крупных центров дореволюционной научно-общественной жизни – главный центр

научных организаций, непосредственно связанный с царским правительством, и провинциальный центр миссионерской работы, составлявший своеобразную часть буржуазной системы. Нами не использованы материалы московские, которые могут быть лучше всего освещены московскими этнографами, не использованы также и некоторые ленинградские материалы, так как охватить их в одной статье невозможно. Однако главные, наиболее существенные моменты в истории основных научно-общественных группировок в настоящей работе получают свое освещение.

Исторически шовинизм сложился в поздний период эпохи феодализма, но эта форма шовинизма, проявляющаяся вполне отчетливо и последовательно, еще не имела той полноты и всесторонности, которая характеризует форму шовинизма, складывающуюся в эпоху промышленного капитализма. Буржуазия последнего времени, располагавшая сложным бюрократическим аппаратом, имевшая в своем распоряжении печать и другие средства массовой пропаганды, превратила шовинизм в систему, охватывавшую все стороны жизни и опутывавшую население страны стальной паутиной. Великодержавный шовинизм, как идеология промышленного капитализма, оформился в третьей четверти XIX столетия. В Англии это течение было связано с Биконсфильдом и получило название «джингоизм», во Франции шовинизм определился в эпоху Второй империи в качестве воинствующего патриотизма. Германия Бисмарка и Вильгельма II и Россия Александра III – типичные страны, где шовинизм был официальной программой правительства.

В истории русской общественной мысли теория «третьего Рима», политическая программа, заключавшаяся в титуле московского государя – «государь всея Руси» и затем «царь» – первые шаги шовинистической идеологии. В середине XVI в., когда торговый капитал овладел верховною властью в Москве, шовинизм стал проводиться в жизнь решительными шагами и получил яркое отражение в литературных произведениях. Самым выдающимся практиком и крупнейшим идеологом этого направления был митрополит Макарий – глава русской церкви, регент государства в годы юности Ивана Грозного и фактический глава правительства в течение 20 лет (1542–1563). Правительство Макария предприняло завоевание Поволжья и старалось придать этим захватным войнам характер крестовых походов против мусульман. Макарий составил грандиозный план обращения всего населения Поволжья в христианство и приступил к его осуществлению, но потерпел неудачу, и грандиозный замысел провалился. Ярко-шовинистическое содержание имели публицистические произведения самого Макария (послания, поучения, речи), а также созданные в его кругу исторические труды (летописные своды и

анонимная «История о Казанском царстве», насквозь пропитанная шовинистической идеологией). Дальнейшие шаги в развитии шовинизма относятся к началу XVII столетия – публицистические произведения эпохи «Смутного времени» наполнены шовинистическими выпадами против поляков. В середине XVII в. появляется антиукраинский шовинизм. В течение четырех столетий, до самой Октябрьской революции, шовинизм был официальной платформой русского правительства. Незначительные отступления от этой платформы в сторону уступок национальной буржуазии захваченных территорий, сделанные при Екатерине II и Александре II, обусловливались необходимостью и делались неохотно.

В течение последнего столетия императорской власти в России шовинизм неизменно развивался, и влияние его неуклонно росло. В первой четверти XIX в. ярким выразителем шовинистической идеологии был: Карамзин, чрезвычайно содействовавший своей «Историей» пропаганде этого направления. Во второй четверти XIX в. оформилась шовинистическая группировка – славянофилы, и их лозунг «православие, самодержавие, народность» еще больше способствовал пропаганде шовинистической программы правительства. В третьей четверти XIX столетия обострились гонения внутри империи против поляков, украинцев, возникла новая миссионерская система, способствовавшая русификации национальностей, в сфере внешней политики одержало верх славянофильское, шовинистическое течение. Четверть века, 1880–1904 гг., является высшей фазой в развитии русского великодержавного шовинизма. Весь национальный вопрос в эти годы решался правительством в шовинистическом направлении, которое проводилось с последовательностью и беспощадностью полицейской машины. Административные учреждения, школа, церковь и печать служили главными рычагами этой машины. Практическое применение великодержавного шовинизма не оставляло в стороне от воздействия ни одной стороны общественной жизни. Революция 1905 г. нанесла первый удар проявлению шовинизма внутри государства; некоторые позиции шовинистов были подорваны (указ о веротерпимости 17 апреля 1905 г.), но после подавления революции реакционно-консервативные круги немедленно возобновили свою шовинистическую работу. В условиях обостренных классовых противоречий шовинизм последнего десятилетия царской власти в России имел особенно ожесточенный характер, отразившийся в деятельности таких организаций, как «Союз русского народа», «Русское национальное собрание», и черносотенные группировки «истинно-русских людей».

В капиталистической России деятельность этнографических учреждений и организаций обслуживала интересы правящих классов и яв-

лялась одним из вспомогательных средств для укрепления авторитета власти русских помещиков и капиталистов в глазах трудящихся масс населения. Государственная власть оказывала покровительство и отпускала из казны средства на содержание некоторых этнографических учреждений и на субсидирование этнографических организаций. Это обслуживание научными работниками царского правительства капиталистической России было запечатлено названиями самих учреждений и организаций: Музей антропологии и этнографии имени императора Петра Великого, Русский музей императора Александра III, Императорское русское географическое общество, Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии. Во главе научных учреждений стояли члены царской «фамилии»: президентом Академии наук был вел. кн. Константин Константинович, управляющим Русского музея – вел. кн. Георгий Михайлович, председателем Русского географического общества – вел. кн. Николай Михайлович, Русского археологического общества – вел. кн. Константин Константинович и т.д. «Императорские» научные общества были, в сущности, полуказенными организациями, получали правительственные субсидии и работали в полном контакте и в одном направлении с государственными учреждениями. Руководящий слой научных организаций состоял из людей, занимавших видное место среди высших чинов государственной службы. Вице-председатель РГО – П.П. Семенов-Тян-Шанский был сенатором, членом государственного совета и действительным тайным советником, председатель Этнографического отделения РГО акад. В.И. Ламанский имел чин тайного советника, директор МАЭ академик В.В. Радлов имел чин действительного тайного советника и т.д. Часть известных этнографов принадлежала к числу дворян-помещиков, пережиточно сохранявших феодальную идеологию, которая характеризовалась реакционными установками. Вокруг крупных сановников, непосредственно связанных с царским режимом, и вокруг крупных землевладельцев-помещиков, составлявших консервативный лагерь, группировался целый ряд чиновников государственной службы, тысячами нитей связанных также с господствовавшими классами и заинтересованных в неизменном существовании бюрократического режима. Сюда принадлежали, напр., такие этнографы, как Н.А. Бобровников – бывш. попечитель Оренбургского учебного округа, затем член совета министерства народного просвещения В.А. Мошков – артиллерийский генерал, Н.П. Остроумов – редактор «Туркестанских ведомостей» и др. Тесно спаяно было с царским режимом также православное духовенство, обслуживавшее интересы правивших классов и щедро субсидировавшееся из средств государственного казначейства. Из среды духовенства

вышел целый ряд этнографов, напр. Н.И. Ильминский, И.Н. Смирнов, Т.Д. Флоринский и др. Рука об руку с духовенством работали миссионеры, которые играли крупную роль в восточных губерниях, имевших в значительной степени нерусское население. С миссионерством были связаны такие этнографы, как Н.И. Ильминский, В.А. Бобровников, Н.Ф. Катанов, Н.И. Ашмарин, А.И. Емельянов и др.

Вся эта группа этнографов – помещики, крупные чиновники, выходцы из духовного звания, миссионеры – стояли на правом крыле буржуазной интеллигенции и разделяли консервативные убеждения. По отношению к национальному вопросу направление их взглядов было шовинистическим, и на целом ряде конкретных примеров это будет в дальнейшем нами показано.

Буржуазная интеллигенция не ограничивалась лишь одним правым крылом и насчитывала в своем составе представителей иного, либерального течения. Преобладающим носителем либеральных общественных взглядов в конце XIX и начале XX столетия являлась буржуазная интеллигенция, весьма неоднородная по своему составу. Прежде всего сюда входили те элементы дворянства, которые своевременно поняли выгоду отречения от феодальных привилегий и перехода к капиталистическим формам общественной жизни. Из числа дворян-помещиков вышли такие представители русского либерализма, как проф. П.Н. Милюков, акад. А.А. Шахматов и др. Затем, в ряды либеральной интеллигенции вступили разночинцы из людей всякого звания, по существу – представители мелкой буржуазии. Сюда относились некоторые земские деятели прогрессивного направления; из числа этнографов отметим деятелей 1890-х годов, во время Мултанского дела примкнувших к либеральному крылу буржуазной интеллигенции, – С.К. Кузнецова, выходца из среды мелкой буржуазии, и П.Н. Луппова, происходившего из духовного звания. В ту же эпоху определилось либеральное направление среди крупных капиталистов, которые начали вкладывать капиталы и в некоторые научные предприятия (экспедиция Сибирякова, экспедиция Рябушинского). Через высшую школу прошли выходцы из буржуазной среды, посвятившие свои силы не революционной борьбе за дело чуждого им рабочего класса, а спокойному служению «чистой» буржуазной науке. Из этой буржуазной среды вышли такие этнографы, как Д.А. Золотарев, С.И. Руденко, С.А. Теплоухов и др.

Весь этот либеральный лагерь буржуазной интеллигенции ориентировался в вопросах общественности в сторону прогрессивных течений. Пережитки феодализма являлись стеснительными для развития капитализма, и буржуазная интеллигенция стояла за отмену сословных приви-

легий, за демократические формы общественной жизни. По отношению к национальному вопросу она стояла за отмену национальных и вероисповедных ограничений, высказывалась за восстановление автономии Финляндии и Польши и за предоставление «культурной автономии» другим национальностям.

Русская буржуазия действовала в данных вопросах, опираясь на буржуазные элементы живших в России народов. Но по отношению к внешней политике либеральная буржуазная интеллигенция твердо отстаивала интересы российского капитала, стояла за захват внешних рынков, за аггрессивную великодержавную политику, за расширение государственной территории. Либеральная интеллигенция поддерживала царское правительство в вооруженной подготовке к империалистической бойне, в сооружении крепостей, броненосцев и т.п. Либеральная интеллигенция содействовала территориальным захватам на Востоке – в Монголии, в Урянхае (Танну-Туве), в персидском Азербайджане, в Армении, и особенно настойчиво стремилась к захвату проливов и Константинополя. Во время империалистической войны либеральная интеллигенция настаивала на продолжении бойни «до победного конца» и всецело стояла на платформе великодержавной политики. Этот великодержавный, захватнический шовинизм либеральной буржуазии во многих вопросах рука об руку сращивался с крайним шовинизмом консервативных феодально-буржуазных кругов. Примером такого сращивания служат некоторые работы С.К. Кузнецова, выступавшего во время Мултанского дела (1892–1896) заодно с В.Г. Короленко и другими представителями либерального лагеря. Несмотря на свое терпимое отношение к народам России и соприкосновение с либеральными земскими деятелями (А.П. Батуев), С.К. Кузнецов признавал неизбежность и необходимость обрусения. В этом он являлся типичным представителем либерального лагеря: все они признавали безусловное превосходство русских над другими народами Российской империи, и многие из них считали необходимым содействовать обрусению посредством мягких мероприятий; расхождение с консерваторами было не в принципе, а лишь в методе: крайнеправые круги были более настойчивыми и требовательными в вопросах обрусительной политики, либеральные более умеренными и менее суровыми. С признанием превосходства русского народа над другими народами царской России приходится постоянно встречаться в работах ученых либерального лагеря – примеры этого рода будут приведены ниже. Наряду с этим признанием, в работе С.К. Кузнецова имеются благожелательные высказывания по адресу миссионерства. Пожалев о том, что казанская переводческая комиссия «рассылает свои издания священникам и учителям из инородцев только

за плату, причем не делает никакой скидки», и что «это обстоятельство отбивает всякую охоту распространять издания комиссии; между тем в дешевой, а особенно бесплатной книжке – большая нужда», С.К. Кузнецов с сожалением вспоминает об Ильминском: «*Как заботливо относился покойный к распространению изданий комиссии! С его смертью точно душа отлетела от этого дела*»[1]. С.К. Кузнецов говорит: «*Пора бы вятским преосвященным обратить внимание на то, чтобы в черемисских приходах почаще служилась литургия на черемисском языке...*»[2]. «*Отрадно вспомнить величавые фигуры немногих миссионеров по призванию, действовавших единственно путем убеждения, не прибегавших ни к насилию, ни к доносам по начальству...*»[3].

Таким же примером сращивания либеральных ученых с деятелями реакционного лагеря может служить акад. А.А. Шахматов, который содействовал избранию в число академиков В.И. Ламанского, яркого представителя шовинистической идеологии. Шахматов рекомендовал Ламанского в академики и для избрания его представил хвалебный отзыв об его работах[4].

Таким образом, мёжду консервативным и либеральным лагерями буржуазной интеллигенции существовал контакт. Представители одного лагеря были более крайними, другого – более умеренными, но все они действовали в одном направлении и сближались на почве шовинистических взглядов. Со времени Н.И. Ильминского, Д.А. Толстого и К.П. Победоносцева реакционеры сделали одну мнимую «уступку» в сторону умеренных взглядов. Для наибольшей выгоды обрусительной политики они вынуждены были отказаться от насильственных мер обрусения и признать наилучшим методом систему Ильминского, заимствованную русскими государственными деятелями из колониальной практики капиталистических государств Запада. Превосходство системы Ильминского, как лучшего орудия для обрусения, признавалось всеми представителями реакционного лагеря, и даже Ламанский писал: «*Уважать Россию и русского царя тысячи, десятки, сотни тысяч инородцев наших дней привыкли, и не зная русского языка. Любви и уважению еще скорее научит народная школа с языком родным... За такую милую школу они еще больше полюбят и больше прежнего будут почитать царя и Россию*»[5]. Таким образом происходило сращивание между реакционерами и либералами в

---

[1] Этнографическое обозрение, Кн. XXIV, 1907, №3, С. 9–10.

[2] Там же, С. 10.

[3] Там же, С. 15.

[4] А.А. Шахматов, «Записка об ученых трудах засл. проф. Спб. ун-та В.И. Ламанского» – Сб. II. Отд. АН, Т. LXIX, С. XXXIX–XLVI.

[5] ИАН, №18, 1914, С. 1344.

вопросах национальной политики. Это сращивание получило отражение также в политических программах промежуточных группировок, лежавших между феодально-помещичьим и буржуазно-демократическим крылом дореволюционной общественности.

Третью группировку буржуазной интеллигенции составлял так называемый «третий элемент», который принадлежал к мелкобуржуазной среде и сохранял в обстановке «разночинной интеллигенции» характерные признаки мелкобуржуазной идеологии. На местах, в провинции, «третий элемент» наполнял собою земские учреждения – сюда принадлежали статистики, сельские учителя, врачи, агрономы, страховые агенты и т.п. Многие из них считались «неблагонадежными» в политическом отношении и попадали в места более или менее отдаленные. Это была радикальная интеллигенция, в большинстве своем – народнического направления. К этой группе принадлежали такие этнографы, как Д.А. Клеменц, Л.Я. Штернберг, В.Г. Богораз и др.

В Петербурге происходило своеобразное явление – сращивание и этой группы радикальной интеллигенции с царскими чиновниками и бюрократами: часть радикалов шла на службу к правительству и попадала в ряды лиц, обслуживавших интересы правивших классов. Сращивание обычно происходило следующим образом: руководящие круги феодально-буржуазных ученых были заинтересованы в привлечении к научной работе хороших специалистов, какими являлись представители радикальной интеллигенции, отлично знакомые с жизнью и бытом отдаленных окраин; ответственные руководители научных учреждений, стремились использовать этих специалистов, находившихся в крайне стесненных и затруднительных условиях, иногда на полулегальном положении. Они давали им работу в научных учреждениях и вместе с тем облегчали им легальное пребывание в Петербурге. Положение этой группы ученых было при царском режиме зависимым и стесненным. В своих высказываниях они были вынуждены держаться строго ограниченных рамок и предпочтительно помещали свои произведения не в петербургских изданиях, а в московском «Этнографическом обозрении», где было более либеральное направление.

По отношению к национальному вопросу радикальная группа мелкобуржуазной интеллигенции была чужда шовинистических взглядов и придерживалась федералистического направления. Именно эта среда культивировала народнические и иные мелкобуржуазные идеи в области этнографических изучений. Однако и в этой сфере происходило сращивание радикальных идей с великодержавными концепциями буржуазных ученых либерального и даже консервативного лагеря. Пример подобного сращивания мы найдем в работах Л.С. Берга, выдающегося географа,

талантливого исследователя, но находящегося в плену буржуазной идеологии, прямиком приводящей его к утверждению великодержавно-шовинистических взглядов.

Таковы три главные группы научных работников в области этнографии, оформившиеся в конце XIX и начале XX столетия: консервативная, либеральная и радикальная группы буржуазной интеллигенций. Особняком, вне буржуазной идеологии, стояли представители марксистской мысли, тогда еще очень немногочисленные и не проявлявшие в области этнографии сколько-нибудь заметной активности. Из перечисленных трех группировок консервативная была явно шовинистической, либеральная была великодержавнической, радикальная – федерально-националистической. Наше внимание в настоящем очерке будет сосредоточено на представителях двух группировок – консервативной и либеральной, которым и принадлежала руководящая роль в этнографических учреждениях и организациях в дореволюционный период.

В течение 30 последних лет царизма главным центром петербургской этнографической жизни было Русское географическое общество. Председателем Отделения этнографии в этом обществе с 1887 до 1910 гг. был акад. В.И. Ламанский – цельная, характерная личность строго-консервативного и шовинистического направления. Ламанский встречал полную поддержку своим взглядам в среде членов общества и являлся их выразителем. Эта солидарность между председателем и членами общества отмечена Н.И. Веселовским в словах, относящихся к избранию В.И. Ламанского председателем Отделения этнографии: «*Прежняя программа В.И. была хорошо известна деятелям ИРГО, с годами она должна была еще более окрепнуть и получить более детальное развитие. Поэтому члены общества, избирая В.И. на ответственный пост управляющего отделением, тем самым одобряли и его программу. В этом В.И. справедливо видел и сочувствие его идеям со стороны общества и готовность оказать ему нравственную поддержку*»[1].

Академик Шахматов охарактеризовал Ламанского следующими словами: «*Прежде всего это был страстный патриот. Во всей его деятельности перед ним превозносится один единственный кумир, дорогой, нерукотворный – это его родина, обожаемая им Россия. Он тщательно оберегает ее интересы в настоящем и будущем, он ревниво говорит о них и в прошедшем... В.И. Ламанский, взывая к самопознанию личности, общества, народа, содействуя этому самопознанию, имеет в виду величие и благосостояние России... Он разыскивал в прошлом друзей и*

[1] Н.И. Веселовский, Деятельность В.И. Ламанского в Императорском русском географическом обществе. «Живая Старина», 1915, Вып. I–II, С.3–4.

врагов родного народа с пристрастием (sic!) следил за деятельностью и развитием тех и других: прошлое он связывал с настоящим... Враги России, враги славянства в том идеальном представлении о славянстве и о необходимом его единстве, которое составил себе В.И. Ламанский, воплощаются им в цельных образах, противополагаемых России, русским и ближайшим образом с ним связанному культурному миру. Миру греко-славянскому противополагается романо-германский»[1].

Впервые Ламанский выступил со своей шовинистической программой в Географическом обществе еще в 1865 г., когда в первый раз принял председательство в Отделении этнографии. 29 января 1865 г. он «*выступил с обширною программною речью, в которой заявил себя не только ученым славистом, но и политическим проповедником. Прежде всего В.И. изложил свой взгляд на значение этнографии, на задачи русской этнографии, на метод и приемы, которыми можно подвинуть ее разработку. По его определению, русская этнография, как наука, имеет своим предметом ... изложение ... как взаимных отношений инородцев между собою, так и отношений их к господствующей славяно-русской народности, изучение способов и .мер, облегчающих или задерживающих процесс поглощения инородческих элементов народностью господствующею*»[2]. Свою мысль Ламанский иллюстрировал пространным рассуждением шовинистического характера на тему о взаимоотношениях между немцами и славянами. В следующем заседании Ламанский выступил с идеей противопоставления немцам в Прибалтике латышей[3]. Эта мысль является применением шовинистического принципа «divide et impera» (разделяй и властвуй).

Шовинистические выступления Ламанского, сопровождавшиеся выпадами против немцев, показались чересчур откровенными и бестактными, и в 1860-х гг. он недолго удержался на посту председателя Отделения этнографии. Вторично Ламанский был избран на эту должность в 1886 г., когда шовинизм стал открытой программой правительства Александра III, и на этот раз Ламанский пробыл председателем отделения в течение 23 лет. Н.И. Веселовский говорит о политическом значении работы Ламанского в Географическом обществе: «Здесь он мог проводить свои научные и политические идеалы ...». К работе в обществе Ламанский старался привлечь студенчество: «*Он стал привлекать их (студентов) и на заседания Отделения этнографии и пошел в этом направлении еще дальше. В.И. стал задавать студентам на каникулярное время задачи*

[1] Известия Имп. Ак. Наук, 1914, № 18. С. 1345, 1346, 1348.
[2] «Живая Старина», 1915, I–II, С. 2, а также Известия ИРГО, Т. I (1865), Отд. 1., С. 152–156.
[3] «Живая Старина», 1915, I–II, С. 8.

из области русской этнографии, при материальной поддержке со стороны ИРГО, рассчитывая в будущем выработать из них этнографов. В заседаниях отделения был доложен ряд сообщений этих учеников В.И. ...В.И. очень радовался, когда аудитория была полна, и ему пришлось, наконец, убедиться, как постепенно вырастал у образованной публики и учащейся молодежи интерес к русской этнографии»[1]. Таким образом, влияние Ламанского распространялось на молодую смену этнографов.

Одной из важнейших работ Ламанского является книга «Три мира Азийско-Европейского материка» (1892), антропо-географический и политико-географический трактат, в котором он делит Азийско-Европейский материк на три обособленных мира 1) романо-германский, западный, 2) азиатский, восточный, и 3) греко-славянский, средний. Ламанский противопоставлял греко-славянский мир обоим другим, причем утверждал, что «*естественным, постоянным центром культурно-географического тяготения Среднего мира, несмотря на всю его этнографическую пестроту, является Россия...*».

Политические границы России должны, по мысли Ламанского, совпадать с границами «Среднего мира», т.е. захватывать Восточную Пруссию, Познань, Верхнюю Силезию, Чехию, всю Венгрию, весь Балканский полуостров и некоторые части Малой Азии и Сирии. Западную границу «Среднего мира», т.е. идеальной Великой России, Ламанский проводит не по политическим рубежам, а по этнографическим пределам, тогда как в Средней Азии граница «Среднего мира» совпадает с политической границей России, т.е. включает такие земли, которые не имеют русского населения. Таким образом, в обоих случаях Ламанский решает вопрос в пользу России. Панславистский шовинизм Ламанского направлен главным образом против немцев на Западе. Но на Востоке он также не оставался равнодушным к населению Средней Азии и высказывался вполне определенно и очень резко: «*Массы азиатов, чуждающиеся русской образованности и коснеющие и прозябающие в своей грязной и тупой жизни или совершенно одряхлевшей образованности, положительно не заслуживают одинакового счета с русскими их завоевателями и повелителями*»[2].

А.А. Шахматов сообщает, что «*В.И. Ламанский мечтал о возможности в будущем соединения Кракова с Варшавой, однако при условии воссоединения Львова с Киевом, неразрывными узами соединенным с остальною Россией*»[3].

---

[1] «Живая Старина», 1915, I–II, С. 5.

[2] В.И. Ламанский, «Три мира Азийско-Европенского материка», Изд. 2, Пгр. 1916. С. 52.

[3] Известия Имп. академии наук, 1914, № 18, С. 1347.

Исторические взгляды В.И. Ламанского были довольно примитивны; «*культурная миссия славянства, спасавшая Европу в течение многих веков от азиатских варваров*»[1], «*вековая борьба с тюрками, от которых южные славяне отбивались на юге, а мы, русские, на востоке*»[2], «*славяне обездолены сравнительно с богатыми своей высокой культурой западно-европейцами*»[3] и т.п.

Имя Ламанского неразрывно связано с основанием Этнографического отдела Русского музея. Организация этого отдела является наиболее ярким примером использования этнографической науки для политических целей. Отдел был задуман буржуазией и правительством в качестве мощного орудия для популяризации и пропаганды русского великодержавного шовинизма: в отделе должны быть представлены народы России и продемонстрировано превосходство над ними русской народности; вместе с тем должны быть показаны и соседние зарубежные страны – объекты захватных стремлений, ознакомление с которыми должно было способствовать популяризации идеи захвата. Составление программы Этнографического отдела Русского музея было поручено великим князем Георгием Михайловичем в 1897 г. В.И. Ламанскому.

В программе отчетливо выражена шовинистическая установка: «*Россия – не случайное, не чисто механическое соединение отдельных разнородных стран, ничем кроме внешней силы и государственной власти не связанных и не спаянных. Россия – живое историческое целое, со стародавними преданиями и многовековым опытом, с сознанием своих дорого купленных успехов и полное веры в свое великое будущее. Русский Этнографический отдел Музея императора Александра III должен представлять Россию не только в племенном разнообразии, но и в ее историческом единстве. Поэтому и при распределении этнографических коллекций музея, а следовательно и при разделении России на известные географические области, нужно держаться одной нити, связующей все периоды русской истории от ее начала до настоящего времени. Эта нить – русская национальная и государственная идея, или, иначе говоря, распространение русской народности и строение русского государства – проходит через всю русскую историю*»[4].

«*Перед этою русскою государственною и национальною идеею должны склониться и умолкнуть все прочие, бродящие то там, то сям в умах, давно отжившие свой век и сданные историею в архив исторические*

1 Известия Имп. академии наук, 1914, № 18, С. 1341.

2 Там же, С. 1347.

3 Там же, С. 1349.

4 В. Ламанский, Русский этнографический отдел музея императора Александра III, Спб., 1897, С. 5.

идеи государственного права Ливонии, Польши, Армянского, Грузинского царств, татарских ханств и проч. В этом отношении исключается только великое княжество Финляндское, известное обособление и автономия которого признаны русским государственным правом... За другими странами и народностями в России мы не признаем никаких исторических прав, так как признание, например, исторической Польши... было бы равносильно с нашей стороны признанию необходимости распадения русского государства и разделения русской народности».

«*Но мы признаем права всех этнографических индивидуальностей в России, считаем необходимым доставить им в Русском этнографическом музее возможно более места и представительства и полагаем, что было бы весьма полезно на всех особых предметах иноплеменных и инородческих коллекций помещать этикеты или надписи на двух языках, на русском и на инородческом. Народное самолюбие будет польщено, и музей выиграет от этого в двояком отношении. Он будет популярен не только у русских, но и у инородцев, будет охотно ими посещаем и потому может ожидать от них и разных вкладов и приношений. Инородческие надписи сверх того усилят характерность, колоритность коллекций...*»[1].

Для распределения коллекций Ламанский предлагал разбить материалы по 13 областям, причем деление это было произведено с таким расчетом, что окраины, имевшие нерусское население, оказывались соединенными с русскими местностями: Финляндия была включена в Северный край, Эстония, Латвия и Литва – в Северо-Запад, Польша должна была соединиться с Белоруссией и Смоленской губернией, Украина разделена на две части, причем западная половина соединена с Курской губернией, а восточная – с Воронежской губ. и Донской обл., Закавказье соединено с Сев. Кавказом, Туркменистан – с Астраханской губ. и Уральской обл., Казахстан присоединен к Западной Сибири и т.д.

В.П. Семенов-Тян-Шанский комментирует схему Ламанского следующими пояснениями: «*Центральное внимание в каждой отдельной части Российской империи им* (Ламанским) *отводится создателю русского государства – русскому племени (или иначе восточным славянам) и затем иллюстрируются научно-беспристрастно его местные взаимные культурные отношения с прочими племенами данной части империи...*»[2]. «*Всюду в них* (областях) *можно ясно показать колонизационное значение восточных славян, так как всякая из этих областей имеет в себе какой-нибудь определенный исторический русский корень, составляющий*

---

[1] В. Ламанский, Русский этнографический отдел музея императора Александра III, Спб., 1897, С. 6–7.

[2] «Живая Старина», 1915, I–II, С. 14.

видный этап в нашей общей многовековой колонизационной волне. Несомненно, этот корень и дал определенный антропо-географический облик каждой из областей, типичный для нее»[1].

По проекту Ламанского, в Русском музее должен быть особый зал, в котором сосредоточиваются коллекции по народам «Среднего» (греко-славянского) мира, не входящим в состав России, но будто бы «тяготеющих к ней культурно». В действительности идея Ламанского была осуществлена не вполне: коллекции по зарубежным странам (Галиция, Закарпатская Русь) не были выделены в особый зал, а размещены в соответствующих залах музея, вместе с коллекциями из самой России, так что границы между империей и странами, не входившими в состав ее, были стерты, и это еще более заостряло политическую установку музея.

По словам В.П. Семенова-Тян-Шанского (1915 г.), «*программа эта имеет не только огромную чисто научную ценность, но и крупное истинно государственное значение в лучшем смысле этого слова*»[2], а заслуги Ламанского – «*не только чисто научные, но нередко прямо государственные*»[3]. Политическое значение работы Ламанского подчеркнуто этими словами достаточно ясно.

Для обсуждения проекта Этнографического отдела Русского музея «августейший управляющий» великий князь Георгий Михайлович созвал в 1900 г. совещание из этнографов, приглашенных им по своему личному выбору. Совещание пришло к решению, что в Русском музее должна быть представлена этнография «а) России в географических границах империи, б) сопредельных с Россиею стран, если в них живут племена, которые есть и в России, и в) славянских племен, хотя бы они и не соприкасались с русской границей»[4].

После 1905 г., в период реакции, вокруг Ламанского в РГО сплотилась целая группа молодых ученых, предпочитавших революционной борьбе спокойную научную деятельность. Среди них выделялся усидчивостью в работе и обилием произведений Д.К. Зеленин. Получив среднее образование в духовной семинарии, Зеленин иногда помещал свои работы в таких изданиях, как «Вятские епархиальные ведомости»[5] и приложения к журналу «Русский паломник»[6]. Революцию 1905 г. он квалифицировал как «смуту, от которой стоном стонут на Руси тысячи самых мирных людей»[7].

---

1 «Живая Старина», 1915, I–II, С. 17.
2 «Живая Старина», 1915, I–II, С. 14.
3 «Живая Старина», 1915, I–II, С. 10.
4 Отчет о деятельности Русского музея императора Александра III за 1900 г., С. 14–15.
5 Исторический очерк Сарапульского духовного училища, 1899.
6 Двоеверие черемис, Светоч, 1910, № 1.
7 Д.К. Зеленин, Новая народная сказка о «крамоле». – Исторический вестник, 1908 г., С. 209.

Д.К. Зеленин начал свою научную деятельность статьей «Исторический очерк Сарапульского духовного училища», напечатанной в «Вятских епархиальных ведомостях» (1899 г.). Затем появилась его работа «Язычество в Вятской губернии» (журнал «Жизнь», 1900 г., №4), а в 1904 г. вышла его книжка «Кама и Вятка. Путеводитель и этнографическое описание Прикамского края». В этом «этнографическом описании» Д.К. Зеленин сообщает ряд своеобразных сведений о народах Прикамья, причем многие характеристики носят явно неприязненный отпечаток.

Чуваши: «*Одежда вообще сходна с русскою*»...[1] «*Красотою чуваши не отличаются: выдавшиеся скулы, узкий разрез глаз и покатый назад лоб... Глаза всегда как будто заспанные. Женщины еще некрасивее мужчин. В характере чувашей отмечают скупость, робость, неприхотливость*»[2].

Татары: «*Татарина вы легко узнаете по большим ушам и выдавшимся скулам; у женщин узкий разрез глаза и переваливающаяся с боку на бок походка... Выражение глаз более хитрое, нежели умное...*»[3] «*Я всегда дивился приверженности татарина к своей национальности – религии, обычаям и костюму ... Татарина или татарку в русском* (т.е. в общем европейском) *костюме я никогда не видел, В торговом деле татарин «собаку съел» ... Продают часто в долг. Во двор к своему клиенту-должнику татарин-кредитор въезжает как в свой собственный. Случаются и связи татар с русскими крестьянками* (*большею частью с такого именно рода клиентками*), *несмотря на то, что связь с «некрещеным», по убеждению русского крестьянина, ужасный грех.* (*О фактах такого рода мне сообщали сельские священники, которым исповедывались согрешившие*)»[4].

Башкиры: «*По характеру башкиры очень ленивы. Иногда, впрочем, леность эта проявляется очень своеобразно; передают, например, что если засорилось место, на котором живет башкир, то он скорее перенесет свою избу на другое место, чем решится вывезти со двора навоз. Своеобразный разгул, который вернее назвать обжорством, как нельзя лучше гармонирует с этою ленью*»[5].

Вотяки: «*В культурном отношении вотяк стоит вообще низко. Знаменитое Мултанское дело хотя и разрешилось в пользу мултанцев, но вскрыло веред нами всю дикость этого племени. Среди местных интеллигентов вы найдете массу лиц, часто больших знатоков вотского быта, которые и теперь убеждены в существовании у вотяков человеческих жертвоприношений. К ним принадлежит и небезызвестный писатель о.*

---

[1] Д.К. Зеленин, Кама и Вятка, Изд. 2-е, С. 22.

[2] Там же, С. 23.

[3] Там же, С. 25.

[4] Там же, С. 29.

[5] Там же, С. 72.

Николай Блинов. В глуши Сарапульского уезда вам назовут теперь еще живого священника, которого будто бы едва не «замолили» вотяки. Рыжие волосы, впалые щеки, желтовато-красное веснушчатое лицо, маленькая бородка, узкие подслеповатые глаза – вот наружность вотяка. Русские зовут вотяков «мышь» за их низкий рост и тщедушное сложение»[1].

Пермяки: «*По наружности пермяки сильно похожи друг на друга: все на один покрой. На вид они очень невзрачны... Некоторые авторы* (Добротворский) *предсказывают пермякам близкое вырождение*»[2]. «*О себе пермяки очень невысокого мнения. От них нередко можно услышать выражение: «куда уж нам, кабы мы не пермяки были...» Забитость и пришибленность, робость и трусость – характерные черты пермяка. Вместе с тем они отличаются замечательной апатией, равнодушием ко всему и ленью, ослиным терпением и скупостью. Только в пьяном виде... пермяк становится совсем другим. Куда девается его флегма и смиренничанье: он ругается напропалую и лезет в драку...*»[3]. «*Учатся пермяцкие дети недурно, но им не дается математика. И взрослые пермяки считают с большим трудом. Штейнфельд* (*из Глазовского У.*) *характеризует их вообще тупыми. К нему, рассказывает он, пришла однажды пермячка, которая, заявляя жалобу на своего мужа, не могла припомнить его имени. После некоторых усилий она решилась наконец сходить к соседу и спросить его, как зовут ее собственного мужа*»[4]. «*Своих песен у пермяков почти нет, они поют, перековеркивая на свой лад, русские песни, и язык пермяцкий переполнен русскими словами. Вообще мало у этого бедного народа своего оригинального, самобытного*»[5].

Мари. Сведения о них должны быть в глазах читателя особенно авторитетными, так как Д.К. Зеленин подчеркивает, что этот отдел написан «по личным впечатлениям автора в Яранском уезде». «*В характере черемис можно отметить скрытность, хитрость, лукавство, настойчивость и терпение. Редко можно встретить такую нацию, которая, при своей полудикости, отличалась бы столь сильно развитым национальным самосознанием и приверженностью к своей народности. Боясь и гнушаясь русского, они говорят: «нашу веру кончать, нас кончать», а про свои языческие моления в лесу: «если перестанем в лес ходить, то все околеем, все племя наше подохнет». «Вообще, русские относятся к черемисам свысока, с оттенком презрения. Русский никогда не женит-*

[1] Д.К. Зеленин, Кама и Вятка, Изд. 2-е, С. 74.

[2] Там же, С. 106.

[3] Там же, С. 107–108.

[4] Там же, С. 108. Н.П. Штейнфельд был земским начальником.

[5] Там же, С. 109.

ся на черемисской девушке; даже самая мысль об этом кажется ему в высшей степени странною. Между тем, случаи женитьбы черемис на русских девушках нередки, но за них отдают лишь очень бедных, да еще разве с «грешком» (*«гулящих»*)[1]. «*Множество черемис, населявших некогда почти всю Вятскую губернию, вымерло... По сообщениям местных священников, прирост населения среди черемис весьма незначителен, а в некоторых местах прироста нет совсем. Черемисы как бы предчувствуют свое печальное будущее...*»[2]. В 1910 г. Д.К. Зеленин напечатал в «Светоче», издававшемся в виде приложения к «Русскому паломнику», известному реакционному журналу, статью «Двоеверие черемис» (№ 1). По отзыву марийского этнографа В.М. Васильева, «*статья представляет православно-миссионерскую слезу из-за коснения марийцев в язычестве и утешение надеждой, что язычество несомненно изживется с обрусением марийцев*»[3].

Одним из видных деятелей Географического общества, заявившим о себе, как об ученике Ламанского по политической географии[4], был В.П. Семенов-Тян-Шанский. Свои общественно-политические взгляды В.П. Семенов-Тян-Шанский отразил в статье «П.П. Семенов-Тян-Шанский летом в деревне»[5], которая представляет собою написанную с большим увлечением апологию помещичьего, барского быта. Автор был сыном известного вице-председателя РГО, не только ученого, но сенатора и члена Государственного совета П.П. Семенова-Тян-Шанского, крупного помещика Рязанской губернии. В.П. Семенов, с горячим чувством, в самых ярких тонах описывает путешествие помещичьей семьи из столицы в деревню. Со всеми подробностями описываются отъезд из Петербурга, путешествие по железной дороге, встреча на железнодорожной станции рижским исправником, поездка на лошадях в деревню и быт богатой помещичьей семьи.

С сожалением вспоминает В.П. Семенов-Тян-Шанский патриархальные нравы «доброго старого времени» и отмечает, что «*с проведением, в самые последние годы XIX в., железной дороги через Урусово психология населения резко изменилась ... и привела в 1917 и 1918 гг. к беспощадному уничтожению усадеб, парков и садов...*»[6]. Автор перечисляет своих родственников, которые «*в конце 1917 г. и в начале 1918 г. безвременно погиб-*

---

1 Д.К. Зеленин, Кама и Вятка, Изд. 2-е, С. 168–169.

2 Там же, С. 172.

3 В.М. Васильев. Марийская религиозная секта «Кугу Сорта», Йошкар-Ола, 1928, С. 83.

4 «Живая старина», 1915, I–II, С. 19.

5 «Петр Петрович Семенов-Тян-Шанский. Его жизнь и деятельность. Сборник статей под ред. А.А. Достоевского, изд. РГО, Лгр., 1928, С. 141–160.

6 Там же, С. 149–150.

ли в родных местах, тогда же погибла и Гремячкинская усадьба», – «*но память о них жива в народе*», – добавляет бывший владелец усадьбы[1].

В.П. Семенов-Тян-Шанский состоял редактором многотомного сборника «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», издававшегося с 1899 по 1914 гг. Сборник «Россия», составленный многими специалистами под руководством авторитетных членов Географического общества считался лучшим настольным справочником и пользовался широким распространением. Это издание вполне отражало идеологические установки, редактора и заключало в себе немало шовинистических взглядов. Наиболее ярко эти взгляды проявляются в характеристике отдельных народностей. В качестве характеристики народов нередко приводятся устаревшие сведения, которые заимствованы без всякой критики у более ранних, тенденциозных авторов. Иногда же сведения носят анекдотический и карикатурный характер, унижая национальность в глазах русских читателей.

Вотяки (***удмурты***) охарактеризованы так: «*При хилом сложении вотяки во всех своих движениях отличаются необыкновенной вялостью; на дело, на которое нужно употребить два часа, они употребляют три и четыре часа, причем любят делать все с отдыхом. Походка вотяка невероятно медленна: в день он пройдет не более двадцати верст, отдыхая на каждой третьей-четвертой версте. К работе, требующей поспешности и проворства, вотяк решительно неспособен...*»[2]. «*Пение вотское не представляет особенного интереса. Собственно говоря, своих песен у вотяков нет. У вятских вотяков существует припев:* «*ай-дай, до-шу, ай-ай*», *который поют женщины и девушки, поднося кумышку дорогому гостю. Иногда вотяк поет импровизированные песни по поводу того, что видит, слышит и т.д. Идет вотяк по лесу, видит белку или зайца и поет, что вот бежит белка, заяц и пр. Хочется ему курить, а табак он забыл взять с собой, и вот он поет опять по-вотски:* «*курить охота, а табаку нет*», *и т.д. В местах соприкосновения с татарами и русскими вотяки поют песни, заимствованные у соседей*»[3]. Следует отметить, что за 25 лет до появления в свет этой характеристики Н.Г. Первухиным были изданы тексты вотских песен, которые дают совершенно иное представление о вотской поэзии в напевах. В настоящее время, после блестящих концертов вотской национальной песни и музыки и после опубликования работ о вотской песне, особенно ясно несоответствие сведений, напечатанных в «России», с действительностью.

---

1 «Петр Петрович Семенов-Тян-Шанский. Его жизнь и деятельность. Сборник статей под ред. А.А. Достоевского, изд. РГО, Лгр., 1928, С. 159.

2 «Россия», изд. Девриена, Т. V, С. 210.

3 Там же, С. 219.

О ***пермяках*** в «России» говорится следующее: «*Духовный облик пермяков представляется довольно тусклым, лишенным почти всяких оригинальных и сильных черт... Язык пермяков беден, не дифференцирован настолько, чтобы разными словами выражать близкие понятия; много исковерканных позаимствований из русской речи. В пермяцкой азбуке недостает многих букв. Еще недавно пермяки не могли высказать благодарности, да и теперь, если они говорят «спасибо», то лишь потому, что переняли это слово у русских. Слов «здравствуй» и «прощай» у них тоже нет. Еще более замечательно, что нет пермяцкого слова, выражающего понятие любви*»[1].

О ***калмыках*** сказано следующее: «*... Лучшие стороны своего характера, в силу исторических причин, они обнаруживают только в отношениях к своим, в сношениях же с русским они скрытны, недоверчивы, хитры, мстительны, если чувствуют свою силу – грубы, дерзки и нахальны, но трусливы и, когда чувствуют свое бессилие, – скромны, покорны и льстивы, ко власть имущим раболепны. К недостаткам калмыков следует отнести их апатичность к своему положению, лень, беспечность, ненаходчивость в затруднительных обстоятельствах и страсть к конокрадству и пьянству. Водку любят и пьют не только мужчины, но и женщины, девушки и дети*»[2].

Татары: «*В общем татарин сибарит по натуре, любит и предпочитает всему легкий труд, особенно торговлю, к которой он, подобно еврею, чувствует большую склонность и способность. Стоит татарину скопить несколько рублей, как он пускается в торговлю. Торгуют татары решительно всем, чем можно, и с большим уменьем и выгодой для себя...*»[3].

История Поволжья после русского завоевания изображена как благодетельный процесс распространения русской веры, государственности и культуры. Здесь нетрудно раскрыть старую политическую формулу: «православие, самодержавие и народность»: «*За покорением Поволжья должен был следовать ряд мероприятий к полному усмирению края, к его колонизации, просвещению и обрусению – мероприятий, потребовавших больших усилий и жертв со стороны правительственной власти, громадной работы народного духа по внедрению в новой инородческой области начал русской культуры, государственности и веры – работы, неустанно продолжающейся и до настоящего времени... Прежде всего надо было заселить край русским населением... Наряду с колонизацией и*

1 «Россия», изд. Девриена, Т. V, С. 227.
2 «Россия», изд. Девриена, Т. VI, С. 195.
3 Там же, С. 164.

умиротворением края шло постепенно, хотя и медленно, водворение русской культуры, государственности и веры... Под Казанью христианская Европа столкнулась с магометанской Азией, давно свившей себе здесь, как мы видели, прочное гнездо, – столкнулась и победила ее. Под стенами столицы татарского царства был положен конец торжеству мусульманской луны над крестом...»[1].

С большим сочувствием в сборнике говорится о миссионерских организациях и обрусительной системе Ильминского: «*На вполне правильный путь, путь просвещения и воспитания молодого инородческого поколения миссионерское дело выведено было уже в XIX столетии Н.И. Ильминским... Немало для просвещения инородцев сделано также и Казанской духовной академией. Ввиду особого положения этой академии в центре инородцев Востока в курс ее введена была особая группа миссионерских предметов... Насколько плодотворной оказалась деятельность академии по приготовлению миссионеров, – достаточно упомянуть, что она воспитала таких просветителей инородческого края, как Ильминский, Бобровников и др...*»[2].

С сочувствием авторы сборника относятся и к обрусению чуваш: «*Среди них замечается большая склонность к обрусению... Большую роль в деле обрусения чуваш должна сыграть школа... Чуваши охотно учатся, а теперь добавим, что в деле ученья они способны достигать и значительных успехов: есть между ними уже священники, волостные писаря, сельские учители, вполне обрусевшие и служащие хорошими проводниками обрусения*»[3].

Империалистическая война привела шовинистические круги русской буржуазии в возбуждение, которое получило свое отражение и в этнографии. Оставляя в стороне ряд работ, тематика которых была навеяна империалистической войной, ограничимся указанием тех фактов, которые имели наиболее существенные последствия. В начале войны умер Ламанский (1914), и в заседании Географического общества 27 февраля 1915 г. В.П. Семенов-Тян-Шанский прочел доклад, в котором восхвалял государственную мудрость Ламанского. Особенно подробно он остановился на программе Этнографического отдела Русского музея. Печатая свой доклад, В.П. Семенов-Тян-Шанский издал даже составленную им карту районирования России по проекту Ламанского, с целью популяризировать его идею. Указывая на разразившуюся войну, В.П. Семенов-Тян-Шанский отметил, что идея Ламанского «*своевременна именно*

[1] «Россия», изд. Девриена, T. VI, C. 124–125, 129, 132.
[2] Там же, C. 134–136.
[3] Там же, C. 175.

теперь»[1], что «*в руки России именно теперь готовы попасть на западе и юге предназначенные ей историческим роком и самой географией старые территории*». В виде вывода он дал следующее заключение: «*Глубокие и плодотворные идеи покойного В.И. о Среднем мире, о роли в нем России, о культурных и экономических отношениях внутри нее народа созидателя государства к остальным племенам, иллюстрированные географически, должны бы ныне получить свое особенно широкое практическое применение. А это и есть задача русской антропогеографии и политической географии*»[2].

Мысль В.П. Семенова-Тян-Шанского о практическом применении политической географии в связи с империалистической войной оказалась не единичной и встретила отклик среди многих шовинистически настроенных политических деятелей. С продолжением империалистической войны правые группировки все чаще и чаще стали обращаться к вопросу о будущих территориальных захватах после победоносного окончания войны. Первыми проявили активность крайние правые, в лице Штюрмера, который заявил: «*Я, как министр иностранных дел, вызвал уже к себе профессора Дмитрия Ивановича Иловайского и просил его набросать мне схему наших территориальных приобретений на Западе, дабы явиться во всеоружии в дни мирных переговоров*»[3].

Пуришкевич выступил как организатор «Общества русской государственной карты после победоносной войны». Задачи этого общества он формулировал следующим образом: «*Общество, которое я создаю и в которое войдут писатели, ученые, публицисты, профессора всех партий и направлений, будет также иметь целью нарисовать русскому народу будущую карту России и обосновать исторически, географически и этнографически ее возможные границы, дабы в момент заключения нами мира русский народ понимал бы, чего он имеет право требовать, а русская дипломатия могла бы в своих притязаниях на ту или другую территорию опираться на волю русского народа, принесшего столь большие жертвы отечеству в годину брани и имеющего, в силу этого, нравственное право быть сознательным вдохновителем русской дипломатии, которая, опираясь на волю народную, может говорить тверже на мирном конгрессе, увереннее и с тою властностью, которая должна быть присуща представителям России*»[4]. В 1916 г. Общество русской государственной карты уже функционировало. Председателем его был

---

[1] «Живая старина», 1915, I–II, С. 15.

[2] «Живая старина», 1915, I–II, С. 20.

[3] Пуришкевич, Убийство Распутина, М., 1923, С. 33.

[4] Там же, С. 32–33.

В.М. Пуришкевич, который в своем дневнике дал описание «соединенного собрания секций Общества по персидской, турецкой, австрийской и германской границам», происходившего 5 декабря 1916 г.[1] Выступление «известного славянофила» А.Ф. Васильева на этом собрании вызвало среди присутствовавших общий смех, и сам Пуришкевич назвал его речь «фонтаном политического блудословия и фантастических славянских грез»[2].

Является ли случайным, что первая мысль о практическом применении политической географии к войне была высказана ученым (В.П. Семеновым-Тян-Шанским) в заседании ученого общества? При последовавших проектированиях территориальных захватов политические деятели также обращались неизменно к содействию и авторитету ученых: Штюрмер – к Иловайскому, Пуришкевич – к Ф.И. Успенскому, который вошел в число членов Общества русской государственной карты и состоял в «секции по турецкой границе». С некоторым запозданием по сравнению с крайними правыми последовало выступление либеральных ученых в том же великодержавническом направлении. Ими была высказана мысль, что ученые должны оказать активное содействие правительству в подготовке территориальных захватов.

4 февраля 1917 г. Академией наук была учреждена «Комиссия по изучению племенного состава пограничных областей России и сопредельных стран» (КИПС). Задачи этой комиссии вполне совпадали с задачами Общества русской государственной карты. Как Пуришкевич излагал цели своего общества министру иностранных дел, так и Академия наук представила министру иностранных дел записку о задачах КИПС. Политические цели организации КИПС были изложены в этой записке следующим образом:

«*Вопрос о необходимости выяснить с возможной точностью племенной состав областей, прилегающих к обеим сторонам границы России в тех ее частях, которые примыкают к государствам, нам враждебным, имеют в настоящее время исключительное значение, так как мировая война ведется в значительной мере в связи с национальным вопросом. Выяснение основательности притязаний той или другой национальности на ту или другую территорию, где она является преобладающей, будет особенно важно в момент приближения мирных переговоров, так как, если новые границы и будут проводиться в соответствии с определенными стратегическими и политическими соображениями, национальный фактор будет все же играть по отношению к ним громадную*

[1] Пуришкевич, Убийство Распутина, М., 1923, С. 38–40.

[2] Там же, С. 40.

роль. Можно несомненно утверждать, что от правильного учета этого фактора будет постоянно в каждом отдельном случае зависеть успех той или другой спорящей стороны... В настоящее время представители гуманитарных наук в Академии полагают, что они могли бы с пользою для государства употребить свои силы и силы других русских ученых, которых бы объединила Академия именно для дела этнографического исследования указанных выше областей»[1]. КИПС предполагала собрать и проверить материалы относительно Литвы, Польши, Галиции, Угорской Руси, Буковины и вообще всей западной границы России, а также шести армянских вилайетов Турции, персидского Азербайджана и Северной Персии[2]. К работам КИПС был привлечен ряд сотрудников Географического общества, и в следующие годы КИПС стала новым центром этнографической работы.

Подводя итоги первой главе, можно констатировать следующее:

1. Великодержавный шовинизм являлся формой, выражавшей идеологию господствовавших классов; в эпоху капитализма носителем великодержавного шовинизма была по преимуществу крупная буржуазия.

2. В общественной жизни России конца XIX и начала XX вв. наблюдались две разновидности великодержавного шовинизма: более полная, направленная как против зарубежных народов, так и против внутренних «инородцев»; представители этого направления придерживались монархических или октябристских взглядов; другое течение – более умеренное, направленное преимущественно к захвату зарубежных рынков и к обоснованию этих захватов «научными» данными; представители этого направления выражали взгляды партии к-д.

3. Оба эти течения получили отражение в этнографической литературе.

4. В дореволюционный период буржуазные ученые нимало не скрывали связи между наукою и политикой и откровенно признавали, что наука должна обслуживать интересы «государственной власти», т.е. эксплоататорских классов.

(Продолжение следует)

---

[1] Известия КИПС, I, 1917, С. 7–8.

[2] Там же, С. 7–8.

БАБАБЫЗНЫҢ ДӘФТӘРЕ

(*Дәвамы. Башын укыгыз № 1, 2, 3, 2025*)

9 нчы нуйабрда без пулкны эзләб Рибнски дигән бик зур палк авылына бардык. Пулк бу авылдан өч чакрым җирдә бер кчкенә авыл җанында бүтән пулк берлән бергә таң атканчы тордылар. Мин абуздан калыб афисрларга чәй кайнатыб чәй эчердем. Салдатлар җиргә салам җәеб җатканлар иде. Пулк аша тубчылар нимсларга аталар иде. Безнең камандир пулка да «Беренче баталиун мондан өч чакрым күчәргә бара. Икенче баталиун авыл саклый» диб пулкны бүлеб калды. Мин дә абуз артындан Рибнскига кайтдым. Мин афисрларны чәй эчреб бетергәч аларга үземнең кайтачагымны әйтдем. Алар «Бар, кайт, бүген безнең актык көнебез ахры, бүген безнең баталиунга бер авылны штурма берлән алырга әмер булган» диделәр. Миндән бик күңелсез айрлыб калдылар. 10 нчы нуйабрда безнең пулк барган авылларда нимслар булмаган. Без йәнә кухналарыбыз берлән 11 нче нуйабргә каршы төн пулкны әзләб китдек. Чөнки пулк кайда икәне мәгълүм түгел иде. Без барганда караңгы, блчырак иде. Иртә сәгать 8ләрдә пулкны табдык. Салдатлар кырда салам арасында йаталар иде. Шул җирдә салдатларга аш бирделәр. Без дә афисрларны ашатыб эчреб кухна берлән кайтыб китдек. Бу көн пулк нимслар берлән чурашыб каты сугыш булган. 5 нче рута камандиры парутчик Туруйскины ранит иткәнләр иде. Дүрт пула күкрәгендән үтеб чыккан иде. Һәм дә 200 йөздән артык салдат үлгән, 3 йөзләб рани булган. Бу көн пулк зур кыенлык берлән котылыб калган иде. Бу көндән соң безнең абуз кайда тора килсә, шунда куныб йөри башлады. Чөнки бер авылда тору мөмкин түгел иде. 15 нче нуиабрдә безнең абузга Чирнуф дигән памишк йортына барыб туктарга әмер булды. Без иртә берлән сәгать 8ләрдә памичк Чирнуф йөрты йанына барыб тимер алачыгы җанына барыб туктадык. Безне йорт ишек алдына кертмәделәр. Без барганда тупчылар абузда бар иде. Без туктагач озакламый китделәр. Без монда чәй кайнатыб чәй эчдек һәм кич кадәре тордык. Мин памшикның күб җирен караб йөрдем.

Памишикның зур ташдан салган сарайлары бар. Аның беренең тәрәзәләре ачык, ишекләре бикле иде. Икенче сарайда бар да йәш генә хатынлар берлән тулган иде. Ул сарайның кабкасы ачык урам буенда. Бу хатын-кызлар бар да әрле-бирле айкалалар. Бер дә тик тормыйлар иде. Мин болар җанындан берничә мәртәбә уздым. Һәм дә бер эшчеләр тора торган җортга барыб кердем. Ул җортда бер бүлмәдә бала-чаган тавышын ишетеб балаларның атасын табыб бүлмәгә кердек. Бүлмәдә бер тавык, ике бала. Берсе 3 йәшлек, берсе бер йәшлек иде. Бу эшченең шул көнләрдә генә хатыны үлгән икән. Бу эшче палк минем берлән сүләшкәндә бик зур кайгылы төсле ухлдаб сөйләшә иде. Бер сикрет сүз әйтергә теләгән шикелле, ләкин

ул урысча белми. Мин палкча аз беләм. Шуның берлән «Ник болай кайгырасың?» диб сорый алмадым. Бу кеше хатыны үлгәнгә кайгыра булыр диб уйлаб чгыб китдем. Ләкин бу кешенең ник кайгырганы соңындан беленде.

15 нче нуиабрдә сугышның иң катысы иде. Гинарални сражни диб атала торган сугыш булганга туп, млтык һәм пулимут ату тавышына түзеб булмый иде. Иртәдә 5 чакрымда торганда да безгә бу памишик җиренән йанадан кич сәгать 6 ларда китәргә әмер булды һәм бик тиз җыеныб китдек. Ләкин без ике чакрымлар киткәч, кайсы йакка барырга кыен булу беленде. Нимслар безне чолгаб ала башлаганлар икән. Без туктаб бераз уйланыб торгач безгә койаш батышына таба барырга кушдылар. Шул вактда безнең стараши духтр атка атланыб безне узыб китде. Бар хәленә чаба. Миңа кчкырыб узды. Әйтде: «Сафиулин, куыгыз атларыгызны, нимслар җитә» диб. Бу вакыт җулда пазисадан чигенә торган тубчылар һәм абузлар кыйамәт кубарыб чабалар иде. Кайсысының аты җыгыла, кайсысының кучерсыз, кайсы арбадан әйберләр төшеб кала. Һич кем бернәрсә карамый һәм күрми иде. Ләкин безнең абузның камандиры бик сабыр кеше булыб, абузны әкрен генә алыб барды. Без никадәре чабарга теләсәк дә, абуз алга чыгыб атлам берлән генә барды. Без җулдан койаш баешы таба борылгач безнең җанга үзебезнең пулкның пулкавай завидуч[1] капитан килеб җитде. Ул килгәч без бераз туктаб торган идек. Менә йакын гына млтык тавышы ишетелә башлады. Бераздан соң пулимут тавышы да чкды.

Млтык, пулимут тавышы кузгалгач тагы да кыйамәт кубды. Җулда өчәр рәт чабалар. Тупчылар бар хәлгә куылалар иде. «Чабыгыз» диб кчкыралар. Хәзер без дә чаба башладык. Мин җөк өстенә утырган идем. Арба көпчәге ташлар өстенә бәреб менә. Мин кучерга караб бардым. Карангы да һич нәрсә күренми. Тупчылар эләктереб аударыб, ватыб узыб китәләр. Бу төн без Рибнск дигән авылга килеб кундык. Иртәгесен 16 нчы нуиабрдә пулкга азык аш бирергә диб пулкны эзләб китдек. Чөнки пулк бер тәүлек ашаганы җук иде. Пулкның да кайда икәне мәгълүм түгел. Без Ларсаник дигән авылга бардык. Анда пулк җук иде. Безнең артдан бер атлы салдат барыб безне Рибнискига алыб кайтды. Пулк Рибнискида калган булган икән. Без кире кайтыб пулкга аш бирдек. 6 нчы рутадан минем афиср Тим исән. Рутни камандир Дубински җук. 6 нчы рутадан бары 14 кеше генә калган. Без туктаб торган памишик йөртында нимсның ике рута салдаты, 6 пулимут һәм афисрлар булган. Мин күргән салдатлар булганлар хатын-кыз күлмәгендәгеләр. Менә болар без пулк пазисдан кайтыб килгәндә йулны бүлеб каршы торганлар. Байа без ишеткән млтык, пулимут тавышы шул булган икән. Бу памишик йорт йанында безнең күб салдат үлгән һәм ранни булган һәм бәгъзесе плин да төшкән. Шул йортда 1 нче баталиун камндиры ка-

[1] заведующий

питан Навалихин һәм атаутнн[1] Кутузф, 6 нчы рута камндиры Зубинко һәм дә паручик Букаиф плинга төшкәнләр. Безнең 6 нчы рутадан авылдашым Гилаҗеддин Сираҗеддин калган исән. Без аның берлән бик куанышыб күрешдек. Мин авылдашым Гилаҗгә афисраски пурс[2] ит һәм йарты икмәк бирдем. Ул миңа: «Инде сау бул, мин мондан ары плинга китәм» диде. Мин «Кемләр берлән?» дигәч «Пинза губерналары өч татар бар, инде сүзләшеб куйдык. Хуш, сау бул, исән булсак кайткач күрешербез» диде.

Пулк ашаб бетергәч сугышка китәргә хәзерләнә башлады. Камандир палка пулкунк[3] Палитаиуф пулкдан алынды. Пулкны беренче баталиун камандиры капитан Пуркупчнкага бирделәр. Анарга айтутн[4] итеб минем афиср прапршк Тим билгеләнде. Пулкда бары 8 йөз салдат калган иде һәм төшкә кадәрле пулк сугышка чгыб да китде. Без бу көннән соң Рибнски дигән авылда тордык 20 нче нуибргә кадәр. Һәр көн кич кухна берлән пазисга барыб аш бирә идек. 20 нче нуиабрдә кич безнең пулкны Туркустански пулк алшдырды. Безнең пулк алышканда Ависик дигән авыл җанында пазисда бер чакрым артда иде. Бу Туркустански пулк Суалка дигән җирдә нимслар берлән сугышыб бик зур атличит иткәнләр иде. Салдатларның барына да йахшы сугышкан өчен Киургинаски[5] (мидал) крист алган иде. Мин көн пазисада калыб пулк алышкан караб тордым һәм бер салдат берлән сүзләшдем. Ул салдат миңа «Сезнең пулкда бер дә мидал алган кеше җук ахры, сугышмыйлар, күрәсеңме. Безнең пулкда һәрбер салдатта мидал» диде. Мин аларга «Өч көндән соң сезнең һәрберегезгә агач крис утыртылган булыр» дидем. Туркустан пулкның камандиры алшгач үз пулкның афисрларын җыеб аларга пазисга кай җиргә барырга икәнен бүлде һәм афисрларга «Сез һич бер салдатка артка чигергә рөхсәт итмәгез, һәр азбуттан[6] ике салдат билгеләгез. Әгәр дә артка кача башласа салдат алар атсынлар» диде. Бер рутни «Минем назначит ителгән, бар да хәзер» диде. Ләкин бу пулк өч көндән соң 4 йөз салдат берлән генә калган иде. Барына да агач крис утыртылган иде. Инде мондан соң 21 нче нуибрдә безнең 52 запаснуй пулк җал итәргә артка Сигачуфдан өч чакрым бер нимс авылына туктады. Без афисрлар берлән бер тирмәнче йортына кердек. Монда фатирда пулкави врач (духтр), 2 нче капитан Пркупченко, 2 нче афиср адитун[7] прапршик Тим һәм дә йортның бер җагында пулкави афисрлар иде. Бу фатир өчен бик йахшы булды. Монда ак күмәч һәм

[1] адъютант
[2] «офицерская порция»
[3] полковник
[4] адъютант
[5] георгиевский
[6] взводтан
[7] адъютант

арыш икмәге һәм сөт дә саталар иде. Аш пешерергә плитә дә бар иде. Бу фатирда торганда 2 нче баталиун духтры Сигачуфка бик күб жиртва[1] килгән һәм дә пулк саен бирелгәнен күреб кайтыб камандир пулкга әйтә. Иртәгесен камандир пулк берлән старши дхтр Сигачфка барыб бик күб нәрсә жиртва алыб кайталар. Кзыл аракы ранниларга, папирус ранниларга. Бик йахшы җылы халатлар, ранниларга сөт, ранниларга махурка төреб һәм кышка пазисага һәм дә һәрбер авыл саен 80 пар күлмәк-ыштан акупдагы салдатларга. Һәм дә рута саен 60 җылы җон күлмәк акупдагы салдатларга диелгән иде. Болай башлагач кзыл аракыны һәм сөтне, папирусны афисрлар алды һәм дә җылы халатларның йахшысын афисрлар алды. Ранниларга берни җук. Калганларны пазисдагы салдатларга бирергә диб рута саен бүлделәр. Ләкин күб рутаның каптинармуслар ул киемләрне сатыб акчасын кесәгә салдылар. Ул киемләрне генә түгел, каптинармуслар пазисга илтә торган икмәк һәм чәй, шикәрне дә саталар иде. Моны тикшерүче йук. Салдат шунар күрә акупда ач җата иде.

Бу авылда өч көн торгач, йәнә безне күчерделәр. Без мондан койаш баешына таба 6 чакрым барыб бер авылга туктадык һәм дә тагы бер тирмәнчедә ике көн тордык. Бу көнләрдә пазисада сугыш бик куатле иде. Күкдә йарапланлар. Түлген[2] шикелле йөри нимс йарапланы. Безнең йакга килеб бумб ташлый. Безнең йарапланлар аларны куарга менә, ләкин нимс йараплана бик курыкмый иде. Ул һавада да сугыша гына иде. Безнең өчен дә йараплан иң куркыныч кош иде. Бәгъзе вакыт бер рута салдат залб берлән атыб йараплан төшерә иде. Әммә тупчылар никадәр атсалар да тидерә алмый иделәр. 26 нчы нуиабрдә нимс безнең пазисларны бик кыса башлады. Бу көн безнең пулкны сугышка ибрделәр. Без Бзур елгасы аша чгыб Казлуф дигән авылга туктаб бу авылда ике кич кундык. Мондан соң безнең арми артка чигә башлады. Нимслар без торган Казлуф авлына туб зәдәрәсе койа башладылар. Без бик тиз генә җыеныб Сигачуфка таба китдек.

Без Сигачуф җанына баргач аны да нимс туб берлән җаудыра башлады һәм астансга вагунларга атыб пажар чыгарды. Без мондан төшлек[3] таба китб бер урман арасына барыб кереб бер авылга туктадык. Бу вакытларда палк кырда тездән бата иде. Игмур җава, җулда җөрү күб. Мондан соң койаш батгач койаш чыгасына таба барыб бер авылда туктадык. Монда ике көн кундык. Бу вакыт безнең берлән бергә палк хатын-кызлары балалар берлән авылларын ташлаб качыб баралар иде. Өйдән чыкканда аркасына күб әйбер күтәрә, кулына йәш баласын ала. Икенчесен, өченчесен, җиткән булса, дуңгызын, казын да куа. Сыерын да куа, ләкин җулда

[1] «пожертвование»
[2] тилгән
[3] көньяк

бар да җуела, чөнки җулда алар әллә ничә йөзләр катышыб китәләр дә, балаларын да таба алмыйлар иде. Болар бар да ач, йалангачлар. Палкда икмәк җук, бәрәнгене күтәреб барыб булмый, ул аны алмый да. Өйдән чыкканда кыйммәтле нәрсәсен ала, ләкин аны да җулда ташлый иделәр.

Без боларга бар икмәкләребезне бүлеб бирә идек. Инде памшчклар алар элеккечә гирманда утыралар. Алар монда җук. Менә бу балаларны күргәч безнең дә өч бала өйдә шулай җылаб йөргән кебек була иде. Безнең өчен бу палк балалар бик кыен иде. Алар ашарга сорыйлар, йәки зурраклары герман кайчан китәр икән диб дә куйа иде. Бу мескен палк хатыннарның дунгызын һәм сыерын, тавык, казын артда йөргән салдат урлаб китә иде. Урыс салдаты кеше талаган диб дә булмый иде. Әгәр дә атлы казакларга чураса, ул үзләрен дә үтреб китә. Ләкин гирманлар сорамыйча су да эчмәгәнлеге дә мәгълүм булды. Алар су биргән хатыннарга да күб вакыт акча түләб йөриләр икән.

Безнең пулк бу сугышларда 3 нче дикабргә кадәр бик күб нужа күрде. Икешәр көн аш ашамый йөргәләделәр. Чөнки кухна берлән барыб табыб булмый, кире борылыб кайта идек. Өченче дикабрдә безнең пулкны Сигачуфка урнлаштырдылар. Бзур җылгасының бер җагында нимс, икенче йагында безнең гаскәр иде. Безнең абуз бу вакытда Сихачуфдан 9 чакрым бер авылда тордык. Без бипирлар[1] берлә бер чатан палкда тордык. Ул безгә скрипкада уйный иде. Без афисрлар җанына чакыргач гына бара идек. Бу вакыт афисрларны пулкави завидушчи ашата, чөнки ул сугыш вактында байтак акча җыйган булган, үз кесәсенә салырга. Моны белгәч, бу акчага афисрларны ашаталар. 28 нче дикабрдә минем афисрым прапурчик Тим 8 нче рутака камандир булыб беркетелде. Бу вакыт рани булган ататун Качуби килде.

Мондин соң безнең пулк 3 нче гинуарда 15 нче йилда җал итәргә бер айга пазисадан чыкды да Астари Буда дигән палк авылына барыб урнашды. Пулк җәйәүле булганга түрыдан китде. Без абуз берлән сашни[2] җул берлән әйләнеб бардык. Ләкин бу көн бик каты игмур җауды. Җул бик начар иде. Без җулда бер палкка креб писар берлән чәй эчдек. Монда ике башкырт салдат бәрәнге берлән дунгыз май ашаб рәхәтләнеб утыра икән. Без кергәч татар икәнләрне белгертәселәре килми. Урысча сөйләшкән булалар да, башкырт икәнгеләре кчкырыб тора иде. Без Астари Буда авлына кич кенә барыб җитдек. Атлар тәмам ардылар. Бу авыл тагы сазлыкда икән. Йөреб дә булмый иде. Бу авылга барыб җиткәндә генә без арбага җиккән ат бөтенләй арды. Йулда бер казылган җиргә бер көпчәк төшкән иде. Шунда ала алмый мин булыша башлаган идем, сул айагым бот башындан төшеб китде. Бар җир итек эче булта[3] берлән тулды. Бу авылга убузны туктаткач

[1] сүз аңлашылмый
[2] сүз аңлашылмый
[3] пычрак

афисрларны эзләб китдем. Бу авылның утрышы сазлыкда. Ике җорт арасы йартышар чакрым һәм күлләр, сазлар икән. Мин 8 нче рутаны эзләб китдем. Йулда бер сакаллы салдат ут җанында йөргәнен күреб, «бу 7 рута салдат» диб анар караганда үзем сазга барыб кергәнне белми дә калдым. Бөтен җир булта булды. Баштан башка җирләр.

Ул булатадан чгыб җулга бик йахшы гына караб зур сакаллы салдат җанына барыб җитдем һәм 8 нче рутаны сорашыб табдым. Рутни камандир, баталиуни камандир бергә фатирга креб тавыклар бешертеб ашаб җатканлар икән. Мин ишекдән керүгә минем афиср миңа «Сафиулин, синмени» диб дәшде. «Әйе, мин килдем» дигәч куаныб «Чәй эчеб җокла» диб куйды. Мин «Сезгә ашарга кирәкмиме?» дигәч «Без тук, ашадык» диде. Шундан соң икенче өйдән фатир хуҗасы бер карчыгы килеб керде. Мине күргәч, «Нишләб болай буйалдың?» диб исе китеб абдраб калды. Чөнки минем өс-баш карарлык да түгел болатылган иде. Карчык миңа чәй кайната башлады. Мин өсне салыб күлмәкләрне сыгыб кидем һәм дә шул җүеш күлмәкләр берлән җокларга йатдым. Өскә йүеш шинил җабыныб бик каты йокладым. Җир идән булса да, аста бераз салам бар иде.

Без бу палк авлында 15 көн тордык. Монда тормыш йахшы булды. Чөнки бу авылга Жирард[1] дигән бер кчкенә шәһәр йакын иде. Өч кенә чакрым. Анда һәр нәрсә сатыла иде. Майда бөкмә, күмәч, һәрнәрсә бар. Мин һәр көн атка атланыб гуртка барыб гзитлар һәм кирәк нәрсәләрне алыб кайта идем. Бу авылда безнең пулк бер ай торырмыз диб уйлаган иде. Чөнки җал итергә чыккан пулклар берәр ай җал итә иде. Ләкин безнең алай булмады. Гинуарның 19нда кич һаман тыныч иде. Әле афисрлар сәгать 9ларда җатырга җыена башладылар. Без урынлар хәзерләдек. Афисрлар чишенеб рәхәтләнеб сузылыб җаткан гына иде. Менә бер салдат бик каушаб килеб керде дә бер пакит бирде. Баталиуна камандирга диде. Тиз генә баталиун камандиры пулк кавртиры йанына алыб барырга диб тилиграни йазуын укыдылар. Афисрлар йаткан урынларындан йәшен ташы шикелле сикреб торыб ун минут эчендә баталиун җыеб камандир палка җанына китделәр. Безгә дә бик тизлек берлән әйберләрне җыеб камандир пулк җанына барырга кушдылар. Төн карангы, баткак саз, һични күренми. Без дә җыеныб бата-чума камандир пулка фатиры җанына барыб туктадык. Ләкин бар пулк да сәгать 11ләрдә генә җыелыб бетде. Без бу урындан кич сәгать12 дә кузгалыб китдек.

Төн бик салкын иде. Каты җил. Без иртә сәгать 6ларда гурт Вискиткага барыб кердек. Ләкин гурт халкы ишеген бикләб йоклый иде. Без бер Сируткин дигән салдат берлән бер палкны уйатыб кереб идәненә җатыб бераз җылыныб җал итеб алдык. Мондин соң икенче бер палк өйенә кереб

[1] Żyradów

чәй эчдек. Һәм дә без бу гуртда кичке сәгать дүрткә кадәре тордык. Сәгать 5ләрдә без бу гуртдан чгыб бер биш чакрымлар барыб бер палк авылына барыб туктадык. Бу авылга пузиса йакын. Сугыш бик шәб бара, хәттә һич бер тавышны аерыб булмый. Млтык, пулимут һәм туб тавышы бергә катышканлар. Бер дә аерыб булмый. Бәлки ав-ав диб күкри кеби. Без бу хәлне күреб акупдагы салдатлар бу хәлгә ничек түзә икән диб уйланамыз, кайгырамызлар. Без бу авылдан китеб Каменка дигән авылда пулкны табдык. Афисрлар ашаб бер өйгә кереб идәненә салам түшәб бары бергә җатканлар иде. Мин чәй кайнатыб афисрларга чәй эчердем. Кичге сәгать 7дә безнең пулкга пазисага барырга әмер бирелде. Мин үзебезнең рутаны эзләб бардым һәм афисрлар җанындарак бара идем. Минем афисрым прапрчик Тим миңа килеб бик күңелсез генә тавыш берлән караб: «Син, Сафиулин, иртәгә пазисага барма, кирәк булса мин үзем чакрыб җибәрермен. Син иртәгә Жирардга барыб минем күн пинжкне тегүче йәвридан алыб кайт» диде. «Хәзергә сау бул» диде. Мин тагы да алар берлән барам. Бу көн бөтен пулк салдат бик җәл булыб күренә иде. Чөнки болар бүген төне бар да бетәчәк шикелле тоела иде. Болар барасы агупда көн дә икешәр йә өчәр пулк бетеб чыга икән. Бераз баргач афиср миңа турылаб караб «Сау бул Сафиулин, кал инде» диде. Мин дә бик эчем пошыб туктаб калдым. Пулк 20 гинуарда кич сәгать 10да акупда иде инде. 20 нче[1] гинуарда иртә сәгать 5дә пазисада йарты пулк беткән хәбәр килде. 19 афиср ранни булган, күб салдат үлеб күбесе рани булганлар диб хәбәр сөйләнә башлады. Мин иртә чәй эчеб атка атланыб Жирарка барыб афисрның тужуркасын алыб кайтыб килгәндә миңа бер йәш кенә башын бәйләгән салдат чураб: «Син 8 нче рута камандиры диншге буласыңмы?» диде. Мин «Әйе, шулай» дидем. Бу салдат: «Мин дә 8 нче рутаныкы. Рутани[2] үлде. Башына пулә тиде. Хәзер акупда җата. Чыга алмыйлар, сугыш бик куатле, кич алыб чыгарлар» диде. Мин бу хәбәрне ишеткәч бик кайгрыб абуз җанына китдем. Инде бар салдат мине афисрның үлгән сүз берлән каршы алдылар. Бу хәбәр миңа бик авыр иде. Чөнки бөтен пулкда прапрчк Тим шикелле гакыллы афиср аз иде. Һәм дә мин шушы афиср хакында акупга бармый идем. Инде бәлки мондан соң кем белә, акупга барырга туры килер диб уйланыб җөрдем. Алай да бик тиз борыб алдым: «Алла ташламаса, бүре дә ашамый. Әле урыс кына үлгән, Алла үлмәгән булыр» дидем дә, бераз күңелләнеб җибәрдем.

21 нче гинварда мине астарши духтр диншге эзләб килде дә, «Сине духтр чакыра иде безгә» диде. Мин аның берлән духтр җанына барганда афисрның үлеге начилкда җата. Бер духтр аның пулә тигән җирен чиста марлә берлән бәйли иде. Мин аның җанына ук бармадым. Җыракдан

[1] «21 нче» булырга тиеш

[2] «ротный»

карадым да духтр җанына кереб китдем. Астарши духтр минем берлән исәнләшкәч миңа «Афисрың үлде бит» диде. Мин «Шулай шул, мин әле аның җанындан кердем» дидем.

Ул миңа «Кайгырма, Сафиулин, афисрның әйберләрен аздавайт иткәч үз җаныма килерсең» диде һәм миңа бер йазу бирде. «Бар, бу йазуны икенче ризрт[1] абузга барыб звидушчыга[2] бир, тиз агач груб бирсен һәм синкви[3] груб барласын» диде. Мин ат менеб икенче ризрт абузга китдем. Мин барганда зувидушчи чәй эчеб утра иде. Ул мин белән исәнләшкәч: «Афисрның үлгән икән» диде. Мин дә бик җәлләгән кыйафәт берлән «Үлде, миңа бик кыен булды» дидем. Ул миңа «Кайгырма, урын табарбыз» диде һәм дә «Агач гуруб иртүк җибәрдем, сиңа чурамадымы?» диде. Синкви груб чутыма[4] менә чәй эчәм дә Аршауга китәм диде. Мин дә анын җанындан чгыб кайтыб китдем. Мин груб хәбәрен әйтергә астарши врач йанына кайтдым. Духтр мине күргәч «Сафиулин, барсының арада сиңа кыен булды» диде. Кайгыртыб куйды. Мин врачка «Сезнең җанда урын булмасмы?» диб сорадым. Врач «Йарый, карарбыз, иртәгә килерсең» диде.

1915 нче елның гинуаврың 23ндә ранени булган һәм үлгән афисрларның әйберләрен алыб диншиклар (афисрга хезмәт итүче салдат) икенче рәзәрт[5] абузга барырга диб әмер булды. Мин дә шул диншиклар берлән барырга тиеш идем. Ләкин минем эш икенче төрлерәк иде. Чөнки афисры үлгән диншиклар пазисага барырга тиеш. Ихтимал, миңа да шул булыб чыга. Икенче рәзәрткә китү хәбәр булгач мин врач йанына кердем. Ул миңа бер записка бирә дә «Моны пулкавай завидчига бирерсез» диде. «Син, Сафиулин, кайгырма, әйберләреңне аздавайт иткәч минем җанга кил. Мин сине үз җанымда калдырырмын» диде. Бу сүз минем өчен бик куанычлы сүз иде. Чөнки духтрлар берлә җөрүе пазисада, акупда сугышыб йөрү берлән бер түгел. Мин духтр йаныннан чкканда афисрлар әйберен төйәгән җөкләр китеб дә өлгергән иде. Инде мин үзем генә җөкләрне төйәб икенче рәзрт абуз тора торган авылга таба китдем. Һәм дә төшдән соң сәгать икедә авылга барыб ибдәшләрне табыб алар җанына фатирга кердем. Икенче рәзрт абузда минем таныш ибдәшләр кайгырышыб каршы алдылар. Чөнки минем пазисага китү ихтимал. Мин ибдәшләр берлән чәй эчкәч икенче рәзрт камандиры йанына барыб үлгән афиср пурапршик Тимның әйберләрен алыб килгәнлекне белгертдем. Афиср таныш булмаса да, миңа бик йомшак дәште һәм: «Әйберләреңне алыб бер фатирга кер дә тора бир» диде. «Афиср әйберләрен камиса[6] караб йазар» диде.

[1] разряд
[2] заведующийга
[3] цинковый
[4] «насчёт»
[5] разряд
[6] комиссия

Бу афисрның сүзләре мине бик шадландырды. Чөнки мин бик курккан идем «Әйберләрне табшыр да, пазсага кит» диб әйтүдән. Мин бит афисрга вакытлы гына эшкә алынган кеше идем. Диншик түгел, ә струй салдат. Минем пазисага барыб җырткыч хайванлар кебек кеше үтреб йөрисе килми. Мин бик беләм без җырткыч патша һәм байлар өчен кан түгеб җөрүебезне, чөнки мин инде кырык бер йәшдә. Мин дисвителни аслужбада 1901 нче йылда, Кытай сугышында катнашган кеше. Һәм дә йапун сугшында бер ел йарым җөргән 1904–1905 нче елларда. Ләкин мтлык тотыб кешегә таба бер пулә да атканым йук иде. Һәм дә Манжурдан кайтканда 1906 нчы елның гинуар аенда Себер тимер җул эшчеләре забастуфкасында бераз катнашкан идем. Ул болай булды. Без ике ибдәшем берлән Манжуриадан фурнтдан кайтырга 1906 нчы елның 1 нче гинуарында чкдык. Һәм дә 2 нче гинуарда Харбинга килеб пуизга ултырыб Расигә таба кайта башладык. Харбиндан 5 астанса киткәч безнең пуизның машинасын, йагъни паравазын алыб икенче шалунга җигеб алыб китделәр. Без пуиз берлән утрыб калдык. Бу чуен җул эшчеләре забастуфка дигән сүз иде. Эшчеләр салдатларга бергәләб забастуфка йасарга чакралар. Ләкин салдат күнми иде. Без бу астансада бер көн йарым торгач безнең артдан Харбиндан синатарни пуиз рани салдатларны төйәб килде. Безнең шалун салдатлары синатарни пуиз машинасын җәберләб алыб үзебезнең шалунга җикеб алга таба китде. Инде алга чаб, ләкин машина бик ашыкмый, машинист күңелле эшләми иде. Алай да безнең шалун әкренләб Манжур астансасына килеб җитде гинуарның 5сендә. Без Манжуриа астансасына килгәндә монда 19гз вайни[1] шалун тора иде. Болар бар да салдат берлән тулы. Һәр шалунда 60 вагун һәр вагунда 40 салдат булыр. Бар да Расигә кайтырга чыкканлар. Ләкин паравузлар җукга болар монда туктаб калган. Чуен йулы эшчеләре эшләмиләр. Забастуфка иде. Без монда килеб җиткәндә төштән соң сәгать 3ләр иде.

Без вгундан төшеб вагзалга керсәк, монда басыб торыр урын да җук иде. Вагзалда башка халыкдан күбрәк афисрлар иде. Болар Расигә кайтырга диб пазисадан чыксалар да, Манжурда туктаганлар. Боларның бәгъзесе бер айлаб йата инде монда. Бәгъзесе кире пазисага барырга уйласа да, бара алмый. Менә без шул вакыт чурадык Манжрга килеб. Без килеб бер сәгатьләб торгач эшчеләр кзыл флаг күтәреб Интрнтсинал җырлаб чуен җул өстенә салынган тимер күпер өстенә чкдылар. Барсы йөзгә йакын эшчеләр бар иде. Боларны күргәч салдатлар эшчеләргә һөҗүм итеб ташланыб 3 кешене үтереб ташладылар. Берсен кыйнаб имгәтеб вакзалның бер бүлмәсенә алыб кереб кыйнаб үтерделәр. Бу мескен эшче ибдәшемез җаны чыкканчы «Алла җук, Никалай патша түгел» диб кчкрыб үлде. Бу эш

---

[1] военный

башлангач мин вагзалдан чкдым, тышта ни хәл бар икән диб. Инде тышда карангы иде. Алай да ликтрик йана. Менә бер астарши кандухтр икенчесенә «Без хәзер мондан китәбез, ләкин бер кеше утыртмыйбыз» диде һәм шул вакыт бер парауз манивр да йасый башлады. Мин ибдәшләрне дәшеб чкдым. Ничек дә бу пуизга утрырга кирәк диб. Ләкин утруның файдасы булмады. Вагунларга афисрлар тулгач та вагунларны артка таба алыб китде күте берлән парауз. Халык йәнәдән вакзалга тулдылар. Мин ибдәшләргә вакзалга кермәскә кирәк диб сүзләгәч бер ватык вагунга кердек. Ничек дә китәсе пуизны сакларга булдык. Бераз вагунда утргач сирәк кенә млтык тавышлар да булды. Ләкин без кемнәр аткан күрмәдек. Шалун салдатларында млтык җук иде. Бәгъзе кешеләр эшчеләрдә млтык бар диб сөйләделәр. Астанса каминданты йөзләб млтык биргән имеш эшчеләргә.

Төнге сәгать 11ләрдә йәнә бер кандухтр ибдәшенә әкрен генә «Хәзер китәбез, хәзер булыгыз. Вагунларны нахуду[1] барганда гына тагабыз да 7–8 вагун гына тагыб китәбез. Бер кеше дә мондан алмыйбыз. Йулда вагунлар тагрбыз» диде. Шул сәгатьдә пуиз (йагъни машина) әкрен генә кузгалды. Бер кеше вагунлар тага башлады. Без дә әкрен генә ватык вагундан төшеб бер вагунга кердек. Йәнә бездән башга 4 кеше керде дә вгун ишекләрен бикләдек. Пуиз да әкренләб китде. Хуш бул, Манжуриа, диб без вгун тәрәзәсендән кчкрыб китдек. Бераз баргач вгун ишеген ачыб карадык. Бар 8 вгун тагылгын иде. Аларда да кеше бик аз. Шулай итеб йулда аларга астансаларда вгунлар җыйдылар. Манжуриадан өч көн киткәч төн бер салдат вгун саен кчкырыб йөри башлады төнге сәгать 2ләрдә: «Пуиз туктый, машинислар йук, качканлар» диб. Дөрестән дә машинислар йук, пуиз акрын бара, парвз казаны сүнә башлаган. Мичендә ут асда йук иде. Шундан соң салдатлар арасындан бер качагар табыб машинаны худка ибәрде. Тагы әкренләб алга таба китдек.

Бәгъзе бер йул астансаларда һичкем йук була. Бар да качканлар. Шулай итеб әкрен Чита вагзалына килеб җитдек. Көндез сәгать 12дә иде. Без пуиз вакзалга туктаганда дипадан рабучилар чыга башлады. Болар бары 400 (йөз) рабучи имеш забастуфкада гаебләнеб дипага йабылганлар икән. Өч көн торгач хезмәт итәргә разый булыб кул куйыб чыкканлар. Шундан соң без әкренләб Уркутскига килеб җитдек. Уркутаскида халык күб түгел иде. Инде халыкның тагы күб җире Чиләбедә булды. Бу Чиләбе вакзалында 21 шалун җыелган. Бар да парвз йукдан. Ләкин без килгән көн эшчеләр эшли башлаган иде. Без Чиләбедә бер сәгатьдән артык тормадык. Беренче шалунга утрыб китдек дә Чиләбедән 18 чакрым астансада төшеб калдык һәм шул төнендә өченче нумр пуизга утрыб алга таба китдек һәм шулай азабланыб 32 көндә Сенбергә кайтыб җитдек. Менә без монда эшче ибдәшләр-

[1] «на ходу»

неӊ ни теләгәнен, ничек эшләргә кирәген бераз өйрәндек. Эшчеләр берлән танышдык. Йәнә дә 1906 нчы елныӊ синтабр аенда Казандан Гыйас Асахакыйныӊ безнеӊ йакга җибәргән бер татар устудинте безгә килеб чыкган иде. Мин ул кешене үзебездән 8 чакрым авыл Торма дигән авылга илтдем. Һәм дә бу кеше берлән йахшы танышырга тугры килде.

Ул болай булды. Бу безгә килгән студинт Казанда укый торган минем энем Мирза берлән таныш икән һәм дә мине энемдән иштеб белә торган булган. Бу авыл Мирзалар авылы дигәч дә «Сез әле Риза абзый буласызмы?» диде. Мин «Шулай, Риза» дигәч бу кеше бик куанды һәм дә үзенеӊ ни хезмәтдә йөргәнен сөйләб мине дә икенче килгәндә эшкә кушмакчы булды. Һәм миңа күб кенә «Таң йолдызы» гзитлар бирде. Һәм дә димакратлар устафын һәм башка брушуралар бирде. Ул берәр айдан миңа килергә вәгъдә клыб китде дә нидәндер килә алмады. Чөнки мондан соң ривалутсинрлар идән астына төштеләр. Гыйас Исхаки бу ел кулга алынды. Менә бу вакытгыларны белгән кешегә патша сугышында йөрү ничек булган һәркемгә билгеле булырга кирәк. Мин Гирман сугышында афисрларга күб эшләдем. Минем эшләвем патша кагидәсенә дә түгел һәм афиср файдасына да түгел иде. Ләкин җан саклау һәм патшага каршы салдатларны димләү, сугышда торучы татар салдатларын гирман салдатларына атмаска кушдым. Һәм дә татар салдатларын гирманга плинга төшергә өндәү иде. Һәм дә 52 нче Сибраски запаснуй пулкдан күб кеше плинга китделәр.

Инде килик (Максудга) үзебезнеӊ эшкә. Мин нистрави[1] рутка баргач 25 нче гинуарда Аршаудан синкви груб китреб прапршк Тимны Жирард дигән мистичкага китреб бабтислар каберлегенә духтрлар күмгәнләр. Мин күмгән көнләрен һәм кайда күмелгәнен согында гына белдем. Шулай итеб мин икенче рәзрт абузда гурт Жирартда тора башладым. Миңа монда тору бик начар булмады. Бер эш дә йук, ун көндә бер атлар арбалары җанында төнен каравыл торасыӊ да, тик йатасыӊ. Монда афисрлары рани булган диншик салдатлар күб. Көн буена уйнаб кич йоклый бирәбез. Бер ун көндән миңа ашатырга бер ауру кчкенә генә җирән биә бирделәр. Мин бу биәне бик йахшылаб тәрбиәли идем. Һәм бер айда бик симертеб җигәргә йараклы итеб кире аздавайт итдем. Берәр ай торгач нистрайави рута камандиры мине чакрыб афиср әйберләрен алыб килергә кушды. Әйберләрне алыб баргач һәрберсен камисиа алдында караб йазыб алыб сундыкка бикләде дә ачкчын алыб калыб афиср әйберләрен миңа биреб ибәрде. Менә мин фатирда йата бирәмен. Тагы шунсы да бар: миңа әйберләрне йазганда рутни «Син бу әйберләрне бәлки Питрбурга алыб барырсыӊ» диде (хәзерге Лнинградныӊ исеме 1916 нчы елда Питербург иде. Питраград диб 16 елныӊ ахрында гына исем куйылды.)

[1] нестроевой

Мин фатирда ике ибдәшем берлән тора бирдем. Бер ибдәшем Пирма губернасы Ишим өйәзнең татар иде. Сәйфулин фамилиада. Икенчесе Маларусиа хахулы, бик йуаш кеше Йалуруф иде. Мартның 3 ләрендә нистрвай рут камандиры афисрны бездән алдылар. Чөнки пазисада афисрлар җитми башлады. Аның урнына прапуршк Архангилски килде. Бу кеше белән без Себердә Канскида бер фатирда торган идек. Бик йахшы ачык кеше, сүзләшергә йарата иде. Бу Архангилски килгәч мин шадланыб китдем. Таныш рутни бер йахшырак урынга куйар диб. Ләкин эш алай булыб чыкмады. Ул мине күреб исәнләшкәч: «Сафиулин сине мин бик жәллим, ләкин сиңа акупга барырга тугры килә» диде. «Син бит астраиви[1]» диде. Мин рутнидан бу сүзләрне ишеткәч аның хатыны йанына фатирына бардым. Чөнки аның хатыны да кунакга килгән иде. Мин афисрның хатынына шушы сүзләрне әйтдем: «Барина, мин сиңа бер сөаль берлән килдем. Миңа барин шушындай сүзләр әйтә» дигәч бу хатын да миңа «Сине барин бик жәлли, ләкин акупга ибәрми булмый» диб абтратды. Мин: «Сез анарга йахшылап әйтеңез, ул мине бер урынга куйсын» диб сораб чгыб китдем.

Ләкин афисрның сүзе туры килмәде. 7 нче мартда бер салдат миңа килеб «Син прапршик Тимның диншагымы?» диб сорады. Һәм дә миңа «Син аның каберен беләсеңме?» диде. «Белмәсәң иртүк таб. Мин сиңа иртәгә кичкә килермен» диб китде. Мин каберне кайда икәнен белми идем. Иртәгесен ибдәшем Сәйфулин берлән урыс каберлегенә барыб йаңа күмгән каберләрнең йазуын караб йөрдек. Ләкин таба алмадык. Андан нимслар каберлегенә бардык. Анда да йаңа кабер күб, ләкин прапуршк Тимның йук иде. Төшкә кадәрле йөреб тапмый кайтдык. Төшдән соң мин чәй эчкәч дә пазисага барырга чкдым. Аны күмүче духтр җанына барыб сорашыб кайтырга. Ләкин духтр Жирардны чыккач ук каршы чурады. Миңа үзе дәшеб «Кайда барасың?» диде.

Мин анарга «Сиңа бара идем, прапуршик Тимның каберен табыб булмый» дидем. Ул миңа «Утыр минем жанга» диб йанына утыртды да гуртка җиткәндә сул йакга кулын сузыб «Әнә, бабтслар[2] чиркәве. Шундан кереб бераз баргач бабтслар каберлеге. Шунда баринның каберлеге» диде дә үзе саубуллашыб Аршауга китде дарулар алырга. Бу духтр үзе йәври иде. Ләкин бик акыллы, бик йахшы трышыб эшли торган һәм ранилларның иң беренче йарата торган духтрлары иде. Чөнки ул ауруларны бик йахшы карый иде. Бу кеше миңа йакын дус иде. Мин аларга һәр вакыт пазисда чәй кайнатыб эчерә идем. Мин каберне табыб кич кенә фатирга кайтыб чәй эчеб утырганда кичә килгән салдат йәнә килде дә «Каберне табдыңмы?» диде. Мин анарга «Табдым, мин аны үзем күмдем» дидем.

---

[1] строевой

[2] баптистлар

Без бу салдат берлән Жирард шәһәр башлыгы каминдатка бардык. Баргач ул миңа бер йазу бирде. «Мә, менә шушы йазуга каминданттан кул куйдыр» диде. Мин анарга: «Син үзең кер, син урыс, һәм дә ундр[1] афиср» дидем. Чөнки урыс салдатлар афисрдан бик курка иделәр.

Мин афисрлар берлән бергә йөреб күнегеб алардан исем китми иде. Йазуны алыб кердем дә афисрга бирдем. «Менә бу йазуга кул куйугызны үтенәмен» дидем. Каминдат укыб караб йазуны: «Нindиен гурб белән күмелгән?» диде. Мин «Синкви гуруб белән» дигәч кул куйды да «Казыб алырсыз» диде. Шундан соң мин чгыб йазуны салдатка бирдем. Ул йазуны алыб үзенә: «Мин үз фатирыма кайтыб китәм 9 нчы мартда мине рутни чакрыб. Син әйберләрне генә хәзерлә. Бүген Питербурга афиср гурубн алыб китәрсең. Бер сәгатьдән монда кил. Каберне казыб грубны алырбыз» диде. Мин фатирга кайтыб бар әйберне хәзерләб йәнәдән афиср йанына барганда алар кабергә барырга хәзерләнеб куйганлар иде. Рутадан 5 салдат барыб каберне казыдылар да грубны чыгарыб арбага төйәб миңа «Бар, астансага барыб аздавайт ит. Андан соң әйберләрең алыб барырсың» диде. Мин гурбны астансага илтеб астанса началнигына аздавит итдем. Гурубны бер буш таврни вагунга йалгызын төйәб бикләделәр. Мин вгунның нумерын йазыб алдым да кайтыб әйберләрне алыб йаңадан вкзалга китдем. «Хуш, Жирад, бүгенгә сау булыб тор», дидем дә ибдәшләр берлән саубуллашыб астансга китдем.

Астансага баргач афисрның сундыгын өченче класы вагун ишегенә сыймый, нишләргә кирәк? Әйберләрен дә афиср грубы җанына куйарга. Астанса началнигынан сорадым. Ул «Астанса каминдатынан йазу булмаса, булмас. Без анда әйбер куйа алмыйбыз» диде. Мин астанса кминдантын эзләб фатирына бардым. Каминдант гуләйт итәргә киткән. Аны кызлар йанында эзләб табыб анардан йазу алдым әйберләрне вгунга куйырга. Һәм вгун ачыб кандухтр берлән сандукларны куйдык. Һәм дә кичке сәгать 8дә кузгалыб астансадан китдек. Хуш булыгыз, ибдәшләр.

Мин Аршуда присадга көтеб вгзалда утырганда тилиграм сатучы балалар тилиграм сатыб йөриләр. Йәнә ачы тавыш берлән «Йаңа тилиграм, 9нда Примшлны[2] алганлар безнекеләр» диб үкрәләр. «Австриа шәһәре Примышл». Мин дә тилиграм алдым. Йанымда бер палк бар иде. Аның берлән укыб көлешдек: «Бүген алсагыз, иртәгә куыб чыгарырлар» диб. Мин шундан соң вакзалдан чгыб Птрубурга вакзалына[3] бардым да, мин баргач пуиз бик тиз кузгалыб да китде. «Сау бул, Аршав, бүгенгә» диб Питрбурга караб чабдык. Хәерле булсын.

---

[1] унтер

[2] Перемышль

[3] «Петербург вокзалы», Варшавада

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

Розалина Шагеева

МОРЕ ЖИВОПИСИ ИЛЬДАРА ЗАРИПОВА

Когда известный татарский живописец Ильдар Зарипов через десятилетие после создания снискавшей ему мировую известность картины «Дома» (1970), экспонируемой в настоящее время в Русском музее Санкт-Петербурга, написал её новый вариант, всем стало ясно – не отказываясь от своего амплуа «деревенщика», излюбленной бытовой темы, он делает ставку на новые, ещё неапробированные ходы и средства ее решения.

Бесспорно, картина «Дома» – программна. Именно в ней с такой последовательностью и полнотой была выражена концепция художника, неотрывная от национального наследия, самобытных характеров, рождённых сельской жизнью, простых мотивов человеческого счастья. Поэтому она была воспринята как визуальная метафора самоощущения молодого художника, существа его поэтики и творческой родословной.

«Дома» 1980 г. – итог кристаллизации нового духовно-эмоционального опыта, где на новой стадии развития выявляется гипнотизирующий многих зариповский колоризм. Расплавившиеся локальные пятна интерьера, окутывающий предметы жемчужный слой, фресковость воплотили более сложное состояние души художника, вступившего в новую полосу творческой зрелости... В этой дымке – и рассеявшийся пепел трагедии военных лет, которым он посвятил целый цикл «Воспоминаний»; и образ трудных, нескончаемых фантастических дорог и строек, ценою громадных жертв, испытаний и ошибок связавших судьбы и жизни людей (серия «БАМ»); и пережитые художником личные драмы: духовная зажатость и гонения на самобытность искусства, которые вынуждали его искать обходные пути к дверям столичных выставкомов, камуфлировать стиль.

Миф об изменчивости И. Зарипова имеет под собой серьёзную почву. Картина за картиной, выставка за выставкой он буквально ошеломляет друзей и критику. Так было с вариантами «Дома», так было, когда он от крестьянско-праздничных, пурпурных красок вышивки и ткачества

(«Лето», «Нефтяник Ахат абы», «Колыбельная», «Земляки», «Байрам», «Зульфия – казанская красавица») перешёл к серебристо-серому и тёмному цветам, показав, каким непроглядно-чёрным может быть народное горе («Хлеб войны» – вариант I, II).

Вместе с холодным, лунным колоритом росли таинственность и пластичность его живописи, появилась объемная рельефность.

Апогей пластичности и фактурности – это «Конь-весна», серебристый силуэт коня преображения и духовности, который стал символом вечного движения художника вперёд, в поисках прекрасного.

С начала 1980-х произошли существенные перемены в творчестве мастера: на смену большим, ярким работам пришли камерные, лирические полотна, в которых слились декоративные краски Востока и пастельные тона импрессионистов. Художник обратился к жанрам пейзажа и натюрморта, портрета и лирической новеллы («Пушкиниана», портреты с мотивом окна, «Импрессионистический натюрморт», «Ретроспекции с самоваром», «Дворник», «Баня»). Эти творения, обогатившие искусство республики, раздвинули рамки станковой живописи, в них – отзвуки мастеров XIX столетия: Грабаря, Кустодиева («Грезы», серия «обнаженных» фигур). Открытие в 1990-е гг. ранее сокрытых музейных сокровищ, появление прекрасных альбомов-монографий о художниках авангардистах не нарушили эмоциональную линию творчества художника, не подвинули его на плагиат, создание бледных копий и повторов. «Я – убеждённый реалист, я должен охватить, пройти через всё», – говорил художник. Да, действительно, его индивидуальность сформирована самой жизнью. Движение и развитие – главные сущности его личности. Весь творческий путь Зарипова – это неостановимое движение вверх. И надо сказать, что на этом пути он опрокидывал и каноны как академической, так и провинциальной, местной школы.

Он всегда был верен самому себе. В годы, когда в Татарстане ещё сильны были традиции передвижнической системы, заложенные здесь учениками Репина – Фешиным и другими, когда многие художники были околдованы фешинским широким мазком и серебристой цветовой гаммой, Зарипов пошел по пути создания своей колористической живописи интенсивного звучания, дав в какой-то мере декоративный, национальный вариант «сурового стиля».

– Для меня живопись – живописание. Передача чувств с помощью живой материи красок, олицетворением которой является цвет (переливы, вибрация, созвучие красок) – то, что мы называем живописью в высоком смысле слова. Так же, как музыка достигает своей цели красотой, многообразием и естественным природным звучанием мелодии,

так и живопись должна подчиняться законам гармонии. В этом для меня и состоит настоящий профессионализм, – утверждал мастер.

Да, самоцветные полотна художника заняли своё место в крупнейших музеях бывшего СССР, России, Татарстана, собраниях зарубежных коллекционеров. Сам он, по общему признанию, – глава школы, лидер направления, неофициальный академик живописи, имеющий своих учеников не только в республике, но и за её пределами. Не случайно художники группы «Чингисхан» на заре своего становления признали в нем своего кумира. В лучших произведениях рано умершего Н. Латфуллина зариповская живописная мощь и упругая сила национальных образов, а в филигранной линии рисунка Р. Хариса – его лирическая тайна и задушевность.

Внутренним образом, связывающим творчество художника с татарской культурой, её прошлым и настоящим, является Тукай и его поэзия. Изображения пашни, заснеженного поля с кустиками прошлогодних трав; весенние проталинки; зимние деревенские улицы на фоне ночного неба, вызывающие мистические ассоциации; закоулки Казани – родных мест художника – всё это воспринимается как ассоциирующиеся с образами стихов Тукая. Это вершина творчества художника. Среди тукаевской тематики выделяются пророческие «Мелодия Кырлая» и «Рождение поэта» (1986–1990), где он на фоне родных пейзажей и в интерьере татарского, искрящегося светом дома показал рождение судьбы народной. В этих итоговых полотнах он сохранил сочность, ювелирную отделку, характерную для маленьких работ, соединив с монументальной темой.

«Портрет Сююмбике» – в десятках вариаций, в которых совершенствуется её образ – внутренний знак, символ его творчества, свидетельствующий о возвращении из небытия национальных богатств. Видимо, серия, как всегда, должна была завершиться написанием какого-то крупного произведения, в котором сольются воедино все добытые истины последних лет. Ильдар Зарипов о себе говорил: «*Я всеядный... Значит, неисчерпаемый...*». Размах его величественен, путь его широк...

Х.Ч. Алишина

ИСТОРИЯ ТАТАР В ЛИЦАХ: УЛИЦА В ТЮМЕНИ НАЗВАНА ИМЕНЕМ ТОБОЛЯКА АЗАТА САГИТОВА

История советской печати в Сибири

Одним из мощных средств в культурно-просветительской работе с татарским населением Западной Сибири было и остается издание газет на родном языке.

Замечательный тюменский ученый-фольклорист, доктор филологических наук, Заслуженный деятель науки ТАССР, лауреат Государственной премии ТАССР им. Габдуллы Тукая Хамит Ярмухаметов (1904–1981) начинал оттачивать своё словесное мастерство на страницах татарской прессы. В молодости он являлся внештатным корреспондентом газеты «Сабан-чүкеч», выходившей в Свердловске. Любовь к печатному слову и профессии журналиста приводят Хамита Ярми сначала в редакцию Бавлинской районной газеты, после – в республиканскую газету «Кызыл Татарстан». Он писал заметки, статьи, очерки, а также выполнял сложную работу по переводу трудов Ленина, Маркса с русского на татарский язык.

История татарской прессы Сибири мало исследована, тем не менее первоначальные сведения можно найти в книгах кандидата исторических наук И.Б. Гарифуллина, многие годы работавшего в идеологическом отделе Тюменского обкома КПСС.

В 1922–1923 гг. мусульманской секцией Тюменского губернского комитета партии издавалась газета «Юксыллар чаткысы», в редакционной коллегии которой трудились Хамит Хуснутдинович Ярмухаметов, Г. Валеев, О. Вахитов.

В 1924–1932 гг., когда Тюменский, Тобольский и Ишимский округа входили в Уральскую область с центром в Свердловске, татарское население края выписывало областную газету «Коммунист», переименованную в 1925 г. в «Сабан һәм чукеч», и в 1930 г. – в «Социализм юлы». Кроме местных газет, среди татарского населения края распространялись центральные издания на татарском языке, а также газеты и журналы на русском языке. Так, в городах и рабочих поселках страны распространялась газета «Эшче» («Рабочий»), в деревнях – «Игенчеләр» («Земледельцы»), издаваемые татаро-башкирским бюро ЦК ВКП(б). Редакции центральных татарских газет и журналов имели рабселькоров из представителей местных читателей. В 1924 г. только Чернаковскому (ныне Вагайскому) району Тобольского округа Тюменской области на собрании активистов было решено рекомендовать корреспондентами газет «Эшче» и «Иген-

челәр» 20 человек. Среди них Б. Гарифуллин, К. Кутков, Т. Камалетдинов, Б. Рагачурин, К. Фатхутдинов, Х. Манняпов.

В 1930-х гг., когда Тюменский, Тобольский и Ишимский округа входили в Омскую область, среди татарского населения края распространялась газета на татарском языке «Сталин юлы». Газеты на татарском языке выходили также в Тобольске («Колхозный путь») и в Ялуторовске («Коллективное хозяйство»). Тюменская окружная газета «Красное знамя» периодически выпускала приложения на татарском языке о жизни и деятельности местных жителей. В с. Ембаево Тюменского района на татарском языке выходила многотиражная газета на стеклографе.

Таким образом, по данным И.Б. Гарифуллина, в 1932 г. в Уральской области на языках татар и башкир издавалась 31 газета, в том числе одна областная, две окружные и 28 районных. В 1932 г. тираж областной татарской газеты «Социализм юлы» составлял 12800 экземпляров, число рабселькоров было около 20 тыс. человек.

В послевоенный период в течение семи лет (1956–1963) в Тобольске Тюменской области издавалась татарская газета «Ленин юлы» тиражом около 1000 экземпляров. В 1953–1954 учебном году Тобольский государственный педагогический институт им. Д.И. Менделеева, выполняя социальный заказ государственной важности, начал подготовку учителей на русско-татарском отделении филологического факультета. В эти годы в Тобольском пединституте работали молодые преподаватели из Казани Фарит Хатипов (основатель газеты «Ленин юлы»), Азат Ахмадуллин, Габдулхай Ахатов, Гумер Саттаров, внесшие большой вклад в развитие духовной культуры сибирских татар. Их заметки, статьи укрепляли престиж и повышали авторитет газеты среди молодых читателей, студентов.

В многонациональной Тюменской области в 1989 г. проживало более 250 тыс. татар. В первые годы перестройки, учитывая просьбы татарского населения, областного центра татарской культуры, президиум Тюменского областного Совета народных депутатов 13 августа 1990 г. принял постановление «Об областной газете на татарском языке». Было решено организовать издание четырехполосной газеты «Яңарыш» («Возрождение») на татарском языке половинного формата газеты «Правда» – орган областного Совета народных депутатов с периодичностью выхода 52 раза в год. Редактором газеты назначить А.Г. Сагитова 15 сентября этого же года уже вышел первый номер этой газеты».

Биографические сведения о первом редакторе газеты «Яңарыш»

Азат Гиззатович Сагитов родился 15 декабря 1940 г. в небольшой д. Уба (Алга) Тобольского района. В 1970 г. здесь числилось 274 челове-

ка, в 1989 г. – 131, в 1996 г. – 130 человек. До революции проживали всего две-три семьи местных сибирских татар. После Первой мировой войны в поисках хороших пахотных угодий пришли четыре брата. Это были представители татар, прибывших во время сильного голода из Поволжья. Сначала им дали земельный участок в Заболотье на территории Нижнетавдинского района между д. Кускургуль (Кысыргүл) и д. Еманаул (Йаманавыл). Но на болотах хлеб вырастить невозможно. В поисках лучшей доли они набрели на малолюдную старинную деревню Уба. Здесь «лучший человек» по имени Салих разрешил прибывшим поставить дома, но кладбище попросил устроить в отдельном месте. Позднее к ним присоединились другие семьи казанских татар. Новый комоним Алга был перенесен из Сармановского района переселенцами. Старый комоним Уба означает «курган», «возвышенность».

Отца будущего редактора газеты «Яңарыш» звали Гиззатулла Гафиятуллович Сагитов. Когда Азату было 6 месяцев от роду, его отец был призван на войну. Долгие годы жизни сын посвятил поискам информации о своём отце, обращался в архивы, но безуспешно. В год 30-летия Победы на одно из писем пришел ответ из Министерства обороны СССР: «Младший политрук Сагитов Гиззат Гафиятович, политический руководитель роты 874 стрелкового полка, умер от ран 16 июня 1942 г. Захоронен на Троицком кладбище ст. Бологое Ленинградской области. Инспектор отдела А. Смирнова. 20.10.1975 г.»

Погибший на войне в 36-летнем возрасте Гиззат Сагитов был родом из д. Ындырчы Апастовского района Казанской губернии. Отец пытался научить его ремеслу плетения лаптей. «Чабата үреп утырган җиреннән, чабатасын күтәреп бәреп, тәрәзәдән чыгып качкан һәм күршедәге рус авылындагы мәктәпкә үзе барып, шунда урта белем алган». Любознательный мальчик научился русскому языку в соседней деревне, в годы революции получил среднее образование, уже в 1924 г. был принят на службу в «силовые структуры». Родившийся в 1905 г. Гиззат Гафиятович в 1926 г. вступил в ряды ВКП(б). Перед началом Великой Отечественной войны работал начальником планового отдела в Байкаловском райкоме партии. Гиззат Гафиятович женился на учительнице начальных классов Гыйшкижамал Харисовне, подарившей мужу сына Азата. Жамал Харисовна работала в школе соседней д. Арткавыл (Нижняя деревня). Официально это селение называлось «Ирек». Колхоз «Ирек» был организован приехавшими с Поволжья татарами. В Ireke проживало 209 человек в 1970 г., 172 человека – в 1989 г., 164 человека – в 1996 г.

В годы массовых репрессий (1934–1938) отец Азата Гиззатовича Сагитова служил в НКВД, работал комендантом в пересыльном лагере

Тюмлаг. По воспоминаниям родственников, Гиззат Гафиятович был высокий, статный красавец, всегда ходил в форме, в фуражке, в начищенных до глянца хромовых сапогах. Он проживал в Тюмени по ул. Ленина, 20 в двухэтажном доме. Гиззат Гафиятович Сагитов ездил на паре белых лошадей, запряженных в тарантас. Домашние дела вела кухарка по имени Сатира, жившая в том же доме.

Мама Азата, учительница Жамал апа, после гибели мужа выходит замуж за фронтовика Салима Юмачикова. На свет появляются сестренка по имени Зухра и трое братьев.

На посту главного редактора первой татарской газеты

Азат Гиззатович Сагитов в сложное для нашей страны время реформ и преобразований, проработав четверть века учителем, завучем, директором в образовательных учреждениях Тобольского района, был приглашен администрацией Тюменской области для создания и руководства татарским общественным органом печати – газетой «Яңарыш». Выбор пал именно на него. Заслуженный учитель РФ Рашида Курмановна Бакиева в 1956–1961 гг. училась в Тобольском педагогическом институте на русско-татарском отделении филологического факультета: «Азат Гиззатович Сагитов, сокурсник и товарищ по учебе, запомнился своей открытостью, искренностью, эмоциональностью. Он прекрасно пел, участвовал в художественной самодеятельности, хорошо учился, посещал кружок любителей русского языка и поэзии, который вела знаменитая на всю область родоначальница педагогической династии Фатима Гайнанутдиновна Гали-Акберова. Еще будучи студентом, Азат Гиззатович Сагитов начал печататься в татарской газете «Ленин юлы», выходившей с 1957 по 1963 гг. в Тобольске. В 1961 г. его, талантливого студента, приняли на работу в «Ленин юлы» собкором. Вот где начало оттачиваться журналистское мастерство, так пригодившееся после открытия в Тюмени областной газеты «Яңарыш» в 1990 г!

Азату Гиззатовичу Сагитову судьба отвела 15 лет жизни для того, чтобы организовать, поставить на ноги своё главное и любимое детище – газету.

За 15 лет существования татарской газеты «Яңарыш» главный редактор Азат Гиззатович Сагитов и руководимая им газета приобрели большой авторитет и признание у многочисленной татарской аудитории, а также широкой общественности Тюменской области.

Азат Гиззатович Сагитов сумел создать спаянный, грамотный, трудоспособный, талантливый коллектив, который не только профессионально выполняет свои обязанности, но и прививает любовь к татарскому языку, рассказывает о людях, обычаях, исторической общности татар, грамотно проводит политику администрации области.

Газета поднимает актуальные вопросы по сохранению языка, культуры, обычаев местных татар, помогает укреплять дружбу между народами. Она помогает возрождению религии и повышению ее роли в воспитании молодого поколения в духе честности, порядочности, любви к родному краю и Отечеству.

С первых дней, благодаря неустанным заботам и умелому руководству ее редактора Азата Гиззатовича Сагитова, газета выходила своевременно, ее с нетерпением ждали читатели. Он в совершенстве знал татарскую и русскую классическую и современную литературу. Благодаря этому на площадке газеты возникло литературное объединение «Әдәби Төмән». Под руководством Азата Гиззатовича редактировались и корректировались произведения активистов татарской печати. Он редактор книг известного писателя, лауреата премии им. Габдуллы Тукая Якуба Занкиева «Ялкында өтелгән мәхәббәт» и «Кайчыколак», а также сборников стихов местных поэтов.

Мемориальная книга «Бирешмә, сакла газетаны!»

Азат Гиззатович Сагитов оставил глубокий след в истории культуры татарского народа. Вторым его детищем, после газеты «Яңарыш», стала книга «Бирешмә, сакланы газетаны!», увидеть которую ему не довелось.

История издания книги такова. По приглашению Азата Гиззатовича в конце января 2004 г. в Тюмени побывали известные татарские поэты из Казани Рафис Корбан, Газинур Морат, Шавкат Гадельша. Они давно были знакомы с творчеством Сагитова и предложили ему вступить в Союз писателей Республики Татарстан. На открытом заседании клуба «Әдәби Төмән» пообещали дать рекомендацию для вступления в Союз писателей при условии издания собственной книги. С того памятного дня Азат Гиззатович с большим старанием приступил к выполнению поставленной задачи. Этот момент уместно даже сравнить с заданием Константина Симонова полному кавалеру ордена «Слава» Х.Х. Якину написать правду о войне (Х.Х. Якин написал мемуары «Шёл солдат к Победе»). Стимулом для А.Г. Сагитова также стал предстоящий 15-летний юбилей газеты «Яңарыш».

В книгу он решил включить все то, что им было написано за 15 лет. Название книги – это словосочетание из письма известного писателя, идейного вдохновителя редакции газеты Якуба Занкиева. Сагитов и Занкиев друг друга знали давно, работая на ниве просвещения в Тобольском районе. Они часто встречались и перезванивались по телефону. Якуб Камалиевич был старшим другом, литературным советником и надежным тылом редакции газеты. Много раз он письменно обращался в руково-

дящие органы в защиту «Яңарыш», с Азатом Гиззатовичем вместе они отстояли газету.

Книга состоит из следующих разделов и глав: «Настоящая дружба»; «Известные татары»; «Мечети»; «Наша столица Казань»; «Нравственное воспитание»; «Концерты и сабантуи»; «Родной край»; «Общество»; «Мои родители»; «Письма к любимой»; «Активисты прессы – мои друзья». Эпиграфами глав являются поэтические строки известных татарских поэтов Лены Шакирзяновой, Ильсияр Иксановой, Рафиса Курбанова, Шауката Галиева, Шамиля Апасова, др. Сборник материалов, посвященный 15-летию газеты и творчеству первого редактора, основоположника современной татарской прессы Сибири, раскрывает творчество читателей и корреспондентов. Автор книги во вступительном слове открывает душу перед читателем: «15 ел буена көрәшә-көрәшә газетаны ничек булса да склап калу турында мәкаләләремне җыярга тырыштым мин бу китапчыкта. ... Минем өчен шушы 15 ел чын-чынлап зур һәм мөһим көрәш кыры иде».

Азат Гиззатович писал обо всех сторонах жизни татарского народа. Изучение и сохранение родного языка, вопросы культуры, образования, воспитания, состояние религии, молодежного движения, проблемы сельского хозяйства, жизнь людей в Заболотье, межнациональные отношения, результаты перестройки, реформ, духовная и материальная жизнь людей – вот основные направления статей, очерков, публикаций Азата Гиззатовича. Он жил заботами и чаяниями своего народа. Он учил жить как настоящий патриот, как лидер татарской общественности, как аксакал. Сила духа Азата Гиззатовича в правдивости, в справедливости, в стремлении к прекрасному, к национальному, к совершенству во всех проявлениях человеческой жизни.

Азат Гиззатович много писал об известных татарах, распространял опыт их жизни, пропагандировал их служение своему народу, тепло и умело рассказывал об их жизненных взлетах, мастерски раскрывал причины их успехов в жизни. Якуб и Рашида Занкиевы, Габдулхак Шакиров, Ахтям Каюмов, Люция апа и Хатип абый Хабибуллины, Наиль Хисамиев, Гульсина Ниязова, Зыятдин Низамов, Изиль Гарифуллин, Хабибулла Якин, Шамиль Юскаев, Зуфар Ахтариев, Раиль Низамов, Фаудат Гарипов, Фатих Низамов, Галимзян Бикмуллин, Марзия и Рашит Салямовы – известные люди среди татар нашей области. Они нашли достойное место на страницах газеты и книги. На их примере Азат Гиззатович воспел свой народ, его неиссякаемую энергию, глубину ума, яркость таланта, безграничное стремление жить во имя жизни, Родины и любви. Азат Гиззатович умел находить и оттачивать жемчужины до блеска, как

искусный ювелир. В этом заключаются магия пера, фантазия мыслей, многогранность таланта, великолепное служение своему народу, красота внутреннего мира, ясность ума.

Ислам занимает достойное место в книге. Редактор совершил паломничество в Мекку и Медину. Деятели ислама всегда тепло благодарили Азата Гиззатовича за верность традициям предков, наследию отцов и дедов. Уважением аксакалов он дорожил и трогательно гордился, разбирался во многих религиозных вопросах. Для развития ислама в Западной Сибири Азат Гиззатович сделал достаточно много и приобщал читателей к этой великой религии. Мусульмане ему будут всегда благодарны. Ответы на вопросы особо привлекали внимание людей. Азат Гиззатович присутствовал на открытиях новых храмов и писал обширные статьи, которые читались на одном дыхании. Он был хорошим фотографом. Статьи дополнялись фотоиллюстрациями.

Азата Гиззатовича знали не только татары Сибири, но и других регионов России. Казань и ее великие таланты вели Азата Гиззатовича к светлым горизонтам, к прекрасному будущему – 25 страниц книги под заголовком «И, Казан, нурлы Казан, моңлы Казан» посвящены поездкам в Казань, встречам с интересными людьми, светочами татарской культуры, литературы, политики и искусства. Азат Гиззатович пишет вдохновенно, со всем жаром своего беспокойного сердца. Статья «Шигърият дулкынында» посвящена Гульшат Зайнашевой, Лене Шакирзяновой, Флере Тархановой. Фотография к статье «Әдипләребезне беләбезме?» увенчана красивой фотографией с участием Рафиса Курбанова, Шауката Сибгатуллина, Ркаиля Зайдуллина, Марселя Галиева, Рифата Сверигина, др. Прозорливость Азата Гиззатовича в каждом его слове, в каждой излучающей свет строке.

А.Г. Сагитов часто бывал в Казани – Всемирный Конгресс татар ежегодно собирал редакторов газет на трехдневные сборы. Азат Гиззатович общался со своими коллегами, передавал им свой богатый жизненный опыт, принимал у них все хорошее, прогрессивное, светлое и передовое. Газете «Яңарыш» всегда отводили призовое место среди газет, издающихся во многих регионах России. Редакторы татарских газет пропагандировали успехи «Яңарыш», в том числе опыт редактора. Известные люди Татарстана хорошо знали Азата Гиззатовича, принимали его тепло, всегда охотно общались с ним.

Азат Гиззатович был уважаемым человеком, всеобщим любимцем среди журналистов, писателей, поэтов и политиков Казани. Из Татарстана он привозил много книг, журналов, аудио- и видеокассет, дарил их своим знакомым и близким. Приезжал из Казани окрыленным, духовно

богатым, с новыми идеями и планами на будущее. Посещение Казани, общение с деятелями культуры, искусства, религии стали источником вдохновения, моральной стойкости, преданности и любви к своему народу, к любимой Родине, к природе и к самой жизни. Обо всем этом он писал в своих статьях, очерках, заметках.

Азат Гиззатович являлся своеобразным мостом, надежным связующим элементом между Татарстаном и Западной Сибирью. Гости из Казани, Уфы, из других городов, где проживает много татар, всегда приходили в редакцию «Яңарыш», встречались с Азатом Гиззатовичем. Все воспринятое, прочувствованное, пережитое он передавал своим читателям, с ними он делился своими думами, планами, предложениями. Без читательской аудитории не представлял свою работу, в общении с людьми находил свет, красоту и силу жизни.

Вопросам морали и воспитания Азат Гиззатович придавал первостепенное значение. Как педагог, он не мог далеко отходить от них. Его статьи на эту тему всегда проникновенны, читаются живо, в них много фактического материала, они пропитаны любовью к людям, излучают свет бытия и общечеловеческих ценностей, в них кредо и менталитет Азата Гиззатовича, его жизненная позиция. Любовь к людям, растениям, животным, к природе и к жизни переплетаются в сочинениях Азата Гиззатовича, его любовь всеобщая, земная, великая и лучистая. Поэтому строки, написанные Азатом Гиззатовичем, притягательны. Там нет фальши, там чистая, жизненная правда; радости и боли, переживания людей.

Культурное обслуживание населения, проведение национальных и религиозных праздников на страницах газеты отражались по-особому, приподнято, колоритно, можно сказать, даже торжественно. Концерты видных приезжих артистов не оставались незамеченными сотрудниками редакции. Если Азат Гиззатович сам не мог присутствовать на каком-то концерте, то отправлял одного из сотрудников, всесторонне проинструктировав, напутствуя как старший товарищ и большой знаток этого мероприятия. Сабантуи, национальные конкурсы и фестивали Азат Гиззатович старался посещать лично и на страницах газеты появлялись его обзорные и обширные статьи, которые затрагивали глубинные пласты народной жизни, проблемные вопросы настоящего, перспективу будущего.

Изо дня в день оттачивалось перо Азата Гиззатовича, все ярче сверкали грани его таланта; искусству писать он учился у видных татарских писателей, журналистов, поэтов. Драматург, прозаик, депутат Туфан Абдуллович Миннуллин, мечтавший побывать в Сибири, совершил свой визит вместе с известным историком и журналистом Резедой Вазихов-

ной Даутовой, посетил лауреата Тукаевской премии Якуба Занкиева. В книге особое место уделено этому важному событию! Газеты, журналы, издаваемые в Татарстане и в других регионах нашей страны, всегда находили свое место на рабочем столе Азата Гиззатовича; он искал любую новизну и охотно ее применял в своей работе. Он мастерски и талантливо приобщал людей к национальной культуре, к обычаям, традициям и религиозным праздникам. Он был просветителем народа, проводником национального духа в массы. Не только словом, но и делом, практикой своей жизни он систематически доказывал свою принадлежность своему народу; учил людей жить достойно и масштабно.

Первый редактор газеты «Яңарыш» был истинным интернационалистом, не противопоставлял людей друг другу. Лидером народа может стать тот, кто умом, душой и сердцем воспринимает все то, что присуще этому народу, кто отлично знает его прошлое, кто живет его заботами и чаяниями, кто заботится о его будущем. Азат Гиззатович был ярким лидером татар, живущих в Западной Сибири, он был их идейным вдохновителем, организатором их духовной и материальной жизни. Вот почему он не жалел своих сил, энергию для развития татарской культуры, для претворения в жизнь обычаев, традиций нашего народа. В этой области он, как маяк, будет светить долго и ярко.

Азат Гиззатович учил любить свой родной край, свой аул, детство и мать. В прошлом он черпал неиссякаемую силу, чувствовал и видел яркую красоту жизни. Он вдохновенно воспевал свой край, свое тяжелое детство, деревенский труд во имя жизни. Он душой и телом оставался деревенским. Самые нежные чувства и великую любовь он отдавал своей матери, наверное, вдвойне потому, что рос без отца, который погиб на поле брани минувшей войны. Азат Гиззатович только на несколько месяцев пережил свою мать. Он до конца жизни заботился о ней, дорожил ею, воспевал ее величайшую любовь.

Как старший из детей, он заботился о младших, старался быть примером во всем для них. Он цементировал свой род и вел его к содержательной, полнокровной жизни. Никто другой, наверное, как он, не ценил людей, тем более родных. Он был для них кумиром, надежной опорой, источником света, тепла и любви, жизненной силы. Азат Гиззатович трогательно пишет о д. Уба (Алга), где он родился и вырос, и его сыновняя любовь распространяется на необъятные просторы Сибири, на ее луга и реки, на ее леса и болота.

Книга богато и очень хорошо проиллюстрирована. Те, о ком Азат Гиззатович светло и содержательно писал, нашли свое достойное место на страницах книги. В середине декабря, в день рождения Азата Гиззатови-

ча, прошла презентация книги в областной научной библиотеке. Здесь собрались почитатели таланта Азат Гиззатовича, его родные, родственники, друзья и соратники. Выступающие говорили о большом значении книги в жизни татарского народа, о своих симпатиях и любви к редактору. Презентация подчеркнула большую, невосполнимую утрату для нашего народа

30 июня 2025 г. мэр Тюмени Максим Викторович Афанасьев подписал Распоряжение о присвоении элементу улично-дорожной сети наименования улицы Азата Сагитова. Инициатива Центра тюркологии Тюменского государственного университета в очередной раз была поддержана властями города.

Использованная литература

1. Азат Сагитов – первый редактор областной татарской газеты «Яңарыш» / авт.-сост. Х.Ч. Алишина. – Тюмень: Печатник, 2011. – 75 с. – (Жизнь замечательных людей).
2. Алишина Х.Ч. «Яңарыш» – себер татарлары тормышы энциклопедиясе» // Татар иле. – Казань, 1996. – 3 мая. – [на тат. яз.].
3. Алишина Х.Ч. «Яңарыш» – халык газетасы = [Яңарыш – народная газета] // Яңарыш. – 1996. – 20 сентября. – [на тат. яз.].
4. Алишина Х.Ч. «Яңарыш» – энциклопедия жизни сибирских татар // Яңарыш (Возрождение) / сост. А. Сагитов. – Тюмень, 2000. С. 8.
5. Алишина Х.Ч. «Яңарыш» – энциклопедия жизни сибирских татар» // Яңарыш. – 1996. – 30 апреля; То же // Татарские края. – Казань, 1996. – 29 мая.
6. Алишина Х.Ч. Азат абый турында якты истәлекләрем // Яңарыш. – Тюмень, 2020. – 25 декабря (№ 52). – [на тат. яз.].
7. Алишина Х.Ч. Азат Сәгыйтовка багышлыйм: [посвящается первому редактору газеты «Яңарыш» А.Г. Сагитову] // Яңарыш. – 2007. – 14 сентябрь (№ 37). – [на тат. яз.].
8. Алишина Х.Ч. Без – татарлар! // [Документально-хронологический сборник материалов, посвященных 15-летнему юбилею областной татарской газеты «Яңарыш»]. – Тюмень: ОАО «Тюменский дом печати», 2005.
9. Алишина Х.Ч. Газета «Яңарыш» – зеркало духовной жизни сибирских татар региона / Х.Ч. Алишина // Культура: личность, общество: материалы Всероссийской научно-методической конференции (Тюмень, 21–23 марта 1996) / науч. ред. В.В. Попов; Тюменский государственный институт искусств и культуры. – Тюмень, 1996. С. 110–112.

10. Алишина Х.Ч. На пути единения и добра: к 20-летию областной татарской газеты «Яңарыш» // Амир Юскаев / авт.-сост. Х.Ч. Алишина. – Тюмень, 2013. С. 92–95.
11. Алишина Х.Ч. Шәймиев чакыруы буенча = [По приглашению Шаймиева]: [интервью с профессором Х.Ч. Алишиной] // «Бирешмә, сакла газетаны!..» = «Не сдавайся, береги газету!..»: [документально–хронологический сборник материалов, посвященный 15-летнему юбилею областной татарской газеты «Яңарыш» («Возрождение»)] / А.Г. Сагитов; ред.-сост. А.М. Сагитова. – Тюмень, 2005. С. 110. – [на тат. яз.].
12. Алишина Х.Ч. Эпоха «Яңарыш» в духовной культуре сибирских татар // Тумашевские чтения: актуальные проблемы тюркологии: материалы III Всероссийской научно–практической конференции (Тюмень, 15 октября 2009). – Тюмень, 2009. С. 311–316.
13. Гарифуллин И.Б. Газета «Яңарыш» («Возрождение») и мое научное творчество / авт.-сост. Изиль Гарифуллин; ред. Х.Ч. Алишина. – Тюмень, 2011. – 250 с.
14. Сагитов А.Г. «Бирешмә, сакла газетаны!..» = «Не сдавайся, береги газету!..»: [документально–хронологический сборник материалов, посвященный 15-летнему юбилею областной татарской газеты «Яңарыш» («Возрождение»)] /; ред.-сост. А.М. Сагитова. – Тюмень, 2005. С. 110. – [на тат. яз.].

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Р.В. Шәйдуллин

«ӨМЕТ» ГАЗЕТАСЫ СӘХИФӘЛӘРЕННӘН
(*Басманың 35 еллыгына багышлана*)

Россиянең башка халыклары белән берлектә татарлар, административ-территориаль берәмлектә генә түгел, ә мәгариф, мәдәният, фән һәм массакүләм мәгълүмат чаралары системасы ярдәмендә формалашкан һәм яшәп килгән бердәм мәгълүмати-мәдәни киңлектә дә милли үзенчәлекләрен саклыйлар. Татар милләте үсешендә вакытлы матбугатның аерым роле татарларның төбәкләргә һәм башка илләргә таралып урнашуы белән аңлатыла. Аерым алганда, XX гасырның 90 нчы елларында һәм хәзерге вакытта татарларның этномәдәни яңарыш һәм үсеш процесслары милли вакытлы матбугатның динамик эшчәнлеге белән турыдан-туры бәйләнгән.

Сөй гомерне, сөй халыкны, сөй халыкның дөньясын!

Эмет

Өмет

1989 елдан чыга

12+

ЗОЛОТОЙ ФОНД ПРЕССЫ 2015

УЛЬЯНОВСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ХАЛЫКЛАР ДУСЛЫГЫ МЕДАЛЬЛЕ АТНАЛЫК ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ГАЗЕТАСЫ

№ 17 (1841) ЖОМГА, 25 АПРЕЛЬ 2025 ЕЛ САЙТ: https://www.emet73.ru

1 май – Яз һәм хезмәт көне

Хөрмәтле Ульяновск өлкәсендә яшәүчеләр! Сезне Яз һәм хезмәт көне уңаеннан котлыйм!

Беренче май безнең илдә иң яраткан гаилә бәйрәмнәренең берсе һәм шулай ук Россиянең бәйсез профсоюзлары Федерациясе эгидасы астында хезмәт ияләрен берләштерүче көн булып кала.

Бүген хезмәт кешесе – алыштыргысыз һәм кыйммәтле белгеч, көнбатыш санкцияләренә һәм замана таләп иткән башка гади булмаган хәлләргә карамастан, без аның куллары белән илебез экономикасын яңа дәрәҗәгә күтәрәбез. Шушы бәйрәм көнендә без төрле тармакларда, шул исәптән дәүләт оборона заказы сферасында лаеклы дәрәҗәдә намуслы хезмәт итүче барлык ульяновскилыларга рәхмәт сүзләребезне юллыйбыз. Юбилейлы елда – Җиңүнең 80 еллыгын бәйрәм иткән көннәрдә бу аеруча зур әһәмияткә ия.

Кадерле ульяновскилылар! Сезгә һәм сезнең гаиләләрегезгә иминлек, барлык башлангычларда уңышлар һәм яңа профессиональ казанышлар телим!

Ульяновск өлкәсе Губернаторы Алексей Русских.

ПУСТЬ ВЕСНА ВДОХНОВЛЯЕТ НА НОВЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ! 1 МАЯ

Мәктәпләр яңартыла

Ульяновск өлкәсенең 10 мәктәбендә федераль программа буенча ремонт эшләре башланды.

Губернатор Алексей Русских В.В.Кашкадамова исемендәге 7 нче кадетлар мәктәбендә ремонт эшләренең нәтиҗәләрен бәяләде. Әлеге мәгариф учагына милләттәшебез Илһамия Маллямова җитәкчелек итә.

"Ульяновскиның 7 нче кадетлар мәктәбендә капиталь ремонт тәмамланды. Язгы каникуллардан соң килгән балалар яңа классларны, спорт залын, ашханәне һәм рекреацияләрне күреп чиксез шатландылар. Биредә 950 бала белем ала. Мәктәп моннан 50 ел элек төзелгән. Барлык класс кабинетлары да заманча җиһазландырылган – физика буенча лаборатория соклану тудыра, ә ОБЗР кабинетында яңа манекеннар һәм электрон тир урын алган. Мәктәп тирәсендәге территорияне төзекләндерү мәсьәләсен дә карадык. 7 нче мәктәп базасында УАЗ һәм механика заводы белән берлектә яшь электронщиклар өчен "ТехноПрофи" профориентацияләү клубы ачу күздә тотыла. 11 нче лицейда да ремонт эшләре башланды. Быел федераль үзәк ярдәмендә төбәкнең 12 мәктәбе капиталь яңартылачак",- диде регион башлыгы.

Мариин гимназиясендә, 13 нче гимназиядә, 2 нче гимназиядә һәм 91 нче мәктәп-интернатта, Ишеевка лицеенда, Димитровградның 23 нче мәктәбендә, Троицк-Сунгур казаклар мәктәбендә, шулай ук Николаевка, Инза, Мәләкәс һәм Чынлы районнары мәктәпләрендә бер еллык һәм ике еллык контрактлар буенча капиталь ремонт эшләре башкарыла.

Салаховлар сынатмас!

Ульяновск өлкәсендә "Ел гаиләсе" конкурсының өлкә этабы старт алды.

Чынлы районы Карабаевка авылында яшәүче Салаховлар гаиләсе "Ел гаиләсе" өлкә конкурсының "Күп балалы гаилә" номинациясендә катнаша. Ә Зур Нагаткино авылында гомер итүче Хакимовлар гаиләсе төбәк бәйгесенең "Гаилә – традицияләрне, гореф-гадәтләрне саклаучы" номинациясендә иҗади осталыгын күрсәтә.

Әлеге конкурс быел инде 20 нче тапкыр үткәрелә, ә Ульяновск өлкәсе Губернаторының "Ел гаиләсе" дип исемләнгән премиясе 2025 елда 17 нче мәртәбә тапшырылачак. "Ел гаиләсе – 2025" конкурсында катнашучыларны бүләкләү тантанасы күркәм традиция буенча 15 майда – Халыкара гаилә көнендә узар дип көтелә.

Татар телен яхшы белүчеләр

Казанда татар теле һәм әдәбияты буенча XII нче Халыкара олимпиаданың йомгаклау этабы узды.

Хәзер инде традициягә кергән олимпиадага Россиянең 28 төбәгеннән 500дән артык укучы, шулай ук Казахстан, Төркия, Кыргызстан һәм Әзәрбәйҗан вәкилләре килгән иде. Татар телен иң яхшы белүчеләр язма этап, сөйләм бәйгесе һәм проект эше номинацияләрендә үзләренең осталыкларын күрсәттеләр.

Быел Халыкара олимпиадада Ульяновск өлкәсеннән җиде бала - Николаевка районы Зур Чирекле мәктәбе, Иске Кулаткы район үзәгенең 1 нче мәктәбе һәм Димитровград шәһәренең Г.Тукай исемендәге 22 нче мәктәбе укучылары катнашты. Николаевка районы Зур Чирекле урта мәктәбенең 11 сыйныф укучысы Мәрьям Даньялова призер исеменә лаек булды. Мәрьямне һәм мәктәпнең татар теле һәм әдәбияты укытучысы Нәсиха Ягудинаны чын күңелдән котлыйбыз!

Май бәйрәмнәрендә 2 тапкыр 4әр көн ял итәчәкбез

Май бәйрәмнәрендә ике тапкыр 4әр көн ял итәчәкбез: 1-4 май һәм 8-11 май аралыгында. Бу хакта "РИА Новости" Дәүләт Думасының Социаль сәясәт комитеты башлыгы Ярослав Нилов сүзләренә таянып яза.

Аның искәртеп үтүенчә, озын яллар бәйрәм көннәрен күчерүгә бәйле. Быел 4 гыйнвар шимбәгә туры килеп, Хөкүмәт карары нигезендә, шул шимбә ялы 2 майга күчерелгән. 23 февраль – якшәмбе ялы исә 8 майга калдырылган.

Следующий номер газеты "Өмет" выйдет в пятницу, 2 мая 2025 года.

Бүгенге шартларда татар газеталарының төп максат һәм бурычлары – иҗтимагый һәм гражданлык татулыгы үзгенә әверелү, татар халкында хәзерге цивилизацияле җәмгыять өчен ярашлы культура дәрәҗәсе фор-

малаштыруга ярдәм итү. Шул ук вакытта вакытлы матбугат басмалары «дүртенче хакимият» структураларында эшләүчеләрнең югары әхлакый җаваплылыгына ирешергә, мәгълүмат «трансляторы» булырга, теге яки бу мәсьәлә буенча үз фикерен белдерергә һәм аны нигезләргә дә тиеш. Соңгысы милләтара мөнәсәбәтләрнең заман чынбарлыгында формалашып килүче яңа мәдәни халәтеннән чыгып, милли сәясәттә дөрес акцентлар урнаштыруда аеруча зур әһәмияткә ия. Бу таләпнең үтәлешен һәрдаим күз уңында тоту – татар матбугатының бурычы.

Хәзерге татар газеталарының халык тормышында роле бәяләп бетергесез, алар әдәби телне саклау, асыл милли үзенчәлекне тапшыру вазифасын үтәү белән беррәттән, татар халкын башка халыкларның мәдәниятләре белән үзара бәйләнешкә тарта, аларның якынаюына ярдәм итә. Шул ук вакытта алар Россия Евразиясенең гаять зур территориясендә таралып яшәүче халкыбызның төрле этник бергәлекләре мәдәниятен һәм гореф-гадәтләрен саклау һәм үстерүдә мөһим роль уйныйлар.

Быел – 2025 елда, татар вакытлы матбугаты барлыкка килүгә 120 ел тулды. 1905 елның 19 маенда Санкт-Петербургта татар телендә беренче рәсми атналык газета бастыруга рөхсәт бирелә һәм газета 1905 елның сентябрендә Санкт-Петербургта «Нур» исеме белән дөнья күрә. Аның нигезләүчесе, мөхәррире һәм нашире күренекле мәгърифәтче, Россия дин эшлеклесе Гатаулла (Атаулла) Баязитов була. Россия рәсми даирәләрендә абруе булуга карамастан (1871 елда Санкт-Петербургка чакырып алына, 2 нче мәхәлләне җитәкли, соңрак хәрби ахун вазифасына билгеләнә; бер үк вакытта Россия Тышкы эшләр министрлыгы Азия департаментының Көнчыгыш телләр бүлегендә тәрҗемәче һәм төрки телләр укытучысы була, башкаладагы төрле уку йортларында ислам дине нигезләрен укыта), газета чыгарырга рөхсәт алуга ул бик зур авырлык белән генә ирешә. Аңа татар телендә газета чыгару мәсъәләсе буенча Россия империясенең төрле хөкүмәт органнары кабинетларында утырган чиновниклар алдында дистә ярым еллар дәвамында бик күп тапкыр баш иярга туры килә. Беренче мәртәбә 1891 елның ноябрендә ул Санкт-Петербургта рус һәм татар телләрендә «Һәфтә» («Атна») газетасын чыгаруга рөхсәт сорап гариза яза. Ләкин мәгърифәтченең үтенече, рәсми органнарның гаризага карата язылган резолюциясендә күрсәтелгән түбәндәге сәбәпләр: рус-татар газетасына зур ихтыяҗ булмау; рус телендә нәшер ителгән «Туркестанские ведомости» (Ташкент шәһәре) һәм «Акмолинские областные ведомости» (Омск шәһәре) рәсми газеталарының сарт (үзбәк – «Туркестон вилоятиниң газети») һәм кыргыз (казах – «Дала уелатының газети») телләрендәге кушымталары булуга нигезләнеп, кире кагыла. Бу газеталарда патша даирәсе тормышыннан алынган кыскача мәгълүматлардан,

Төркестан генерал-губернаторының җирле халыкка кагылышлы боерыклары һәм боерыкларының тәрҗемә ителүе турындагы хәбәрләрдән, югары администрациянең яңа боерыкларыннан, Россия сәүдәсе һәм сәнәгатенең торышына багышланган мәгълүматлардан тыш, тарихи һәм этнографик эчтәлектәге мәкаләләр, шулай ук әлеге төбәк халыкларына хас кайбер гадәтләрнең (мәсәлән, җирле наркотиклар куллану) зарарын, табигать күренешләрен (ай тотылу, җир тетрәүләр) фәнни яктан аңлаткан, төбәктәге кайбер үзенчәлекле вакыйгаларга кыскача тасвирлама биргән, гаҗәеп ачышлар һәм уйлап табулар, фән, сәнгать һәм әдәбият, сәнәгать һәм һөнәрчелек өлкәсендәге яңалыклар, алгарышлар турындагы язмалар басыла.

Шуннан соң, ният иткән газетасының программасын әлеге басмалар юнәлешендә беркадәр үзгәртеп, Г. Баязитов татар телендә газета чыгару турында дәүләт структураларына яңа гариза юллый. Бу үтенеченә ул гомумән җавап алмый. 1893 елда ул берничә тапкыр «Чишмә» гаилә газетасын чыгару өчен рөхсәт алырга омтылыш ясап карый. Болары да патша хакимияте тарафыннан җавапсыз калдырыла. Ниһаять, 1895 елда «Нур» исемендәге газета чыгарырга рөхсәт алуга ирешелә. Бу юлы газета чыгару идеясе югары дәрәҗәле түрәләр, аерым алганда дәүләт секретаре В.К. Плеве тарафыннан хуплана; Казаннан махсус депутатлар килә, ләкин Санкт-Петербург цензура комитетының Көнчыгыш цензоры В.Д. Смирнов Г.Баязитов башлангычына кабат аяк чала. Ниһаять, 1905 елның 2 сентябрендә, бары тик буржуаз-демократик революция шаукымы дулкынында, Россиядә татар телендәге беренче матбугат басмасы дөнья күрә. Аны чыгаруга рөхсәт биргән документны, татар телендә нинди дә булса матбугат басмасының дөнья күрүен еллар дәвамында максатчан рәвештә тыя килгән В.Д. Смирнов үзе имзаларга мәҗбүр була. Ә шулай да, чынлыкта, беренче татар газетасы үзенә гасыр катламы аша юл яра: татар зыялылары туган телләрендә вакытлы басма нәшер итү өчен 1808 елдан бирле көрәшә, патша хөкүмәте белән үзара тартыш йөз елга якын дәвам итә.

Санкт-Петербургта «Нур» газетасының балкып чыгуы Россиянең барлык мөселман җәмәгатьчелеге тарафыннан зур өмет белән каршы алына. Газета 1905–1914 елларда нәшер ителә. 1910 елга тиражы 2,5 мең данә тәшкил итә. Анда Петербург һәм губерна татар җәмгыятенең рухи, эшлекле һәм иҗтимагый тормышы мәсьәләләре яктыртыла, Россиядә һәм чит илләрдә мөселманнарның тормышына һәм эшчәнлегенә күзәтү бирелә, Россия мөселманнары тормышының төрле өлкәләренә кагылышлы рәсми дәүләт актлары һәм канун күрсәтмәләре басыла. «Нур» басмасы татарларның вакытлы матбугат эшен үстерүенә зур этәргеч бирә. 1906 ел-

ның октябрендә Казанда «Казан мөхбире» газетасы чыга башлый, аның программасында татар мәнфәгатен, халыкның тигезлеккә һәм ireккә (дин, сүз, шәхес иреге һ.б.) омтылышын яклау алга куела. Татар телендә бер-бер артлы «Йолдыз», «Вакыт», «Идел», «Фикер», «Ил», «Тормыш», «Урал», «Азат», «Таң йолдызы», «Бәянелхак», «Әл-Ислах» һәм башка матбагалар дөнья күрә.

19 май – татар профессиональ журналистикасы тарихында башлангыч нокта. 1998 елның 24 июнендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы 19 майда Татарстан Республикасының матбугат көнен бәйрәм итү турында карар кабул итә. Татарстан Республикасы Матбугаты көне уңаеннан бу көнне, гадәттәгечә, журналистика һәм массмедиа өлкәсендә «Бәллүр каләм» республика конкурсына йомгак ясала һәм җиңүчеләрне бүләкләү тантанасы үткәрелә.

Бүген, массакүләм мәгълүмат чараларының бик күп төрләре гамәлдә булуга карамастан, милли газеталар Россия халыклары милли-мәдәни тормышында зур урын били. Алар арасында Ульяновск өлкәсе татарлары өчен нәшер ителүче «Өмет» газетасы да бар. 2024 елның декабрендә газета 35 еллык юбилеен зурлап билгеләп үтте. Әлеге вакытлы басма Россия төбәкләрендә демократия җилләре исә башлагач, Октябрь революциясеннән соң төрлесе төрле елларда ачылып, Татарстаннан читтә чыгып килгән һәм илле-алтмыш еллар чамасы тукталып торган татар басмалары арасында беренчеләрдән булып чыга башлый, аның тәүге саны 1989 елның 30 декабрендә дөнья күрә. «Өмет» артыннан Россиянең татарлар күпләп яшәгән башка өлкәләрендә дә бер-бер артлы унга якын газета, шулар арасыннан Самарада – «Бердәмлек», Киров өлкәсендә (Малмыж шәһәре) – «Дуслык», Оренбургта – «Яңа вакыт», Төмәндә – «Ак калфак», «Яңарыш» һәм башка газеталар нәшер ителә башлый. 1990 елларда Татарстан Республикасында татар телендә 74 газета һәм 24 журнал (шулардан дәүләт газеталары – 52, журналлар – 19) чыга.

Совет илендәге үзгәртеп кору җилләре вакытында барлыкка килгән иҗтимагый-сәяси шартларда, шуңа да карамастан зур авырлыклар белән ачылган «Өмет» газетасына тернәкләнеп китү бик җиңел булмагандыр, әлбәттә. Бу басма милли энтузиастлар ярдәмендә чыгарыла һәм киң җәмәгатьчелеккә җиткерелә. Казан һәм Ульяновск милләтпәрвәрләре газетага идея-тематик юнәлеш сайларга, аның үз йөзен булдырырга ярдәм итәләр. Ул, әлбәттә, Ульяновск өлкәсендә 1930 еллардан бирле нәшер ителеп килгән Иске Кулаткы район газетасы «Күмәк көч»тән аерылып торырга тиеш була. Төп максаты татар телен, халкыбызның үзенчәлекле бай мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклау һәм үстерү контекстында Ульяновск татарларын берләштерү дип билгеләнгән яңа газета алдына

зур бурычлар куела. Җирле татар җәмәгатьчелеген милли-мәдәни яктан агарту, укучы яшьләрне татар халкының үткәне һәм хәзерге тормышыннан алынган төрле тарихи-мәдәни материаллар белән мәгълүмати тәэмин итү юлы белән милли-патриотик рухта тәрбияләү иң мөһим бурычларыннан берсе итеп билгеләнә. Бер үк вакытта газета җитәкчелегенә редакция коллективын формалаштыру, басманың төп рубрикаларын булдыру һәм бизәлеш-дизайнны кайгырту, тираж туплау, типография эшчәнлеген көйләү, газетаны тарату һәм башка бик күп мөһим мәсьәләләр белән берьюлы шөгыльләнергә туры килә. 1990 елның 1 гыйнварында газетаның баш мөхәррир итеп Галимҗан Насыйров билгеләнә. Дөрес, ул бу вазифада ике ай чамасы гына (28 февральгә кадәр) эшли, ә аннары эстафетаны Казан дәүләт университетын тәмамлаган белгечкә – Исхак Хәлимовка тапшыра. Исхак Хәлимов баш мөхәррир вазифаларын бүгенге көнгә кадәр бик уңышлы башкарып килә.

Ышаныч белдереп, шәкертен бу җаваплы вазыйфага хәер-фатиха биреп озаткан остазын искә алсак, Исхак Хәлимовка бәхет елмайган дип әйтергә кирәк. Аның һәм бик күпләрнең остазы – Флорид Имамәхмәт улы Әгъзамов – Казан дәүләт университеты журналистика бүлегенең беренче җитәкчеләренең һәм татар журналистика мәгарифенең барлыкка килү һәм үсеш чорын символлаштыручыларның берсе. Идел-Урал буе массакүләм мәгълүмат чаралары өчен журналистлар – һәм җитәкчеләр дип тә әйтергә кирәк, чөнки алар башлыча шул журналистлар арасыннан үсеп чыга – аның җитәкчелегендә әзерләнә. Үзәк массакүләм мәгълүмат чараларында да, бигрәк тә телевидение өлкәсендә, Казан университетын тәмамлаган белгечләр шактый. Флорид Имамәхмәт улы фәнгә үз исемен язып калдыру өчен түгел, ә күбрәк студентлар һәм үзе җитәкләгән бүлек (соңрак факультет) өчен эшләгән галим иде. Эстафетаны Ф. Әгъзамовтан алып калган декан, шулай ук аның шәкерте Васил Гарифуллин (журналист, филология фәннәре докторы, профессор, Казан федераль университетының Социаль-фәлсәфә фәннәре һәм массакүләм коммуникацияләр институты Журналистика һәм медиакоммуникацияләр югары мәктәбенең Милли һәм глобаль медиа чаралары кафедрасы мөдире) аны шундый сүзләр белән искә ала: «Ул безнең укуыбызны кайгырту белән бергә, тулай торакка килеп, безнең ничек яшәвебезне, проблемаларыбыз бармы-юкмы икәнен сораша һәм һәркемнең иҗади эшчәнлеге белән кызыксына иде. Уку йортын тәмамлаганда ул безгә нинди юлга басарга кирәклеге турында киңәшләр дә бирде».

Студент Исхак Хәлимов та Флорид Әгъзамовның киңәше белән диплом эшен татар телендә уңышлы яклаганнан соң, туган ягына – Ульяновск өлкәсенә журналист итеп юллана, анда ул, әйтелгәнчә, «Өмет»

газетасына баш мөхәррир итеп билгеләнә. Исхак Хәлимовка үз планнарын үзгәртергә туры килә: диплом эшен татарча язып яклау һәм үсеше алгарышлы булмаган төбәккә эшкә җибәрелү мәгънәсендә генә түгел, бәлки Ульяновск татарларының этномәдәни һәм иҗтимагый-сәяси тормышында үзгәрешләр башланган катлаулы заманнарда шул үзгәрешләрнең башында торырга һәм аларны чагылдырып барырга тиешле газетаны җитәкләү, тормышта үз урынын эзләү мәгънәсендә дә. Белүемчә, университетта укыган биш ел эчендә күбесенчә рус телендә язган, диплом эшен рус телендә әзерләү, рус газетасы редакциясендә эшләү хыялы белән яшәгән егеткә ниятләрен үзгәртергә һәм татар газетасы баш мөхәррире вазифаларын җилкәсенә алырга туры килә. Университетны тәмамлаганнан соң аның нинди кыен хәлгә элэгүен мәктәптә татар теленнән төпле белем алудан мәхрүм калган, туган тел буенча дәресләр этномәдәни компонент (татар әдәбияты һәм туган тел) рәвешендә генә укытыла торган мәктәптә укып чыкканнар яхшырак аңлар. Кыска гына вакыт эчендә аңа татар әдәби теле өлкәсендә белемнәрен үстерү чарасын күрергә, милли-мәдәни дөньяга баштанаяк чумарга һәм бу өлкәдә фикер сөрешен киңәйтергә туры килә. Һәм ул моңа ирешә. Монда, әлбәттә, мәктәптә һәм университетта яхшы уку гына түгел, ә хезмәт сөючәнлек, табигатьтән бирелгән журналистлык таланты һәм оештыру сәләте дә чагылыш тапкан дип уйларга кирәк.

Васил Гарифуллин истәлекләренә әйләнеп кайтыйк: «Мин университетны тәмамлагач, аның янына (Ф.И. Әгъзамовка – Р.Ш.) килеп: «Рөхсәт итсәгез, аспирантурада калырга теләр идем», – дигәнемне хәтерлим. Ул катгый рәвештә: «Юк, калмыйсың. Журналистларны иҗатка өйрәтү өчен үзеңә зур тормыш тәҗрибәсе узарга кирәк. Мин синең кайда эшләячәгең турында сөйләштем инде. Телевидение һәм радиотапшырулар буенча Дәүләт комитетында көтәләр сине. Анда өч ел эшлисең һәм тупланган тәҗрибә белән безгә кире кайтасың». Мөгаен, Исхак Хәлимов та Ульяновскига шундый килешү буенча, журналистлык эшендә тәҗрибә туплау өчен юллангандыр.

Исхак Хәлимов менә 35 ел инде «Өмет» газетасының баш мөхәррире буларак Ульяновск өлкәсе татарларына хезмәт итә. Иҗат коллективын булдыру, аның әгъзаларыннан менә дигән журналистлар әзерләү, билгеле, газетаның баш мөхәррриренең эшчәнлеге белән бәйле. Аның чын журналистлар булдыруга күп көч куйганын газетаны укучылар бик яхшы сизәләр. Баш мөхәррир һәр әдәби хезмәткәрне дөрес сайлап алып, аның урынын сәләте һәм омтылышларыннан чыгып билгели белә. Дөрестән дә, газета чыгару катлаулы процесс. Редакциядә эшләүче һәр хезмәткәргә берничә һөнәр үзләштереп, еш кына берничә вазыйфа башкарырга туры

килә. Бүген коллективта алты-җиде кеше эшли, алар дөньядагы, илдәге һәм төбәктәге хәлләрдән һәрвакыт яхшы хәбәрдар, интервью да ала, очрашулар да уздыра, язмасын да өлгертә, фотога да төшерә, яңа темалар, рубрикалар тәкъдим итә, сәхифәләр ача, бик күп операцияләрне компьютерда үзләре башкара.

Хәзерге вакытта «Өмет» газетасы атнага бер тапкыр 12 биттә һәм айга бер тапкыр 16 биттә чыга. 2012 елдан башлап, айга бер тапкыр «Без бергә» кушымтасы чыгып килә. Әлеге кушымтаны Татарстан Республикасының «Татмедиа» Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы гамәлгә куя, ә «Шәһри Казан» газетасы аны «Өмет»кә әзерләп бирә. Кушымтада Татарстан, милли тормыш яңалыклары, татар халкының күренекле шәхесләре, дәүләт эшлеклеләре белән әңгәмәләр урын ала. 2025 елның 25 апреленә «Өмет» газетасының 1841 саны дөнья күрә.

Россиянең өлкә татар газеталары арасында хәзеге вакытта «Өмет» тираж күрсәткече буенча беренче урынны били – газетаның тиражы 2008 елда – 6 мең, 2012 елда – 7,1 мең, 2023 елда – 4,6 мең, 2025 ел башында 4 меңнән артык данә тәшкил итә. Газетаны халык ярата, аңа язылалар. Әлбәттә, бу казанышта «Өмет»нең баш мөхәррире һәм хезмәткәрләренең роле әйтеп бетергесез зур. Төрле авырлыкларга һәм ыгы-зыгыларга карамастан, редакция коллективы җитәкчесе Исхак Хәлимов үзе җитәкләгән басманың милли-мәдәни кыйбласын дөрес билгеләп, алдан юл ярып бара. Баш мөхәррирнең дипломат булуы, халык белән дә, хөкүмәт белән дә, хезмәткәрләр белән дә уртак тел табып эшләве аркылы газета зур казанышларга иреште. «Өмет»нең 35 еллык тантанасында Бөтендөнья татар конгрессы Милли Шурасы Президиумы әгъзасы, Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе Башкарма комитеты рәисе, җәмәгать эшлеклесе, журналист Рәмис Сафин әлеге басма турында горурланып шундый сүзләр әйтте: «Бүген төбәкләрдә газеталар күп чыга. Яшерен-батырын түгел, төрле хәлдәгеләре бар. Тик без, бередәгеләр, беркайчан да түбәтәебезне салып, акча җыеп йөрмәдек. Хөкүмәт ярдәмендә булдык. Губернаторларыбыз һәрвакыт ярдәм итте. Милли газеталарны, милли телевидениене алып баруда булышлыкларын һәрдаим тоеп тордык». Шул ук вакытта ул газетаны түбәндәгечә характерлады: «Чынлап та, «Өмет» яратып укый торган басма. Анда бөтен темага да язмалар бар. Җирле яңалыкларны да җиткерә ул, гаилә-мәхәббәт мәсьәләләре дә күтәрелә анда, шигърият һәм котлаулар да чыга, мәзәкләр дә басыла. Теләсә кайсы яшьтәге укучыга барып җитә торган газета бу. Соңгы вакытта уртак проектыбызны – балалар сәхифәсен яңарттык. Балаларга матур язмалар, конкурслар ошап китте».

Төрле елларда нәшер ителгән саннарга ясалган контент-анализ газетаның шактый киң тематик рубрикациясе булуын күрсәтә. Басма дәүләт хакимияте һәм җирле үзидарә органнары эшчәнлеге турында иҗтимагый-сәяси мәгълүматны, татар халкының телен, мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклау һәм үстерү, яшьләргә рухи-әхлакый һәм патриотик тәрбия бирү мәсьәләләрен үз эченә ала. Шул ук вакытта газетада күп еллар дәвамында әйдәп баручы темаларның берсен татар халкын Ульяновск өлкәсендә яшәүче барлык милләтләр һәм конфессияләр вәкилләре белән үзара аңлашу һәм дуслык рухында тәрбияләү тора. Соңгы вакытта күпмилләтле Ульяновск төбәге өчен актуаль булган милли һәм дини экстремизмны кисәтү темасына аерым игътибар бирелә башлады. Үткәрелгән контент-анализдан шулай ук тагын бер нәтиҗә ясау мөмкин: газета каләм ияләре өчен иң мөһимен күз уңында тота – аларның иҗат җимешләрен халыкка җиткерергә тырыша. «Өмет» хезмәткәрләре һәр авторны үз итәләр, аларга канат куярга һәм һәркайсын дөньяга танытырга омтылалар.

«Өмет»нең төп рубрикалары арасында иң мөһимнәре: «Яңалыклар баганасы» – укучылар тарафыннан иң элек укыла торган, иң популяр сәхифә – илдә һәм төбәктә барган вакыйгалар белән таныштыра; «Ачык трибуна»да танылган сәясәтчеләр, икътисадчылар, Ульяновск өлкә Законнар чыгару җыелышы депутатлары, өлкә хөкүмәте вәкилләре, милли һәм дини берләшмә лидерлары белән әңгәмәләр урнаштырыла; «Татар авыллары: үткәне һәм хәзергесе» сәхифәсе туган якны өйрәнүчеләрнең, авылларда яшәүче тарихыбызга битараф булмаган шәхесләрнең үз авылларының тарихы һәм күренекле кешеләре (сугыш һәм хезмәт ветераннары, иң яхшы гаиләләр, галимнәр, дин әһелләре һ.б) турындагы материалларын үз эченә ала; «Милләт язмышы – мәктәптә» сәхифәсендә Ульяновск өлкәсе татар авыллары мәктәпләренең уңышлары һәм проблемалары, шулай ук шәһәр мәктәпләрендә татар этномәдәни компонентын үстерү, татар балалары өчен туган тел, дин дәресләре түгәрәкләре һәм төрле өстәмә факультативлар ачу мәсьәләләре күтәрелә; «Милли проектлар» сәхифәсендә «Мәгариф» өстенлекле милли проектын гамәлгә ашыру кысаларында грантлар алган укытучылар һәм гомуми белем бирү мәктәпләре, «Агросәнәгать комплексын үстерү» өстенлекле милли проектын гамәлгә ашыру кысаларында авыл хуҗалыгы тармагына дәүләт ярдәме күрсәтелү мәсьәләләренә багышланган мәкаләләр урын ала; «Дин һәм җәмгыять» сәхифәсендә Ульяновск өлкәсе мөселманнары Диния нәзарәте һәм Русия мөселманнары Үзәк Диния нәзарәте эшчәнлекләре, абруйлы дин әһелләре, җирле мөселманнарның үткәндәге һәм хәзерге көннәрдәге тормыш үзенчәлекләре, дини бәйрәмнәр, йолалар һәм дини хасиятләре-

безгә караган башка бик күп мәсьәләләр турында материаллар бастырыла. Шулай ук «Татар халкы тарихы битләре», «Күренекле якташларыбыз», «Гаилә – тормыш чишмәсе», «Мин – яшь», «Балалар бите», «Әдәби бит» сәхифәләре дә бик популяр. Газетада басылган язмалар, бигрәк тә тарихи сәхифәләр төбәк тарихы белән кызыксынучылар санын елдан-ел артыра бара. Укучылар газетада урын алган язмалар үрнәгендә, андагы киңәшләрдән файдаланып нәсел агачларын – шәҗәрәләрен төзиләр, буыннар бәйләнешен, үзләренең ерак тамырларын барлыйлар, әби-бабалары яшәгән төбәкләр, авыллар тарихын өйрәнергә керешәләр һәм бу турыда язмалар юллыйлар.

Исхак Хәлимов санавы буенча, 35 ел эчендә редакциянең компьютер базасында җирле авторларның 130 дан артык җыентыгы әзерләнгән. Шулай ук «Сембер язлары» альманахының җиде томы әзерләнеп, нәшриятка тапшырылган. Газета ярдәмендә һәвәскәр һәм профессиональ авторларның төрле әдәби, шигъри һәм тарихи җыентыклары дөнья күргән.

«Өмет» газетасы татар халкының яшәеше-көнкүреше белән беррәттән тулаем ил тормышы белән таныштырып баруга да зур игътибар бирә. Соңгы елларда, махсус хәрби операция игълан ителгәннән бирле, басма әлеге теманы актив рәвештә яктыртып бара.

«Өмет» газетасы – Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе һәм «Сембер» татар эшмәкәрләре клубы тарафыннан гамәлгә ашырыла торган социаль әһәмияткә ия проектларның (Ульяновск һәм Димитровград шәһәрләрендә татар этномәдәни компонентлы гомуми белем бирү мәктәпләре ачу, Ульяновскида Татар мәдәнияте үзәгенә капиталь ремонт уздыру, Димитровградта, Ульяновскида Федераль Сабантуйлар, Иске Кулатка шәһәр тибындагы поселокта Бөтенроссия авыл Сабантуен уздыру һ.б.) мәгълүмати иганәчесе дә. Газета редакциясе Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе, «Сембер» татар эшмәкәрләре клубы, «Ак калфак» хатын-кызлар оешмасы, «Татар яшьләре үзәге» һәм «Яңа дулкын» яшьләр оешмалары, «Туган тел» мәгърифәтчелек җәмгыяте һәм башка иҗтимагый оешмалар белән тыгыз элемтәдә эшли.

«Өмет» газетасы юбилее уңаеннан оештырылган тантанага, шатлыклы вакыйганы уртаклашу өчен, татар басмасының иҗатташлары, дуслары һәм иганәчеләре җыелды. Миллият һәм мәдәният бәйрәменә, ерак араларны якын итеп Казан, Самара, Димитровград шәһәрләреннән, Иске Кулаткадан, Радищеводан һәм Иске Майна, Мәләкәс, Николаевка, Чардаклы, Яңа Малыклы районнарыннан якташларыбыз һәм милләттәшләребез килде, котлаучылар арасында Ульяновск өлкәсендә нәшер ителүче мордва һәм чуваш газеталарының баш мөхәррирләре дә бар иде. Әлеге басманың якын дусты, кирәк вакытта таянычы һәм терәге

дә булган абруй иясе, Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе рәисе Рәмис Сафин «Өмет» газетасының төбәк халкының өметләрен тулысынча аклавы, кирәк чакта яклаучысы да, киңәшчесе дә булуы, Ульяновск татарларына хезмәт итүе турында аеруча горурланып сөйләде. Баш мөхәррир Исхак Хәлимов белән икесенең, кайчандыр Казан дәүләт университеты студентлары булган ике яшь егетнең, Ульяновск төбәгенә килеп төпләнүләрен матур итеп искә алды, биредә канат ныгытуларын, уртак тел табып эшләүләрен ассызыклады.

Тантаналы кичә ахырында газетаның баш мөхәррире анда катнашучыларның барысына да рәхмәтен белдерде. ««Өмет» – ул барчабызның да шатлыгы, казанышы һәм киләчәккә өмете. «Өмет» чыгып килә икән, димәк, татар теле язма рәвештә сакланачак. Аның битләрендә халкыбызның тарихы чагыла, бүгенге тормышыбыз елъязма булып языла. Хәзер басмабыз электрон вариантка да күчерелә», – диде ул. Баш мөхәррир үз чыгышында «Өмет»нең чишмә башында торган ветераннарны: газетаның беренче баш мөхәррире Галимҗан Насыйров, шагыйрь Равил Шәфигуллин, журналист Айрат Ибраһимовларны, газета белән актив хезмәттәшлек итүчеләрдән Азат Курчаков, Дамир Шәрипов, Котдус Сафиуллин, Әнвәр Мөхәммәтрәхимов, Римма Алькаева, Лена Садыйкова, Гакыйль Сәгыйров һәм Рәшит Шабакаевларны аерым искә алды.

«Өмет» газетасының 2024 елның декабрендә узган ул бәйрәмендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Мансур Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты исеменнән котлау сүзе белән мин дә чыгыш ясадым. Анда 1990 елның декабрендә Ульяновск шәһәренең Гончаров урамындагы бер йортта урнашкан редакция бүлмәсендә «Өмет»нең кайбер хезмәткәрләре белән танышуым турында сөйләдем. Заманында «Татар Совет Энциклопедиясе» буларак күзалланган Татар энциклопедиясен әзерләүче бүлегебезнең җитәкчесе Фәрит Хакимҗанов мине Ульяновск өлкәсенә – якташларым янына – энциклопедия өчен анда яшәүче татарлар турында материаллар туплау максаты белән командировкага җибәргән иде. Инде аннан бирле бик күп вакыт үтте, ялгышмасам бу очрашу вакытында мин Исхак Хәлимов, Айрат Ибраһимов, Резеда Садыйкова, Рәмилә Сафиналар белән таныштым.

Шунысы да кызык булды, Айрат Ибраһимов белән без 1978 елдан бирле танышбыз икән. Күрешү мизгелендә, бер-беребезгә игътибар белән карап торганнан соң, икебез дә беренче тапкыр ничек танышуыбызны искә төшердек. Байтак еллар элек, көзге көннәрнең берсендә, Рязаново совхоз-техникумыннан туган авылым Әбдеригә (Лабитка) кайтырга машина көткәндә, Айрат ага Димитровградның Гау күпере тукталышында туктап, мине үзенең кызыл төстәге җиңел машинасына утырткан иде.

Аның, хатыны белән икәү, туган ягына – Башкортстанга кайтып барышы булган. Айрат ага юл буе «коммунизм» һәм «фашизм» төшенчәләренең бер үк мәгънәне аңлатуы турында сөйләп барды, төрле дәлилләр китерде. Хәзер аңлавымча, ул бу мәсьәләне шул чор журналистикасында өстенлек ала барган «кызган фактлар» күзлегеннән аңлатырга тырышты. Мин, ул вакытта 18 яшьлек егет, аның дәлилләре белән килешә алмадым. Совет илендә коммунизм таңы атачагына бик ышанап бетмәсәм дә, аны «фашизм» белән тиңләштерүне тарихи күзлектән бик үк дөрес дип тапмадым. Минем Исмагыйль бабам Искаков Бөек Ватан сугышында һәлак була, әтием – танкист Вәли Шәйдуллин өч ел буе немец фашистларына каршы сугыша. Нәрсә, ул сугышта шул ике идеология бәрелешмәде мени? Сугышка кадәр һәм сугыш елларында ике илдә дә уздырылган сәяси репрессияләр турында да фикерләребез аерылды. Мин бу мәсьәләдә дә үз фикеремнән кире кайтмадым. Әлеге фаҗигале процессларда җитәкчеләр белән беррәттән халыкларның да гаебе барлыгын исбатларга тырыштым. Чиялемар авылы борылышына килеп җиткәч, машина хуҗасы Айрат абый, биргән акчадан баш тартып, бәлки әле очрашырбыз дигән сыман, минем белән елмаеп саубуллашты. Ә бит очраштык! Ульяновскида, редакция бүлмәсендә! Шундагы «кабат танышу»дан соң, ул әлеге бәхәсне нигез итеп алып, бер татар газетасында мәкалә язып бастырган һәм аны академик Индус Раззак улы Таһиров бүлмәсендәге очраклы гына күрешүебез вакытында миңа тапшырган иде. Бу безнең соңгы күрешүебез булды.

Җәмәгать эшлеклесе, талантлы журналист Айрат Ибраһимов турында шунысын да әйтеп китәсем килә. Ул 1988 елда СССРда беренче татар иҗтимагый оешмаларының берсе булган «Туган тел» мәгърифәтчелек җәмгыятен нигезли һәм дәүләт органнарында терки. Аның һәм «Туган тел» җәмгыяте активистлары тырышлыгы белән «Өмет» газетасының беренче саны дөнья күрә, Ульяновск татар мәдәни үзәгенә нигез салына һәм өлкә телевидениесенең «Чишмә» программасы эфирга чыга. Ул татар мәгарифе, мәдәнияте проблемалары, шулай ук Федерация урамы, 33 нче йорттагы мәчетне җирле мөселман җәмгыятенә кайтару белән бәйле хезмәтләр яза һәм халык алдында чыгышлар ясый. Бу гамәлләрдән тыш Ульяновск шәһәрендә беренче булып «Нардуган», «Нәүрүз» бәйрәмнәрен, «Сембер җыры» конкурсларын башлап җибәрә, өлкә үзәгендә ана теле буенча беренче факультатив дәрес ача. 1997–2012 елларда Айрат Ибраһимов «Азатлык» радиосында татар-башкорт редакциясе хәбәрчесе булып та эшли. 2019 елда вафат булды, Исхак Хәлимовның туган авылы Татар Урайкиносы (Кызылсу) зиратында, хатыны Әминә ханым янәшәсендә җирләнде.

«Өмет» газетасы интернет заманында да үз беренчелеген бирергә җыенмый. Аның укучылары саны кимеми, тиражы тотрыклы. «Шәһри Казан» газетасының баш мөхәррире Радик Сабиров үзенең сәләмләү хатында басмага менә мондый бәя бирә: ««Өмет» – Россия төбәкләрендә чыгучы иң шәп газеталарның берсе. 4 меңнән артык тираж шактый зур сан ул. Аның ничек җыелганын, аның ничек килгәнен мөхәррирләр һәм шушы газетада эшләүчеләр үзләре генә белә. Газетага ярдәм күрсәтүчеләргә рәхмәт. Газетага язылалар. Эчтәлеге начар булса, язылмаслар иде. Газетада, димәк, сыйфатлы, укырлык язмалар бар. Социаль челтәрләрдә актив эшлиләр».

Татарстан Республикасыннан читтә татар телендә газета чыгара башлау авыр булса, аның тиражын саклау икеләтә авыр. Ульяновск өлкәсендә чыгучы «Өмет» газетасы чыга башлавының беренче елларда ун мең тираж белән нәшер ителсә, 2025 елның башына тираж 4 мең данәдән артыграк булуга сөенәбез. Өлкәдә якынча 150 530 татар яши. Димәк, 60–70 татар гаиләсенә чама белән бер «Өмет» газетасы туры килә.

2022 елның 21 декабрендә Ульяновск өлкәсе губернаторының эчке сәясәт буенча урынбасары А.М. Коробко губерна администрациясе, Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе һәм Ульяновск өлкәсе мөселманнары Диния нәзарәте, «Сембер» татар эшмәкәрләре клубы һәм татар җәмәгатьчелеге вәкилләре, «Өмет» редакциясе хезмәткәрләре катнашында уздырылган киңәшмәдә газетаның киң кырлы эшчәнлеген түбәндәге сүзләр белән билгеләп үтә: ««Өмет» – сыйфатлы, бай эчтәлекле, абруйлы газета. Ул өлкә губернаторы эшчәнлеген дә киң һәм оста итеп яктырта. Интернет, социаль челтәрләр тормышыбызга ныклап үтеп керсә дә, басма матбугат, газеталар озак яшәячәк әле. Шул исәптән, «Өмет»тә яшәргә тиеш. Ә моның өчен, барлык резервларны эшкә җигеп, бөтен мөмкинлекләрне кулланып, газетабызның тиражын, ягъни укучылары санын кимендә ике тапкыр арттырырга кирәк». Шул ук вакытта А.М. Коробко тарафыннан өлкәдә эшләп килүче барлык мәдәният йортлары һәм клублар, китапханәләр, музейлар, дәвалау учреждениеләре, белем һәм тәрбия бирү оешмалары, шифаханәләр һәм кунакханәләр милли телләрдәге басмаларны, шул исәптән «Өмет»не дә яздырып алырга тиеш дигән таләп куела.

Тираж мәсьәләсе «Өмет»нең баш мөхәррирен дә күптәннән борчый. Ул билгеләп үткәнчә, бүген милли матбугатта тиражлар кимү иң авыр мәсьәлә булып тора. Исхак Хәлимов моны Татарстаннан читтәге төбәкләрдә яшәүче татарларның туган теле мәсьәләсе белән бәйләп аңлата. Ульяновск өлкәсендә дә татар телен фән буларак өйрәтә торган мәктәпләр елдан-ел кими бара. Мәсәлән, Ульяновскида, Димитровградта

берничә татар мәктәбе бар. Әмма калган уку йортларында татар телен укыту факультатив дәресләрдә, түгәрәкләрдә генә калган. Баш мөхәррир фикеренчә, «туган телләрен факультатив рәвешендә генә өйрәнгән балаларның киләчәктә милли тормышыбыз белән кызыксынып, татарча газета-журналлар укып, татар телендә радио тыңлап, тапшырулар карап яшәүләре шикле».

Ә бит Ульяновск төбәгендә татарларының күпчелек өлеше шәһәрләрдә яши. Шәһәр халкының азы гына «Өмет» газетасына язылa. Аны күбрәк татар авылларында алдыралар. Газетаны укучыларының шактый өлешен олы яшьтәгеләр тәшкил итә, чөнки аларның күбесе мәктәпне совет чорында, авыл мәктәләрендә туган телләрне өйрәнү өчен шартлар тудырылган заманнарда тәмамлаган кешеләр. Татарча укый-язу белән беррәттән, туган телләрендә иркен сөйләшеп, татарча уйлап яшәгән буын бу. Дөрес, урта яшьтәгеләр дә азмы-күпме укый. Әмма интернет челтәрләре ятмәсенә эләккән хәзерге яшьләр татар матбугаты белән бөтенләй диярлек кызыксынмый. Бу процесс киләчәктә тагын да кискенләшәчәк. Шуңа күрә «Өмет» газетасына даими укучыларын саклап калу, яңаларын тарту елдан-ел авырлаша бара. Шул сәбәпле басманың бүгенге көнүзәк мәсьәләсе – аның әбүнәчеләрен, укучыларын саклап калу.

Газетаның матди проблемаларына килгәндә, ул менә күп еллар инде өлкә губернаторы һәм хөкүмәте канаты астында автономияле өлкә учреждениесе буларак яши һәм өлкә бюджетыннан финанслана. Чыгымнар бертигез өлешләрдә өлкә хисабына һәм әбүнәчеләрдән, рекламадан, белдерүләрдән һәм котлау язмаларыннан алынган үз акчалары хисабына ябыла. Димәк, газета редакциясе бер елга үзенең чыгымнарын каплау өчен гамәлгә куючының дәүләт йөкләмәсендә күрсәтелгән сумманы төрле ысуллар белән табарга тиеш була. Чыгымның зур өлеше әбүнәчеләрдән керсә, калганы түләүле хезмәтләр ярдәмендә туплана. Түләүле хезмәтләрнең байтагы шул ук 6-7 редакция хезмәткәре тырышлыгы белән табыла, урнаштырыла. Алар газетаның һәр санын эшләү һәм бастырып чыгару өчен күпме көч, вакыт, күз нурын түгәләр. Ләкин кайбер очракларда шул хезмәткәрләрнең туган телне яшәтү, мәдәниятне үстерү, гореф-гадәтләрне халыкка кайтару буенча куйган тырышлыгы милли нигилизм белән «авыручы» хәзерге яшьләр тарафыннан инкарь ителә, бу, әлбәттә, күңелләрне төшерә торган күренеш.

Соңгы елларда «Өмет» газетасы редакциясе һәм киң җәмәгатчелек басманы халыкка таныту, аңа онлайн язылу мөмкинлеге бирүче «куар-кодлы» («QR-код») стендларны шәһәр һәм авыл мәчетләрендә, мәдәният учакларында урнаштыру буенча зур эш башкара. Телеграм-канал аркылы кызыклы яңалыкларны күзәтеп бару өчен мөмкинчелек тудырыла.

«Өмет»не газета буларак саклап калуга «Татмедиа» Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы да өлеш кертә. Югарыда әйтеп үтелгәнчә, аның ярдәмендә 2012 елдан бирле газетада «Без – бергә» кушымтасы чыгып килә, ул шулай ук укучыларны җәлеп итәргә булыша. Шул рәвешле, Ульяновск өлкәсенең «Өмет» газетасы редакциясе, өлкә татар милли-мәдәни автономиясе һәм татар җәмәгатьчелеге вәкилләре Татарстан Республикасы хөкүмәте, өлкә һәм җирле хакимиятләр белән берлектә, кулга-кул тотынышып, газетага ныклы терәк булып, аны киләчәктә саклап калу өчен зур эшләр, изге гамәлләр башкаралар.

«Өмет» газетасы 35 ел дәвамында татар халкының мәгърифәтен һәм мәдәниятен үстерүгә керткән әһәмиятле өлеше өчен Ульяновск өлкәсе һәм Татарстан Республиканың дәүләт бүләкләренә лаек була. 2015 елда – «Өмет» газетасы редакциясе халыклар арасында дуслыкны һәм хезмәттәшлекне ныгытуга, массакүләм мәгълүмат чараларын үстерүгә керткән зур өлеше, татар мәдәниятен һәм милли традицияләрен саклап калу һәм популярлаштыру буенча нәтиҗәле эшчәнлеге өчен «Халыклар дуслыгы» медале, 1990 елда – татар милли мәдәниятен пропагандалау буенча куйган зур хезмәте өчен, Ульяновск өлкә Башкарма комитеты мәдәният идарәсенең Мактау грамотасы, 1999 елда – нәтиҗәле хезмәте һәм милли мәдәниятне үстерүгә, өлкә икътисадын тотрыкландыруга керткән зур өлеше өчен һәм газетага нигез салынуга 10 ел тулу уңаеннан Ульяновск өлкәсе хакимиятенең Мактау грамотасы, 1999 елда – татар милли мәдәниятен үстерүгә, патриотизмны, халыклар арасында дуслыкны пропагандалауга зур өлеш керткәне өчен һәм газета оешуның 10 еллыгы уңаеннан Ульяновск өлкәсе Законнар чыгару җыенының Мактау грамотасы, 2010 елда – татар телен, мәдәниятен һәм милли гореф-гадәтләрне саклап калуга һәм үстерүгә зур өлеш керткәне өчен һәм газетаның 20 еллыгы уңаеннан Ульяновск өлкәсе губернаторының Рәхмәт хаты белән бүләкләнә.

«Өмет» газетасы шулай ук Татарстан Республикасы «Татмедиа» ААҖнең (2015, 2023), татар милли әдәбиятын үстерүгә һәм пропагандалауга керткән зур өлеше өчен Татарстан Республикасы Язучылар берлегенең (2015) Рәхмәт хатлары, яшьләр чараларын яктырту буенча актив эшчәнлеге һәм татар милли спорт көрәшен үстерүгә һәм пропагандалауга керткән нәтиҗәле өлеше өчен Татарстан Республикасы Яшьләр эшләре, спорт һәм туризм министрлыгының Мактау грамотасы (2015), Бөтендөнья татар конгрессы дипломнары (2023, 2024) белән бүләкләнә.

«Өмет» газетасы хезмәткәрләре үз газеталарын татарлар һәм башка милләтләр арасында таныту максатыннан төрле иҗади конкурсларда катнашалар, премияләргә, мактаулы исемнәргә һәм дипломнарга лаек була-

лар. Алар Бөек Ватан сугышында җиңүнең 50 еллыгы темасын яктырту буенча өлкә конкурсының «Танылу» («Признание», 1995) һәм «Бәллүр каләм – 2010» премияләре белән бүләкләнәләр, «Милли телдәге иң яхшы басма» номинациясендә өлкә иҗат (2009, 2010) һәм «Матбугатның алтын фонды – 2015» Бөтенроссия (2015) конкурсларында җиңүгә ирешәләр, Россия Федерациясе төбәкләрендә һәм БДБ илләрендә нәшер ителә торган татар газеталары арасында 2 нче Бөтенроссия конкурсында лауреат исеменә (2010), һәм «Сембер китабы» еллык өлкә күргәзмә-конкурсында катнашучы сертификатларына (2016, 2017, 2018, 2019) ия булалар.

Журналистика өлкәсендәге күпкырлы хезмәтләре һәм газета үсешенә керткән өлешләре өчен газетаның 15 хезмәткәре һәм актив авторлары: Г.Ш. Сәгыйров, Р.Х. Шәфигуллин, Ш.Ф. Сәлахова, А.И. Ибраһимов, Р.Ә. Хисмәтов, Л.Б. Сабитова (Иделбикә), М.Җ. Рамазанов, Н.К. Шагаева, Г.Х. Хәйретдинова, М.К. Саюков һ.б. Сәхаб Урайский исемендәге әдәби премия белән бүләкләнә.

Югарыда китерелгән бүләкләр татар телендә чыгып килүче «Өмет» газетасының әһәмияте һәм аның Ульяновск өлкәсе һәм Татарстан Республикасы дәрәҗәсендә танылуы турында сөйли.

Басма әбүнәчеләренә хыянәт итмәде, ул милли үзаңны үяту, татар халкында милли горурлык хисе, башка милләт вәкилләренә карата ихтирам, дустанә мөнәсәбәт тәрбияләү, дин һәм кан кардәшләребезнең милли-мәдәни ихтыяҗларын канәгатьләндерү юлында армый-талмый эшләде, милләттәшләребезне борчыган социаль-икътисади мәсьәләләрне хәл итүгә этәргеч бирде. Газиз ана телебезнең хокукын яклау, дәрәҗәсен күтәрү, кулланылыш даирәсен киңәйтүгә, милли мәдәниятебез, традицион бәйрәмнәребез һәм гореф-гадәтләребезне саклау һәм үстерүгә зур өлеш кертте. Бу еллар эчендә «Өмет» газетасы татар мәдәнияте һәм иҗтимагый фикер учагына гына түгел, ә үзенчәлекле милли һәм социаль-мәдәни мәнфәгатьләр клубына да әверелде. Менә шуңа күрә Ульяновск өлкәсе татарларының йөзек кашы булган «Өмет» газетасының киләчәге бүген өметле дә инде. Ул киләчәктә тагы да текәрәк үрләр яулар дип ышаныйк.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

ЯҢА КИТАП

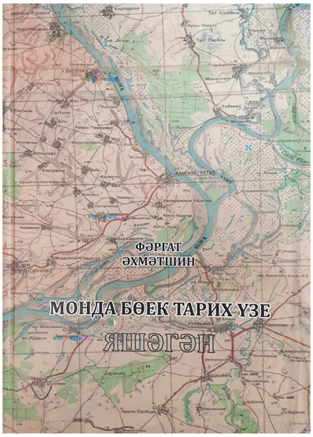

Ф. Әхмәтшин. **Монда бөек тарих үзе яшәгән.**

Ике китапны берләштергән бу хезмәттә берничә татар авылы – Мишә тамагы (Япанча), Байчуга һәм Чулпан турында тирән, күпьяклы тарихи мәгълүмат тупланган. Аның авторы төрле архивларда эшләгән, басылган хезмәтләрдән файдаланып үзенең туган яклары турында гүзәл бер тарихи әсәр иҗат иткән. Бу китаплар алдагы буыннарыбызга да, хәзерге заман төбәк тарихы белән кызыксынучылар өчен дә әһәмиятле булачак.

Торопицын И.В. **Военная служба астраханских юртовских татар (вторая половина XVI – первая четверть XVIII вв.): монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2025. – 332 с.; 12 с. ил.**

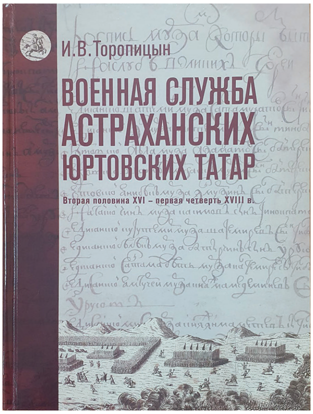

Монография посвящена малоизученному аспекту служебной деятельности астраханских юртовских татар, связанному с их участием в различных военных кампаниях, которые вело Московское государство во второй половине XVI – первой четверти XVIII в. В книге рассматриваются военный потенциал тюркского населения Нижнего Поволжья, особенности использования царскими воеводами данного контингента в походах и войнах, характер вознаграждения юртовцев за службу и другие аспекты, связанные с военной деятельностью.

Издание адресовано историкам, краеведам, этнографам, всем тем, кто интересуется военной историей и жизнью тюркского населения Нижнего Поволжья.

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

Фәнүзә Нуриева, Энҗе Кадирова

ИСКЕ ТАТАР БИСТӘСЕННӘН ЧЫКТЫМ ЮЛГА...

Профессор Фәрид Хәкимҗановка 80 яшь тулу уңаеннан

Казан шәһәрендәге Татарстан урамы буенча елга портына таба хәрәкәт иткәндә, һичшиксез, Иске Татар бистәсе аркылы үтми мөмкин түгел. Галим-тюрколог, филология фәннәре докторы, профессор Фәрид Хәкимҗанов 1945 елда нәкъ менә Иске Татар бистәсе белән Яңа Татар бистәсе арасындагы Кырый урамда (1960 нчы елларда бу урам бетерелде) туган. Татарлар гына яшәгән бу урамда милли мохит эчендә кайнаган-бөтерелгән үсмер, 7 яшен тутырып, Й. Сталин исемендәге 2 нче номерлы ир-егетләр татар (соңрак ул 12 нче номерлыга үзгәрә, хәзерге көндә – яһүдиләр уку йорты) мәктәбенә укырга керә. Мәктәпләрне кызлар өчен, егетләр өчен дип, аеру бетерелгәч, иптәшләре Таһир Якупов (соңрак – танылган

җырчы), Фердинант Гыймадиев (соңрак – биюче, Татарстанның халык артисты) һәм Рөстәм Сафиуллин (хәзерге көндә – Казанның «Рәфыйк» мәчете имамы) белән якындагы, Ш. Камал исемен йөрткән 80 нче номерлы база татар мәктәбенә күчерелә. Гадәттә мәктәптә белем алу чоры кешенең белемгә, зиһенгә баету чагы гына түгел, аның киләчәк яшәешенә сукмак салу вакыты буларак та күзаллана.

Фәрид тә биредә баш-аягы белән мәктәп тормышында кайный башлый: пионер оешмасын җитәкли, Пионер комбинатының башлыгы була, бию түгәрәгенә йөри, курай-кубызчылар оркестрында уйный, спорт залы булмаган мәктәпнең баскетбол һәм футбол командаларын оештырып, районда һәм шәһәр күләмендә алдынгы урыннарны яулыйлар (бу вакытта инде ул «Спартак» җәмгыяте футболчысы һәм хоккейчысы буларак исем казанган булса, инде баскеболчы буларак, Татарстанның «Хезмәт резервлары» җыелма командасында уйнавы белән танылa). Болар барысы да оештыру эшенең нечкәлекләрен, кешеләр белән мөгамәлә кору үзенчәлекләрен, кимчелеләреңнән арына белү кирәклеген холкыңа дус итү, үз фикереңне тормышка ашыра белү кебек мөһим сыйфатларны үзләштерергә ярдәм иткәндер, күрәсең. Биредә аның киләчәк тормыш юлын сайларга этәргән бер вакыйгага тукталмыйча мөмкин күнел. Патша заманында Казан Император университетында яхшы гына эшләп килгән Шәркыять бүлегенең бөтен мал-мөлкәте, укытучы-профессорлары белән Санкт-Петербургка күчерелүе Казанны ярлыландырып калдырган иде. Шушы бушлыкны ничек тә бетерү кирәклеге, Казан дәүләт университетында Шәрык телләре факультеты ачу теләге белән янган Татарстан мәгариф министры, танылган гарәп теле белгече, ЮНЕСКО әгъзасы, профессор Мирза Исмәгыйль улы Мәхмүтов, бу олуг эшкә әзерләнеп тору хаҗәтеннән, аякка алдан киеп тору зарур дип, 80 нче мәктәп укучыларыннан берничә кешене сайлап алган һәм аларга гарәпчә өйрәтә башлаган. Өйрәтә алырлык кеше дә, укыту әсбаплары да таба алмагач, үзе килеп, аерым дәресләр үткәргән.

11 нче сыйныфны тәмамлагач (моңарчы яшәгән 10 сыйныфлык белем бирү системасына тагын бер сыйныф һәм яңа фән – җәмгыятьне өйрәнү фәне өстәлә; укыту программасын әвеш-тәвеш китерүне, яңа фән укытырлык кеше таба алмауны әйтеп тә торасы юк), Фәрид «Хезмәт резервлары» системасында яшьләр арасында баскетбол буенча СССР беренчелегендә катнашу өчен, Россия җыелма командасына, Орел шәһәренә чакырылган була. Әти-әниләреннән «Сине мәгариф министрлыгына чакырып хат килде» дигән телеграмманы алу белән, Казанга кайта да министрлыкка китә. Шәрык факультеты ачу тоткарлануы, хәзергә вакытлыча университетның Татар теле һәм әдәбияты бүлегенә кереп, укый башларга кирәкле-

ге хакында тәкъдим ала. Шулай итеп, барлык имтиханнарны да «бишле» билгесенә генә тапшырып (шул исәптән, чит тел сыйфатында гарәп телен дә), Казан дәүләт университеты студенты булып китә. Мәктәптә табигать фәннәре белән кызыксынган, алардан гел югары билгеләргә генә укып килгән укучының гуманитар фәннәр өлкәсенә аяк басуы күпләрдә гаҗәпсенү хисе уята, билгеле. Ул гына да түгел, яңа законнардагы, эш стажы булмаган кеше, семестр сынауларына катнашу хокукын югалтмыйча, 1 ел эшләргә тиеш дигән үзгәрешкә буйсынып, беренче уку елын үзе яңа гына тәмамлаган мәктәптә физика кабинеты лаборанты булып эшли. Әмма тормыш сикәлтәләре моның белән генә бетми: 2 нче курс башында ук аны армиягә алып (университетның үз хәрби кафедрасасы булса да), ерак Венгриягә 3 еллык хәрби хезмәткә җибәрәләр. Анда гвардия артиллерия полкының батарея өлкән хисапчысы итеп билгеләнгән егеткә математика, география, топография, картография кебек фәннәр белән яңадан очрашырга туры килә. Ул үзешчән сәнгатьтә катнаша, дивизиянең футбол буенча җыелма командасында уйный, җирле маҗар командасы уенчы сыйфатында баскетбол буенча ярышларда катнаша. Исеме полкның Мактау китабына кертелгән, портреты Дан аллеясына куелган Фәрид, 3 еллык хәрби хезмәтен тәмамлап, офицер погоннарын тагып, университетка I семестр сынауларына гына кайтып өлгерә. Монда да уку программасын үзләштерү белән генә чикләнмичә, университет тарихында беренче мәртәбә тарих-филология факультетында команда оештырып, туристлар фестивалендә катнашалар һәм III призлы урынны яулыйлар (4 кеше аерым төрләрдә чемпион була). Шулай ук беренче мәртәбә оештырылган баскетбол командасы университет беренчелеге ярышларында катнаша.

III курста укыган чагында, укуына зыян китермичә генә, ул «Татарстан яшьләре» газетасы белән хезмәттәшлек итә башлый. Укуын тәмамлагач та, газетада эшләвен дәвам итә һәм кыска вакыт арасында бүлек мөдире дәрәҗәсенә үсеп җитә.

1972 елның ахыры аның тормышына яңа бер үзгәреш китерә – Фәрид Сабирҗан улы СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтына аспирант булып кабул ителә. Документлары угыр-фин телләре бүлегенә кабул ителсә дә, үзара аңлашып («Казаннан Тел белеме институтына беренче мәртәбә татар егете килгән, ул да булса угыр-фин телләре бүлегенә – моны табигый хәл дип санап булмый», ягъни), тюркология һәм монгол телләре мөдире Әдһәм Рәхим улы Тенишев аны үз бүлегенә күчертүгә ирешә. Аңа Идел-Урал өлкәсе өчен генә түгел, гомуми тюркология өчен дә мөһим һәм шул ук вакытта гаять четерекле булган теманы бирәләр. Ул да булса – Урта гасыр Идел болгарларыннан калган кабер ташларындагы язуларны укып, анализ ясау темасы. Фәнни

җитәкчесенең (ә бу вазыйфаны дөньякүләм танылган галим үз өстенә ала) фатирында эш планы хакында сөйләшеп утырганда, төп юнәлешләрне билгелиләр: тарихка бәйләнешле архивларларда эзләнергә, чагыштарма-тарихи лингвистик анализ методикасын өйрәнергә, борынгы язмаларның телен тикшергән хезмәтләр белән танышырга һәм, бәлки, иң мөһимедер, экспедицияләргә чыгып яңа ташъязмалар эзләргә. «Нинди булса да соравың туамы, берәр ярдәм кирәк буламы – уңайсызланып торма, туп-туры фатирга кил», дип фатыйхасын бирә галим. Шулай итеп, Фәрид Сабирҗан улының күпләр гранит ташын кимерү белән тиңли торган фән (безнең очракта, тюркология) дөньясына адым атлауы башлана. Без монда ике вакыйгага гына тукталып үтмәкче булабыз. Аның беренчесе – 1722 елда шәһри Болгарны зиярәт иткәндә, Рәсәй патшасы Петр I нең әмере белән күчереп алынган 50 ташъязманың текстлары табылу һәм аның фотокопиясен үз кулында булдыру; ә икенчесе – моңа кадәр билгеле булган болгар каберташъязмаларының саны ике дистәгә дә тулмаган булса, хәзер галимнең шәхси архивында аларның саны йөздән артып китә. Ташъязмалар текстларында кулланылган сүзләр саны аз булуын, күбрәк саннар очравын искә алсак, бу сүзләрнең саны бермә-бер арткан дигән сүз. Гарәп хәрефләре белән төрки тел сүзләрен язганда очраган үзенчәлекләргә дикъать итеп, галим кайбер сузык авазларны төгәлрәк күрсәтү өчен, 2–3 хәреф һәм өстәмә билгеләр (хәрәкәләр) кулланылганлыгын ачыклый. Бу исә текстларны язуда файдаланылган телнең авазлар системасын билгеләргә мөмкинлек бирә. Текстларның башка үзенчәлекләрен дә тикшереп, ул кабер ташъязмалары текстларын язганда, 3 төрле тел кулланылган дигән нәтиҗәгә килә, болар – гарәп теле (рәсми дин теле), дәүләтнең әдәби (рәсми) теле һәм халыкның сөйләм теле (хатирә буларак сакланып калган дәрәҗәдә).

Нәтиҗәдә, Идел Болгарстаны дәүләтендә XIII–XIV йөзләрдә куелган кабер ташъязмалар текстларын төрле яктан анализлап, Фәрид Сабирҗан улы 1976 елда Мәскәүдә СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институты актлар залында «төрки телләр» белгечлеге буенча «Идел Болгарстаны язма истәлекләре теле (XIII–XIV гасырлар эпитафияләре материалында)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Диссертантның бернинди язуларга да карамыйча, фәнни хезмәтенең эчтәлеге белән таныштыруы, рәсми бәяләүчеләргә һәм сорау бирүчеләргә, кара тактага мисаллар язып, төпле итеп фикерен аңлатуы, фәнни бәхәстән читенсенмәве комиссия әгъзаларында да, залда утыручыларда да уңай фикер тудыра. Хәтта бу диссертацияне СССР Фәннәр академиясенең «Фән» нәшриятында бастырып чыгарырга кирәк дигән тәкъдим дә яңгырый.

Рәсми эш урыны мәсьәләсендә кайбер тәкъдимнәр булса да, Фәрид Сабирҗан улы туган җире Казанда, СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалына караган Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында кече фәнни хезмәткәр булып эшли башлый.

1978 нче елда галимнең «Язык эпитафий волжских булгар» дигән беренче китабы «Наука» нәшриятында басылып та чыга. Бу китабында галим урта гасыр Идел болгарларыннан сакланып калган каберташ язмаларның телен системалы рәвештә тикшереп чыга, аның үзенчәлекләрен ачыклый. Ул язмаларның аваз системасы үзенчәлекләрен язма телнең корылышы, башкарган вазыйфасын тик бәйләнеш җәһәтеннән дә тасвирлый. Төрки тел сүзен башка системадагы чит тел хәрефләре белән тапшырган вакытта килеп туган үзгәрешләргә дикъкать биреп, яңача укылышлар да тәкъдим итә. Язмаларны лингвистик кенә түгел, филологик һәм тарихи яктан да тикшереп чыгу Идел болгарлары тарихы белән кызыксынган галимнәр өчен саллы гына эзләнү хезмәте булып тора.

Бу вакытта СССР Фәннәр кадемиясе карамагында Тюркологларның совет комитеты әгъзалыгына кабул ителгән галим (акад. А.Н. Кононов җитәкчелегендә 50 кешедән оешкан бу оешма Советлар Союзындагы тюркология өлкәсендәге фәнни тикшеренү-эзләнүләрне җайлау һәм юлга салу белән шөгыльләнә) 1987 елда шул ук нәшриятта «Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык» дигән яңа китабын бастырып чыгара. Биредә галим урта гасырларда Идел Болгарстанында тел торышы, вазыйфа башкарган телләрнең кулланылышлары турындагы фикерләрен дәлилли. Аның Һ.В. Йосыповның «Введение в булгаро-татарскую эпиграфику» (Юсупов, 1961) китабы белән янәшә куелган бу хезмәтләре дөнья тюркологиясендә танылып, «Идел-болгар эпиграфикасының бердәнбер белгече» исемен алырга [Алишина: 2006] һәм кайбер галимнәр өчен ышанычлы нигез булып торырга ярдәм иткән [к.: T. Tekin; 1988; M. Erdal: 1993].

Ф.С. Хәкимҗанов Идел болгарлары эпитафикасын өйрәнү, урта гасыр шартларында телләрнең вазыйфа башкару мөмкинлекләрен тәгаенләү, татар теле тарихы мәсьәләрен тикшерү белән генә чикләнми, «Языки мира. Тюркские языки» (Мәскәү, 1997; Бишкек, 1997), «Большой энциклопедический словарь. Языкознание» (Мәскәү, 1998), «Төрки дөьясының грамматик терминнар сүзлеге» (Анкара, 1997) кебек академик хезмәтләрне нәшер итүдә дә катнаша.

Фәрид Сабирҗан улы үзе үзләштергән белемнәр кысасында гына калмый, күп кенә Халыкара, Бөтенсоюз (Бөтенроссия) тюркологик съездларында, конференцияләрендә катнаша, фикерләре белән уртаклаша. Ул та-

тар галимәрннән беренчесе буларак, 1996 елда Парижда үткәрелгән XIV «Дөнья телләре, мәдәният һәм сәяхәтчелек» Халыкара ярминкәсендә Татарстан экспозициясе белән катнашып, бәхәс клубында «Татар теленең үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге» дигән доклад белән чыгыш ясый.

1990 елда Татарстанның Министрлар Кабинеты карары белән татар энциклопедиясен әзерләү максатыннан, Татар совет энциклопедиясенең Баш Редколлегиясе корыла һәм күпкырлы эшчәнлеккә ия булган Фәрид Сабирҗан улы аның Җаваплы сәркатибе итеп билгеләнә – бу юнәлештә эшли алырдай сәләтле белгечләрдән аерым бүлек туплап, эшкә башлау да аңа йөкләнелә. Ул Төркия Җөмһүрияте хөкүмәте тарафыннан Анкара университеты профессоры итеп чакырылганчы, өч ел буена шушы эш белән шөгыльләнә.

1992 елда докторлык диссертациясен яклаган галим, Төркиянең төп университеты саналган Анкара университетында татар теле һәм әдәбиятын укытуны тагын бер тормыш сынавы итеп кабул итә. Чит илдә эшләү еллары башка милләт кешеләренә телне өйрәтү үзенчәлекләренә ныграк төшенергә, аның методикасын үзләштерергә ярдәм итә. Ул биредә чит ил студентлары өчен берничә уку әсбабы, русча-татарча-төрекчә сөйләүлек тә бастырып чыгара. Шушы ук вакытта ул 2 ел буена Татарстан мәгариф министры урынбасары вазыйфасын да башкара, Төркиядә белем алган Татарстан яшьләренең теге яки бу четерекле мәсьәләләрен хәл итү өчен, Төркия президенты һәм милли мәгариф оешмалары җитәкчеләре белән очраша. Берничә мәртәбә Төркия ватандашлыгын кабул итәргә тәкъдимнәр булса да, ул туган иленә кайта, яңа ачылган Татар дәүләт гуманитар институтында тел белеме кафедрасын оештыра. Институт 2005 елда ябылганчыга кадәр яшьләргә сыйфатлы итеп югары белем бирүдә, яшь галимнәрнең гыйльми әзерлекләрен күтәрү, аларның хезмәтләрен бастырып чыгаруда (бу вакытта ул Институтның «Гыйльми язмалар» мәҗмугасын, Gumantarya нәшриятын җитәкли, фәнни конференцияләр оештыра, моннан тыш, Татар тюркология мәркәзе башлыгы итеп сайлана, «Туран» гыйльми-мәдәни үзәгенең тюркология бүлеге җитәкчесе хезмәтләрен дә башкара; «Milli mədəniət» журналын чыгара башлый) үзе туплаган белемнәрен кызганмыйча, барлык көчен биреп эшли. Аның фәнни эшчәнлеген югары бәяләп һәм фәнни-оештыру хезмәтләрен искә алып, Татарстан хөкүмәте аңа «Татарстан Республикасының атказанган фән эшеклесе» дигән мактаулы исемне бирә.

Билгеле булганча, Татар гуманитар институты нигезендә Татар милли университеты оешырга мөмкин дип йөргәндә, Институтны ябып, ишеген ныклап бикләп куялар, ә студентларны Татар педагогия институтына күчереп, аның исемен Татар дәүләт гуманитар-педагогия институты дип

үзгәртәләр (билгеле, Гуманитар институт өчен Болак күпере янында салынган бина белән аңа тапшырылган «Татэнерго» ширкәтенең иске бинасы да шул вакытта тапшырыла). Яңа уку йортында нәшрият оештыру эше белән шөгыльләнгән Фәрид Сабирҗан улы, нәшрият уставы расланып, кирәкле документлар алынгач, ниндидер эчке каршылыклар килеп чыга, – нәтиҗәдә, ректор аңа татар теле кафедрасында эшләргә тәкъдим ясый. Студентларга «Татар теле тарихы»н һәм махсус курслар укыган галим биредә «Тенишев укулары» дигән махсус фәнни мәҗлесләр үткәрә башлый, журнал һәм фәнни җыентыклар чыгаруын дәвам итә. Ә инде 2014 нче елда, моңа кадәр Төркиядә, берничә ел чакырылып, кунак-профессор буларак, лекцияләр укыган галим, штат кыскартылу сәбәбеннән эштән киткәч, шунда ук Төркиянең Коҗатәпә университетыннан, штатка алынып, эшкә чакыру килә. Шулай итеп, галим икенче мәртәбә Төркия туфрагына аяк басып, университет штатында белем бирә башлый. Хәзер инде ул татар теле белән генә бәйле фәннәрдән тыш, татар фольклоры һәм әдәбияты тарихы, гомуми тел белеме, тюркологиягә кереш, алтаистика кебек фәннәрдән дә лекцияләр укый. Ел саен 15–20 диплом эше яздырган хөрмәтле профессор фактик материал буларак татар әдәбиятыннан җыелган үрнәк җөмләләрне туплап, төрле төр сүзлекләр өчен чимал җыйный. Һәм менә кире Казанга кайткач, «Татар теленең фразеологик сүзлеге»нең I томы кебек 672 битлек саллы хезмәтнең дөнья күрүе татар фәне өчен бәрәкәтле бүләк булып тора. Ишетүебезгә күрә, галимнең кульязма хәлендә тагын берничә сүзлеге бар икән.

Хөрмәтле профессорыбыз, мәсләктәшебез Фәрид Сабирҗан улына имәндәй саулыклар теләп, күңел түрендә саклаган уй-теләкләренең тормышка ашуын телибез!

Файдаланылган әдәбият

1. Алишина Х.Ч. Единственный специалист по волжско-булгарским письменам // Языковые уровни и их анализ (на материале языков разных систем–2005. Ежегодник / отв. ред. Ф.С. Хакимзянов. – Казань: Gumanitarya, 2006. С. 11–14.
2. Нуриева Ф.Ш., Кадирова Э.Х. О нашем профессоре, учителе и коллеге // Международный тюркологический журнал «Türkoloji Üzerine Araştımalar-Исследования по тюркологии». – Afyonkarahisar-Kazan, 2015, № 11 (Özel sayı), S. 5–41.
3. Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: «Советская энциклопедия»,1990. С. 77.; 2-ое доп. изд. – М.: Научное ид-во «Большая Рос. энциклопедия», 2002. С. 77.

4. Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык // Языки мира. Тюркские языки / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: «Инлрик», 1996. С. 47–52.
5. Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык // Языки мира. Тюркские языки / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – Бишкек: Изд. Дом «Кыргызстан», 1997. С. 47–52.
6. Хакимзянов Ф.С Булгарский язык // Большой энциклопедический словарь Языкознание / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Научное ид-во «Большая Рос. энциклопедия», 1998. С. 77.
7. Хакимзянов Фарид Сабирзянович. Биобиблиографический указатель / сост. Д.Ф. Хакимзянова. – Казань: Gumanitarya 2013. – 44 с.
8. Erdal M. Die Shprache der wolgabolgarischen Inschriften. – Wiesbaden: Harrassowitz. 1993. – 172 s.
9. Tekin T. Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. – Ankara, 1988.
10. Türk Dünyası Gramer Kılavuzu Sözlüğü / haz. E.Gürsoy-Naskalı. – Ankata: TDK Yayınları 667, 1997 – 190 s. (төз.-авторларның берсе).

Редакциябез дә Фәрид дусны чын күңелдән олуг юбилее белән котлап кала!

Тәэминә апа Биктимирова юбилее уңаеннан әңгәмә

ҮЗЕМ ТУРЫНДА ҮЗЕМ

Солтан Исхаков фотосы

Мин, 1940 елның 6 октябрендә Әтнә районы Яңа Шимбер авылында туганмын. Туган көнемне метрика кәгазенә никтер 12 се дип язганнар. Әти – Сәфәров Әхмәт – 1933 елдан колхоз рәисе, әнием Сәфәрова Шәрифә (мулла кушкан исеме Шәфифә) – колхозчы. Әти 1941 елның июлендә Бөек Ватан сугышына китә. 1947 елда фронттан кайткач безнең белән яшәмәде. Без өч бала, әтинең әнисе Вәрига әбием, әни тәрбиясендә калдык.

1937 елда туган Гөлсәгыйдә апам өч ел буе авырып урын өстендә ятты. Ниһаять 1946/47 уку елында мәктәпкә йөри алыр хәлгә килде. Ул бик куанып авылыбызның мәктәбенә укырга йөри башлады. Минем дә

аннан каласым килмәде, мәктәпкә бардым. Укытучы Әтнә районы Күшәр авылы кызы Гыйлемханова Кәүсәрия ападан «мине дә укыт әле», дип сорагач, «балакай, синең яшең җитми, кит әле» диде. Әмма укытучы апаны яратуым сәбәп булды бугай, мин апама ияреп һәр көн мәктәпкә йөри идем. 1947 елның 28 февралендә, ниһаять мин 1 нче сыйныф укучысы булдым. «Ничек икенче елга калдырыйм, укый ала ул, 2 нче сыйныфка күчерәм» – дигән Кәүсәрия апа әниемә. Укырга кергәнче хәрефләрне таный идем инде. Беренче укытучым белән бер елдан ук аерылыштык, тик гомерем буе аны сагынып яшәдем, урыны оҗмахта булсын, чын педагог иде.

Авылыбызда мәктәп башлангыч кына, 7 еллык мәктәпне Түбән Көектә, 10 еллыкны Күлле Кимедә тәмамладым. 7 сыйныфны бетергәч, бер ел укудан аерылып тордым. Чөнки Киме мәктәбе бездән 8 чакырым ераклыкта урнашкан. Сугыштан соңгы авыр еллар, өс-баш начар, икенчедән, укыр өчен акча түләргә кирәк. Укудан аерылуымны бик авыр кичердем. Әниемә дә минем хәсрәтем начар тәэсир итте ахры, икенче уку елы җиткәч үзе үк «бар балам укы, ничек тә йөрерсең әле Алла боерса» – диде.

Бәхетемә, Киме мәктәбендә директор булып Түбән Көектә безне укыткан Мотыйк абый Кушаев эшли башлады. Интернатта торыр урын биреп, укыр өчен түләүне дә җиңеләйтеп ярдәм итте укытучым. Гомерем буе бу яхшылыкны кайтара алмаганмындыр кебек тоела, шуңа борчылган вакытларым була.

Аллага шөкер, олы җанлы укытучыларыбыз бар иде. Түбән Көек мәктәбендә Галәветдинов Һидият, Сабиров Наил, Шәрәфиев Хәмбәл, Заһидуллина Маһинур, Фазылҗанова Миңшәрәф (Түбән Көектән соң Киме мәктәбендә дә татар теленнән укытты), Хәмитов Габдрахман (мәктәп директоры иде, кызганыч, «халык дошманы» баласы дип утырттылар), һ.б. Авыр елларда алар эшләделәр безнең белән.

Күлле Кимедә укыганда балалар йортында тәрбияләнүчеләр белән бергә укыдык. И-и, алардагы матур өс-баш, аякларында ботинка, өстеннән резина галош... Форма күлмәкләре, алъяпкычлар без күргән нәрсәләр түгел инде. Кызыгып, көнләшеп карый идек аларга, яшермим. Укытучыларыбыз безнең карашны сизеп: «Көнләшмәгез балалар, аларның беркемнәре дә юк, сезнең әниләрегез исән, Аллага шөкер» – дип юаталар иде.

10 сыйныфта татар теленнән укыткан Әлфинур апа «үтенәм, зинһар чабатагызны мәктәпкә генә киеп кермәгез» дип тилмерә иде. Шимбә көн дәресләр беткәч, интернатка кереп тормыйча, авылга чабата киеп йөгерә идек шул.

1958 елда Казанга килеп бик авырлык белән «Казтранстрой» трестының «СМП-203» дигән төзелеш оешмасына эшкә урнаштым. Йөк ташучы, штукатур, маляр булып эшләдем. Егылып, умыртка сөягемне сындырдым һәм 1961 елда Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетына укырга кердем. Хыялым татар теле һәм әдәбияты укытучысы булу иде. Кызгангыч, әдәбият укытучысы була алмадым. 5-курста Казан егете Биктимеров Нариманга кияүгә чыктым. Казанда татар мәктәпләрен бетергән чор иде бу.

Көч-хәл белән Казан авиация институтының фәнни китапханәсенә эшкә урнаша алдым. 1967 елның апрелендә улыбыз Айрат туды. 1969 елның мартында институтның КПСС тарихы кафедрасында өлкән лаборант вазифасын башкара башладым. Бер үк вакытта кандидатлык имтиханнарына хәзерләнеп, аларны уңышлы тапшырдым. Кичке бүлектә семинар занятиеләре дә алып бара идем. 1974 елдан рәсми рәвештә ассистент, 1985 елдан өлкән укытучы булдым. Кафедраны тарих фәннәре докторы, профессор Якуб ага Шәрәпов җитәкли иде. Аңа да гомерем буе рәхмәт укыйм. Курыкмады, алды бит эшкә. Я. Шәрәпов – ТАССРның һәм РФнең атказанган фән эшлеклесе иде.

Институтта эшләгәндә 1976 елда Ростов-Дон, 1982 елда – Свердловск, 1989 елда – Минск шәһәрләре университетларында 6 шар айлык квалификация күтәрү курсларында укыдым. Курсларда уку мәҗбүри иде.

1982 елда «Деятельность партийных организаций Среднего Поволжья по вовлечению женщин в социалистическое строительство (1920–1926)» дигән темага кандидатлык диссертациясе якладым. Тарих фәннәре кандидаты дигән дәрәҗәм бар. Институтның профсоюз комитеты, 3 факультетның партбюро әгъзасы булып сайландым. «Белем» җәмгыяте буенча халыкка лекцияләр укыдым.

Институтта эшләгән вакытымны иң бәхетле елларым дип саныйм. Эш җиңел түгел иде, билгеле. Ул вакытта КАИ иң данлыклы институт, конкурс бер урынга 17 шәр кеше. Илнең бөтен почмакларыннан студентлар шул конкурсны үтеп керәләр. Партия тарихын укыту бик җаваплы эш санала. Күп укырга, күп белергә кирәк иде. Тырыштым, Аллага шөкер, татар кызы, авыл кызы булуым ярдәм иткәндер, кешедән ким булмаска тырыштым дип әйтә алам. Укыту рус телендә иде инде, анысы да үти алмаслык булмаган икән. Өйрәндек рус телен дә, рустан ким белмәдек дип әйтә алам, мактану булмасын.

Ни кызганыч, без яшәгән, без ияләнгән социалистик җәмгыять җимерелде. Институтта партия тарихы укыту туктатылды. «Ватан тарихы»н укытырга теләмәдем. 1993 елның мартында Бөтендөнья татар Конгрессы башкарма комитетына эшкә күчтем. Бу – милли күтәрелеш чоры иде.

Конгресста эшләсәм, туган халкыма күбрәк файда китерермен кебек тоелды. Күчкәнемә беркайчан да үкенмәдем, башта референт, соңрак бүлек мөдире булып эшләдем. 1992 елда Конгресс башкарма комитеты каршында төзелгән «Ак калфак» хатын-кызлар оешмасына сайландым һәм аның рәисе урынбасары вазифасын башкардым. 1997 елның октябрендә Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих инситутында эшли башладым. Конгресста иҗат белән шөгыльләнергә мөмкинлек юк иде. Институтта башланган фәнни эш үзенә чакырып торган кебек, гел тарта иде. Эшемнән, институттагы атмосферадан канәгать булып эшләдем. Безнең бүлек «Татар мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге» дип атала иде. Бүлекне философия фәннәре докторы, директор урынбасары Фәрит Мирза улы Солтанов үзе җитәкләде. Мин 2013 елга кадәр өлкән фәнни хезмәткәр булып эшләп, пенсиягә чыктым.

Безнең бүлек «Татар педагогик фикере антологиясе» өстендә эшләде. Борынгы төрки чордан алып бүгенге көнгә кадәр татар халкында педагогик фикер үсешен чагылдырган бик әһәмиятле хезмәт бу. Китапта күренекле педагоглар һәм методистларның хезмәтләреннән өзекләр һәм алар турында кыскача биографик мәгълүматлар бирелә.

Институтта эшләгән чорда басылып чыккан китапларым:

Минем шәҗәрәм. – Казан: Мәгариф, 1999.

Татар хатын-кызлары мәгърифәт юлында. – Казан: Печатный двор, 2002.

Ступени образования до Сорбонны. – Казан: Алма-Лит, 2003.

Ил язмышын салып иңнәренә. – Казан: Алма-Лит, 2006.

Татарстан реформалар чорында. Елъязма: 1985–2000. – Казан: Мәгариф, 2005 (тезүче автордашлар Р.Г. Хәйретдинов, Р.Ә. Бәдыйгов, К.Ф. Фәсхетдине).

Җәмәгать эшләренә катнашырга тырышам. Озак еллар Бөтентатар «Мәгариф» ассоциациясе әгъзасы булып йөрдем. Яшьләр, укучылар белән очрашуларга, мәчетләребезгә лекцияләр белән барам. 15 ел буе татар хатын-кызларының Бөек Ватан сугышы елларындагы фидакяр хезмәтләре хакында «Татарстан» радиосыннан даими рәвештә чыгышлар ясадым. Хәзер дә ясыйм, тик инде сирәк.

Фәнни конференцияләрдә әле дә катнашам. Бөтендөнья татар конгрессы үткәргән чараларда да катнашырга тырышам. Сөембикә ханбикәбезнең тууына 500 ел тулу уңае белән элекке Дәүләт Советы депутаты Сүрия Усманова белән чаралар уздыруны (конференция, юбилей концерты) оештыруда башлап йөрдек. Күренекле иганәче, 1916 елда татар кызлары өчен Казанда гимназия ачкан Фатиха Аитованың музеен оештыруда башлап йөрдем. Музей №12 кызлар гимназиясендә ачылды.

Мин – Хезмәт ветераны. ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре (2002 елдан). Сөембикә беләзеге лауреаты (2007), «Казанның 1000 еллыгы истәлегенә» (2005) һәм «Татар милләтенә күрсәткән олы хезмәтләр өчен» (2010) медальләре иясе.

1975 елдан 1991 елга кадәр Коммунистлар партиясе әгъзасы булып тордым. Партиядә тору эшем белән дә бәйләнгән иде. Әгъза буларак үкенерлек гамәлләр кылмадым, үкенмим. Хәзер дә хәлдән килгәнчә җәмәгать эшләрендә катнашам. Туган төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең конференцияләрендә чыгышлар ясыйм, туган авылым Яңа Шимбернең тарихын төгәлләп киләм.

Барыбыз да Аллаһы Тәгаләбезнең миһербанында булыйк.

P.S. 2002 елның 22 ноябрендә миңа «Татарстан Республикасының Атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелде. Бу исем озак еллар (15 ел буе) радиода сөйләгән өчен. 2004 елның 25 нояберендә Татар халкы Милли мәҗлесе идарәсе карары белән «Татар халкының мәшһүр кызы» исеменә лаек булдым. Милли мәҗлес рәисе Габдулла Галиулла кул куйган документ өемдә саклана.

Күренекле галимә, журналыбызның актив авторы, чын татар зыялысы булган Тәэминә ханым Биктимированы олуг юбилее белән котлыйбыз, аңа исәнлек-саулык, яңа иҗади уңышлар теләп калабыз.

Зәйтүнә Тычинских

«ТИМЕР ТУЙ» УҢАЕННАН

Бекениннар гаиләсе 2025 елның 1 июлендә 65 еллык бергә яшәү юбилеен – «тимер туйларын» билгеләп үттеләр. Икесе дә сугыш балалары: әти-әниләре Бөек Ватан сугышында һәлак булганнар.

Сөнгатулла Хәкимчан улы ун яшендә ятим кала, әнисе авырып үлеп китә. Әтисенең туганнары аны һәм 14 яшьлек апасын үзләренә алып яшәтәләр. Сөнгатулла Сатылган 7 еллык мәктәбен тәмамалагач, Тубыл педучилищесына укырга керә, 1957 елны аны тәмамлагач Тубыл районынының Урман авылына башлангыч мәктәп мөдире итеп билгеләнә. Армиягә аны алмыйлар, чөнки 1952 елда колхозда печән эшләгәндә аттан егылып, шуннан бирле уң як янбаш буыны зәгыйфь булып кала, 3 группа инвалидлык бирелә.

Урман авылында 1957–1958 уку елында яңа башлангыч мәктәп ачыла, ләкин Сөнгатуллага ул мәктәптә эшләргә туры килми, чөнки Азановлар гаиләсе урын алмашырга сорап мөрәҗәгать итәләр: Нәфисә апа туган авылы – Урман авылына кайтып эшләргә, ә Сөнгатулланы аның урынына Саз артындагы Тәпкен авылына барып эшләргә үтенәләр. Сөнгатулла риза була һәм Тәпкен башлангыч мәктәбенә укытырга китә. Тәпкен мәктәбендә өченче ел эшләп торганда икенче укытучы булып февраль аенда Уразметова Заһидә эшләргә килә. Уразметова Заһидә Алим кызы Омск өлкәсе Усть-Ишим районы Тибенде авылында 7 классны тәмамлап, Тара шәһәренең 8 нче урта мәктәбен 1958 елны тәмамлагач, Тубыл пединсти-

тутына филология факультетына укырга керә. Икенче курсның 1 семестрын бетергәч, эшләргә уйлап китә, чөнки стипендиягә генә яшәү авыр, әнисе колхозчы, акча ягы кыен була. Шул сәбәптән Тубыл районына барып эш сорагач, ул Тәпкен мәктәбенә икенче укытучы итеп билгеләнә. Пединститутны читтән торып укып бетерә.

1960 елның февраль аеннан ул Бекенин Сөнгатулла белән бергә эшли башлый. Уку елы тәмамлангач, алар бергә Тубыл шәһәренә кайталар. Ул заманда әле вертолет, самолетлар очмаган. Кышын ат белән, җәен күлләр, сазлар аша көймәләрдә генә һәм җәяүләп шәһәргә җитәргә мөмкин булган. Электр уты соңгы елларда гына яна башлады, элек керосин лампа яктысында гына мөмкин иде кичләрен эшләргә. Тормыш шартлары да бик авыр булган. 1960–1961 нче уку елыннан башлап Бекениннарны Лайтамак 7 еллык мәктәбенә күчерделәр. Ә 1960 елның 1 июлендә Сөнгатулла белән Заһидә кушылалар һәм гаилә корып яши башлыйлар. Лайтамак мәктәбендә Сөнгатулла физика, химия, математика фәннәрен, Заһидә ханым рус теле, әдәбияте һәм немец телен укыталар.

Бекениннар гаиләсе

Шулай итеп, Саз ягында Сөнгатулла ага 43 ел, ә Заһидә ханым 40 ел эшлиләр. Заһидә ханым шул эшләү чорында директор да, завуч та була, 1971 елны хәзер дә эшли торган мәктәпне төзетеп чыга. Укытып эшләгән чорларын сагынып искә алалар алар. Хайван да асраганнар, бакча да утыртканнар, Сөнгатулла ага балык та тоткан, үрдәген дә аткан. Һәрвакыт концертларда да катнашканнар. Җәйге отпускларда турпоезд белән төрле илләргә, җирләргә ел саен йөрегәннәр. Болгариядә, Кавказда, СССРның Европа өлешендәге шәһәрләрдә, Казанда курсларда берничә мәртәбә булырга туры килде, дип тә искә алдылар.

«Өч балалы булдык. Олысы Булат – Выборгта авиатехниклыкка укып, аэропортта авиатехник булып эшләде, аннан соң электрообмоточный цех ачып, эшмәкәр булып китте, кызганыч, аневризма аортыдан 52 яшендә дөнья куйды. Гөлшат кызыбыз (уртанчысы) Төмән университетында химия факультетын тәмамлап, Төмән мотор төзү заводында инде 36 ел химик лаборатория җитәкчесе. Иптәше Айрат кияү белән (башкорт егете) 35 ел яшиләр. Кече улыбыз Азат ГПТУ–11ны тәмамлап, «Югор» оешмасында изолировчы булып эшләгән иде, 41 генә яшендә геморогический инсульттан 25 көн комада ятып, исенә килә алмады» – дип сөйләделәр.

2001 елда Тубылга күчте бу галә, ике бүлмәле фатир сатып алдылар. 4 оныклары бар: 2 егет, 2 кыз. 4 оныкчыклары, барысы да малайлар.

Икесе дә шигырьләр язалар: Сөнгатулла аганың 5 китабы, Заһидә ханымның 1 китабы басылып чыкты.

Икесе дә хезмәт ветераны, Заһидә ханым – мәгариф отличнигы, РСФСР министерствосының грамотасы белән бүләкләнгән, тагын В.И. Ленинның 100 еллыгына дигән медале бар.

Сөнгатулла ага мәктәптә профсоюз комитеты рәисе, авыл советы депутаты вазыйфаларын да башкарды. 1958–1959 уку елының нәтиҗәләренә карап, Б. Сөнгатулланы һәм Вәчир мәктәбе мөдире А. Ризмөхәммәтне, түләүсез путевка белән бүләкләгәннәр иде. Ул путевка белән икесе дә Свердловск шәһәрендә ял итеп кайттылар.

Сөнгатулла аганың бүләкләре турында да әйтеп үтү кирәктер.

2015 елда Җиңүнең 70 еллыгына багышланган «Фронтовые дали» дип аталган район вокал конкурсында, автор-башкаручы номинациясендә 1 ст. диплом һәм приз белән бүләкләнде.

Экология елына багышланган 2017 елда III өлкә ачык вокал конкурсында («Сибирский соловей» дип аталган) 2-дәрәҗәле диплом һәм приз белән дә бүләкләнде ул.

2020 елда Тубыл шәһәренең традицион «И туган тел, и матур тел» ачык конкурсында үз шигырьләрен укып, 1 нче дәрәҗәле диплом һәм хәтер бүләгенә ия булды.

Казан шәһәрендә Бөтендөнья татар конгрессы оештырган «Әниләр көненә» багышланган конкурста 1 нче дәрәҗәле диплом – хәтер бүләге белән бүләкләнде. «Яшьлеккә сәяхәт» ансамбле составында һәм аерым «Искер җыен» фестивалендә катнашып күптөрле дипломнар, мактауларга лаек булды. Үзенең һәм башка авторларның шигырьләренә көйләр иҗат итә. Барлыгы 34 җыр язган. Аларны җырлар җыентыгы итеп бастырды Сөнгатулла ага.

«Яшәсен Искер–җыен»ны исемлесен Искер–җыен халыкара фестиваленең гимны дип атарга тәкъдимнәр булды.

Сөнгатулла абыйның 5 медале, 26 дипломы, 28 грамотасы, 30 рәхмәт хаты, Заһидә ханымның 4 медале, 13 дипломы, 24 грамотасы, 32 рәхмәт хатлары бар.

Бу бәхетле картларга редакциябез исәнлек-саулык теләп кала!

Аналар хакында

Кайда гына син яшәсәң дә,
Онталмыйсың туган ягыңны.
Кайсы гына телдә әйтелсә дә,
«Әни» сүзе һәрчак ягымлы

Дөньяда һәрбер кешегә
Гомер бирә бит аналар
Бар кешелек дөньясында
Тормышның нигезе алар.

Хөрмәт итик хатын-кызны,
Зурлыйк без аналарны.
Шул гадәтләргә өйрәтик
Яшүсмер малайларны.

Аналарның йөрәк җылысы
Галәмнәргә барып җитәрлек;
Балаларга ана мәхәббәте
Гүя кояш – түгел бетәрлек.

Онытмагыз, дуслар, онытмагыз
Әнкәйләрнең йөрәк җылысын.
Ешрак кайтыйк туган өйләргә без
Рәхмәтләрнең әйтик олысын.

Онтылмасын иде сызлаулары
Йөрәкләре алган яраның;
Яшәсеннәр игелеген күреп,
Үзе үстергән һәрбер баланың.

Бекенин Сөнгатулла

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ

Бекиров Надир

ПОПЫТКИ ИСКОРЕНЕНИЯ ИМЕНИ КРЫМСКИХ ТАТАР ИЗ ИСТОРИИ КРЫМА ПОСЛЕ ДЕПОРТАЦИИ 1944 ГОДА

(Письмо в редакцию)

Акт тотальной депортации народов Советского Союза и ликвидации их национально-государственных образований уже давно и совершенно официально признан геноцидом. Однако международная Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него в том виде, в котором она была принята ООН 9 декабря 1948 г. говорит о физическом уничтожении народа и других мерах, направленных на его физическое уничтожение. В ходе работы над Конвенцией из предварительного текста были убраны нормы об уничтожении по социальному признаку, а также о преднамеренном уничтожении культуры и национальной идентичности того или иного народа.

Однако прямой геноцид народа, расовой или этнической группы в истории, как правило, сопровождался и тем, что впоследствии в международно-правовой теории было обозначено как культурный геноцид или этноцид, под которым как раз и понимается уничтожение культурного наследия, фактических проявлений культуры и национального самосознания.

Не обошла эта человеконенавистная практика и крымских татар. Скорее всего многие знают, что через несколько лет после депортации, но в условиях, когда весь крымскотатарский народ находился в спецпоселениях, разбросанных по нескольким союзным республикам за тысячи километров от родной земли, в положении, которые в международном праве, действовавшем и тогда и сейчас, обозначаются как рабство, понес огромные потери (от 30 до 46% численность по разным оценкам); были категорически запрещены крымскотатарский язык и другие проявления культуры в официальной жизни СССР.

25 мая 1952 г. в Симферополе состоялась «Объединённая научная сессии Отделения истории и философии Крымского филиала Академий наук СССР по вопросам истории Крыма». Задавали тон на этом собрании лица, широко известные как «выдающиеся советские историки»: академик Б.Д. Греков, доктор исторических наук Б.А. Рыбаков, будущий директор Института этнографии СССР В. Бромлей. Среди того, что оглашалось на этой сессии, звучали и такие оценки истории Крыма: «*В довоенное время, в угоду татарским буржуазным националистам, в некоторых исторических работах совершенно необоснованно преувеличивалась роль Крымского ханства... Выступивший с докладом на эту тему доктор исторических наук Н.А. Смирнов убедительно показал, что турецко-татарское господство превратило Крым в наиболее отсталую в экономическом и культурном отношении территорию в Европе...*». В решении сессии указывается также на «*необходимость критического пересмотра научно-популярной и справочной литературы по истории Крыма, изданной в послевоенные годы*», говорится, что нужно «*переработать экспозиции крымских музеев в соответствии с новыми научными данными, усилить работу в области подготовки кадров историков Крыма...*».

Далее сказано следующее:

«8. *С особенной силой все отрицательное влияние кочевников на развитие Крыма сказалось в эпоху татарского господства, длившегося здесь на три столетия больше, чем на Руси. Татары Крымской орды превратили полуостров в придаток своего экстенсивного полукочевого хозяйства... Крымское ханство было таким же паразитарным государством, как в свое время Хазария...*» А в 17 пункте решений сессии говорится: «*Значительное внимание буржуазная историография уделяла истории крымских татар; выяснялись земельные владения беков, доверчиво изучались ханские ярлыки, носящие явные следы фальсификации, преувеличивалось значение и высокий уровень татарского искусства. История Крымского ханства не рассматривалась как история паразитического государства, жившего за счет набегов и работорговли и тормозившего развитие земледельческого населения степей* (*казачества*) *и Крыма*».

Соответственно одной из важнейших задач ставилась: «*Заново пересмотреть историю кочевников, очистив ее от идеализации Хазарии, половцев и Крымского ханства*». По сути в середине XX в. откровенно указывалась цель проведения культурного геноцида коренного народа Крыма, которая подводила к тому, чтобы отрицать самое его существование, что выглядело вполне достижимым, поскольку еще в 1948 г. было принято официальное решение о том, что высылка и содержание в специальных поселениях осуществлена для крымских татар навечно.

Обращает на себя внимание, что нечто очень похожее состоялась 6 годами ранее, на сессии Академии наук СССР 25–26 апреля 1946 г. в Москве, где почти с тех же позиций был произведен погром истории «казанских» татар. Не случайно, думается, возглавлял его тот же самый академик, директор Института истории и Института истории материальной культуры АН СССР Б.Д. Греков. «*Целью конференции являлась разработка мер по реализации положений постановления Центрального комитета Всесоюзной Коммунистической партии* (*большевиков*) *от 9 августа 1944 г.* «*О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации*», *которым предписывалось* «*устранить допущенные отдельными историками и литераторами серьезные недостатки и ошибки националистического характера в освещении истории Татарии* (*приукрашивание Золотой Орды, популяризация ханско-феодального эпоса об Идегее*)».

Однако участие в этом собрании собственно татарских и некоторых, не потерявших еще совесть и человеческую сущность историков, позволило избежать тотального выкорчевывания из истории Татарстана как важных этапов в становлении татарского народа периодов Золотой Орды и Казанского ханства, так и превращения этнонима народа в предмет охаивания и уничтожения. «*В сформулированных докладчиками выводах и положениях татарские историки видели выход из ситуации огульного очернения прошлого татарского народа, которое, по существу, являлось средством духовного гнета каждого его представителя, начиная от школьников, только что приступающих к изучению отечественной истории, до студентов вузов и специалистов различных отраслей народного хозяйства*».

Обращает на себя внимание некий парадокс: крымских татар депортировали еще 18 мая 1944 г., а «теоретическое» обоснование необходимости погрома их истории и культуры состоялось только в 1952 г. Применительно к Татарстану же это произошло в 1946 г. В чем тут дело? Думается, что если не четкий ответ, то по крайней мере, явный ориентир – это дата постановлена ЦК ВКП(б), давшего старт этой попытке – 9 августа 1944 г. – спустя практически ровно три месяца с совершенно секретного Постановления ГКО «О крымских татарах», ставшего псевдоправовым основанием для депортации крымскотатарского народа, принятого 11 мая того же года.

В кругах людей того поколения до сих пор ходят разговоры о планах по депортации татар Поволжья, которое, к счастью, не состоялось. Очередная физическая расправа над целым татарским народам была заменена идеологической экзекуцией и, безусловно, сильнейшим давлением

на национальное самосознание и идентичность казанских татар, недвусмысленным намеком интеллигенции и политическому руководству республики, что может случиться, если «они не сделают правильных выводов» о том, кто такие татары, и как должны себя вести.

За крымских же татар принялись, когда убедились, что народ все же физически выжил, и надо готовить некие «научные» основания к тому, чтобы идеологически обосновать как закрыть ему, неожиданно выжившему путь домой навсегда.

После смены политического режима в СССР, смерти И. Сталина, прихода к власти Н. Хрущёва, в судьбе депортированных и подвергнутых геноциду народов вроде бы наметились перемены к лучшему. Так, 28 апреля 1956 г. Президиум Верховного Совета СССР издал указ «О снятии ограничений по спецпоселению с крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны». Что это было за «снятие» следует из текста самого указа: «*Установить, что снятие ограничений по спецпоселению с лиц, перечисленных в статье первой настоящего Указа, не влечет за собой возвращение им имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться в места, откуда были выселены*».

Вдогонку этому указу появилось и Постановление ЦК КПСС от 24 ноября 1956 г. «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов». Применительно к крымским татарам в нем был пункт 6: «*Признать нецелесообразным предоставление национальной автономии татарам, ранее проживавшим в Крыму, имея в виду, что бывшая Крымская АССР не была автономией только татар, а представляла собой многонациональную республику, в которой татары составляли менее одной пятой части всего населения, и что в составе РСФСР имеется татарское национальное автономное образование – Татарская АССР, а также то, что в настоящее время территория Крыма является областью Украины и заселена.*

Вместе с тем, учитывая стремление части татар, ранее проживавших в Крыму, к национальному объединению, разъяснить, что все, кто пожелает, имеют право поселиться на территории Татарской АССР. Обязать Совет Министров Татарской АССР и Татарский обком КПСС оказывать необходимую помощь в хозяйственном и трудовом устройстве татарского населения, которое будет прибывать на постоянное местожительство в республику».

Я сам родился в Казани в 1962 г., потом жил в Башкортостане, и 11 лет, до возвращения в Крым учился и работал в Казанском государственном университете, так что могу подтвердить, что ни Татарская АССР, ни поз-

же Татарстан, не делали никаких попыток реализовать это бесчеловечное решение. Скорее наоборот, общественность, интеллигенция и государственные органы Татарстана делали, что могли, чтобы помочь крымским татарам вернуться и наладить свою жизнь в Крыму, когда это стало возможно. Не так уж много зависело от них в этом вопросе…

Однако, в руках недобросовестных лиц, родство и сотрудничество между крымскими и поволжскими татарами используется, как это ни странно, в тех же целях, которые провозгласили в 1952 г. «научные» обоснователи коммунистической пропаганды: «Крым без крымских татар!» Некоторая часть людей, которые сделали себе имя и карьеру как представители крымскотатарской интеллигенции (среди них есть и люди с высшим филологическим образованием и даже учеными степенями), несколько десятилетий вбрасывают в крымскотатарский народ совершенно дикую и не основанную ни на чем, кроме их собственных домыслов, идею о необходимости срочного и добровольного переименования народа из крымских татар в «крымлы» или, как вариант, «крымов».

На эту тему я неоднократно выступал в печати, несколько лет назад опубликовал статью с тщательным разбором всех их аргументов, более двадцати крымскотатарских ученых провели специальную конференцию по этому вопросу, куда приглашали и идеологов «крымлыйства». Но от участия в ней они отказались, как и ранее убегая от честной научной дискуссии. Поэтому повторяться здесь не буду, скажу только, что цинизм этих людей заключатся в том, что они сами до сих пор для пропаганды своих идей используют газеты, каналы телевидения и интернета, ради популярности в народе, для того чтобы с полуоборота не оттолкнуть от себя крымских татар, сами же именуют себя «крымскотатарскими» (иногда не просто именуют, а прямо-таки настаивают на том, что они и есть «первые крымскотатарские»). Хотя в них же и они агитируют за свои сумасбродные и опасные для национального достоинства и всей будущности народа намерения.

Но еще более циничным является то, что «крымы», как и «крымлы» (еще вариант – «крымлыдес») является действующим самоназванием другого народа, насчитывающего десятки тысяч человек – крымских цыган – которые веками жили и живут в Крыму, а теперь уже и по всей России, со своим собственным языком, историей, культурой, обычаями, национальной идентичностью.

Надеюсь, что эта очередная попытка искоренить имя крымских татар из истории Крыма окажется такой же несостоятельной, как и все предыдущие.

И.Р. Утямышев

ВОЗВРАЩЕНИЕ К ИСТОКАМ

Одна из старейших в республике кирпичных мечетей, построена в 1791 г. на средства купца Габдуллы Утямышева. д. Маскара Кукморского района РТ.

Время неминуемо движется вперед. Меняется окружающий нас мир, преображаются города, природные ландшафты. Знакомая нам окружающая обстановка принимает другие очертания, оставаясь прежней лишь в воспоминаниях, иногда идеализированной, часто помимо нашего желания. Меняются люди, большинство из нас старается приспособиться к жестким внешним условиям, пытаясь выжить в сложной непрогнозируемой ситуации. Таковы реалии нового века с его непростыми требованиями. Однако, преемственность в развитии есть важное условие в предотвращении разрушительных процессов в обществе, принятия неверных непоправимых решений. Каждый человек проходит свой путь развития – уникальный и неповторимый с одной стороны и, в то же время, имеющий много общего с другими в его временном восприятии.

Период наибольшей жизненной активности всегда воспринимается как наилучший, хотя налицо технический прогресс, который дает много

неоспоримых возможностей, освобождает от громоздкой, рутинной работы, дает ощущение комфорта. Наиболее существенным и бесценным является период общения с близкими нам людьми, который начинается в раннем детстве и завершается с их уходом из этого мира. Размываются контуры прошедших событий, стираются детали, но неизменно остаются люди, их неугасающая теплота, неповторимые характеры. Несмотря на то, что в данный момент их уже давно нет рядом с нами, мы невольно соотносим свои действия с ними, продолжая познавать их. Эта незримая глубокая духовная связь и есть основа преемственности, которая хранится в нашей памяти.

По прошествии лет мы стали больше и глубже понимать родителей и других более ранних предков, их поступки, казавшиеся непонятными с точки зрения современных взглядов. Возможно, с возрастом многие моменты, казавшиеся незначительными, на которые не обращаешь внимания, становятся более важными и близкими.

6 июня 2025 г. в д. Маскара Кукморского района Татарстана после реставрации открылась Соборная мечеть Утямышевых, построенная в 1791 г. Это одна из старейших мечетей в республике. Изначально она имела минарет высотой 46 метров. Внутренние помещения имели красивую разноцветную роспись на стенах и потолке.

Деревня Маскара (Кукморский район) возникла в начале XVI в. Ее родоначальником был Ишман, служилый человек из Касимова, который ведет свое начало от Сулеймана (р. 1410 г.). От него ведет свое начало фамилия Утямышевых.

Деревня Маскара многие годы являлась крупным центром науки и образования, славилась своим медресе. Ее статус начал расти, когда возглавивший ее в 1759 г. Абдулхамид бин Утаган нашел поддержку у Утямышевых. Медресе закончили теолог Габденнасыр Курсави, отец просветителя Каюма Насыйри Габденнасыр, историк Хусаин Амирхан, а также дед Шигабутдина Марджани Субхан бин Абдулкарим аль-Марджани. В Маскаре работали известные ученые и просветители Ш. Марджани, Г. Баруди (жена Бибимагруй, урожденная Утямышева), А. Курсави. По материнской линии из рода Утямышевых вышли известный языковед-тюрколог и историк чл.-корр. АН СССР Эдхям Рахимович Тенишев и выдающийся советский и киргизский писатель Чингиз Айтматов.

Около 3 часов утра в с. Маскара прибыл Раис Татарстана Рустам Минниханов. Мечеть, где прошла проповедь, одна из старейших в республике кирпичных сельских мечетей в стиле так называемого петербургского барокко с элементами раннего классицизма в интерьере. Она была построена на средства купца Габдуллы Утямышева. Закрылась в

1920-х гг., в 1930-х был полностью утрачен минарет. Долгие годы здание использовалось не по назначению: здесь сначала располагались склады, а затем и вовсе помещение пустовало и постепенно приходило в упадок. В восьмидесятые годы XX в. Ш.Н. Сабитов, директор Маскаринского коррекционного школы-интерната, расположенного в фамильном доме Утямышевых (1801 года постройки), организовал восстановление кровли мечети, чем предотвратил полное разрушение здания. В 2000-е гг. предпринимались попытки частичной реставрации мечети, которые так и не были завершены. До 2022 г. она находилась в аварийном состоянии, а сегодня приняла верующих в полностью возрожденном виде благодаря действенной поддержке Раиса Татарстана Р.Н. Минниханова, пожертвованиям ряда организаций и частных лиц. Активную роль в контроле процесса реставрации сыграл Мунир хазрат Юсупов.

Раис Республики Татарстан Рустам Минниханов: «Сегодня важно помнить: сила народа – в его единстве, способности жертвовать личным ради общего блага»

В своей проповеди в этот день Камиль хазрат Самигуллин – муфтий, председатель Духовного управления мусульман Республики Татарстан, отметил пример династии Утямышевых, вложившей свои средства в строительство 150 мечетей по всей России. Габдулла Утямышев был одним из самых состоятельных татарских купцов, но муфтий напомнил, что богатство – это испытание от Всевышнего. Свой достаток необходимо разделять с нуждающимися, в том числе через курбан. В этом и смысл

этой жертвы – она дает возможность выразить благодарность Всевышнему за его милость, доказать ему свою верность.

История татарского народа богата важными эпохальными событиями, а принятие Ислама в 922 г. в Волжской Булгарии было стратегическим, политическим решением, что определило развитие нации, сохранение ее идентичности и самобытности на протяжении более, чем десяти веков. Принятие Ислама происходило мирно, без принуждения, в отличие от многих других стран. Волжская Булгария, которая находилась на перекрестке основных торговых путей между Востоком и Западом, стала одним из динамично развивающихся государств Восточной Европы, в котором активно развивалась наука, культура и передовые технологии. Первое серьезное испытание пришло с Востока, когда более 15 лет шло противостояние с войсками Бату хана, завершившееся покорением булгар. На обширной территории Евразии был образован Улус Джучи (старшего сына Чингисхана), впоследствии Золотая Орда. В течение трех веков шло формирование татарской нации, которая включила в себя булгарское население, различные тюркские народности – в большинстве кипчакского происхождения. Сформировался татарский язык, ставший языком межнационального общения, произошла смена этнонима на «татары» по названию одного из племен, пришедшего из Сибири.

Татары стали имперской нацией. Территория Золотой Орды стала прообразом будущих крупных государств: Русского царства, Российской империи, СССР и современной России. В дальнейшем произошел распад Золотой Орды на ряд ханств, затем в нашей стране неоднократно происходил процесс объединения и вновь распада земель, вплоть до наших дней. Следует отметить традиции веротерпимости и межнационального согласия татар, которые были также зафиксированы в законоположении – Ясе Чингисхана, а затем взяты на вооружение в России. И действительно, вопреки всем историческим примерам европейских стран и покоренных ими народов, многие народы Поволжья и Сибири, не имевшие своей письменности, сохранили свои первозданные языки и обычаи. Это стало основными скрепами нашей необъятной Родины.

Казанское ханство, расположенное на землях прежней Волжской Булгарии, продержалось 115 лет (1437–1552 гг.) и прекратило свое существование после похода русского царя Ивана IV и кровопролитной войны в 1552 г. Падение Казанского ханства открыло дорогу к покорению других, менее сильных в военном и экономическом плане ханств в Нижнем Поволжье и Сибири.

Следует отметить, что в войске Ивана Грозного не менее 30% составляли татары из западных регионов Орды (впоследствии русских княжеств),

что носило элементы гражданской войны, как это происходило в предыдущие века. Наиболее ярким примером этого является Куликовская битва. Драматично сложилась судьба мусульманского населения Казани, которому после падения ханства было запрещено проживать в городах, вблизи крупных рек и торговых путей в отличие от других татар, проживавших на обширных территориях Русского царства. Более 300 лет центрами культуры казанских татар стали деревни и поселения среди глухих лесов.

В период смуты 1612–1613 гг. татары вместе с русскими приняли участие в отражении агрессии польских захватчиков. Семь татарских мурз принимали участие в Земском Соборе для избрания царствования Михаила Романова. В знак благодарности царь даровал земли татарским мурзам для построения новых поселений. В этот период появились татарские деревни во многих регионах.

Учитывая традиционно высокий уровень религиозной культуры и соблюдение традиций Ислама, татары обладали высоким уровнем грамотности, который в конце XVIII в. составлял более 80% среди мужского населения. В каждой деревне были мечети, в некоторых не одна, медресе, где дети обучались грамоте, арифметике, изучали Коран и историю. Данный показатель был, возможно, самым высоким в Европе. Именно благодаря религиозной идентичности удалось сохранить национальную идентичность и самосознание. В то же время, мусульмане не имели возможности обучаться в высших учебных заведениях по естественно научным дисциплинам. Однако, многие великие татарские ученые с мировым именем: богословы, историки философы творили и создавали свои труды.

Поворотным моментом в истории татарского и других народов Российской империи народа является Указ Екатерины II от 17 июня 1773 г., согласно которому вводилась политика веротерпимости, было утверждено Духовное Управление мусульман, (в Уфе в 1789 г., первый муфтий – М. Хусаинов), при документальном подтверждении татарские мурзы приравнивались к российскому дворянству. Эти прогрессивные реформы явились следствием восстания под руководством Е. Пугачева, которое имело многие черты национально-освободительной войны, в которой участвовали представители многих народов Урала и Поволжья, руководимые национальной знатью. Восстание происходило в сложный политический период, когда Россия вела войну с Османской империей, поддерживаемой британской агентурой.

Ученый и религиозный деятель Габдулла Утямышев отличался необыкновенной активностью. Им было построено много мечетей и медресе. Среди них мечеть в Маскаре (1802 г.), каменный родовой дом Утямышевых (1802), действующая мечеть «Иске таш» в Казани (1802 г.) на

месте захоронения 500 воинов-защитников Казани (1552 г). Будучи человеком образованным, он также работал в департаменте национальностей в Санкт-Петербурге.

Как уже упоминалось, представители разных поколений Утямышевых были меценатами, строили медресе, мечети, развивали промыслы и торговлю.

«Тарихы-Румийа илә мең дә сигез йөз утыз икенче ел декабрьнең әүвәл көнендә җомга көн Габдулла Габдес-Сәлам углы Үтәмешев дәрелбәкайә рихмәт итте» ягъни: «Милади ел исәбе белән мең дә сигез йөз дә утыз икенче ел декабренең беренче көнендә җомга көн Габдулла Габдессәлам улы Үтәмешев мәңгелек йортка китте».

Предприниматели Утямышевы входили в пятерку самых состоятельных татарских семей губернии. Их интересы распространялись на другие регионы: Вятка, Башкирия, Оренбург. В стерлитамакском краеведческом музее есть раздел, посвященный купцам Утямышевым. Ими были построены самые первые каменные дома в городе.

Стерлитамакский купец Зариф Ибрагимович Утямышев был владельцем четырехэтажной кирпичной мельницы в Нагорном выселке. Торговля мукой велась как оптом, так и в розницу в магазине по Мечетной улице. Семье Утямышевых принадлежала одна из трех типографий в городе, три доходных дома и лавка, в которой торговали, чаем и пряностями. З.И. Утямышев был попечителем первой в городе Соборной мечети и медресе, выделял стипендии малоимущим ученикам, являлся одним из учредителей просветительского товарищества «Калэм», которое было основано в 1906 г. Вместе с З.И. Утямышевым это товарищество входили такие известные в городе люди, как имам первой каменной мечети Г. Рамеев, имам второй мечети З. Хабиров, купец Г. Усманов, преподаватели «Кызыл медресе» Бадретдин Гибадуллин и Лутфулла Галимов. Они открыли книжную лавку, в которой продавались книги и учебные пособия на татарском языке. В 1910 г. товарищество «Калэм» становится коллективом пайщиков типографии «Нур», где печатались книги местных авторов. Было издано более 30 книг. К 1914 г.

имущество З.И. Утямышева наследовали его сыновья Мухаметзариф и Абдулла.

Линия Мухаметгали Утямышева, единственная сохранившаяся по мужской линии. Мухаметгали был крупным предпринимателем, потомственным почетным гражданином (что приравнивалось к дворянину Российской империи), владел бумагопрядильной фабрикой в Маскаре, а также другими предприятиями, мельницей, большими массивами строевого леса на Вятке. В его биографии есть эпизод, когда он обратил в Ислам население целой близлежащей удмуртской деревни.

Сын Мухаметгали Исмаил Мухаметгалиевич (1885–1937) с золотой медалью закончил Симбирское коммерческое училище, затем поступил в Санкт-Петербургский политехнический институт. Во время учёбы он дружил и жил в одном общежитии с Муллануром Вахитовым, который учился на врача. Мулланур, являясь представителем богатого сословия, всячески пытался увлечь своего друга идеями классовой борьбы, Исмаил с пониманием его слушал, но не во всем был с ним согласен и не разделял революционного пути развития.

После смерти отца, Исмаил в 1914 г. был вынужден вернуться в Маскару и продолжить его дело. Следует отметить, что большинство жителей Маскары практически не занималось сельским хозяйством. В деревне были развиты народные промыслы. В начале века Исмаил выписал электрогенератор из Германии и построил небольшую гидроэлектростанцию на местной реке задолго до реализации плана ГОЭЛРО. Часто жители села обращались за материальной и финансовой помощью к И. Утямышеву, являясь по сути дела помещиком, он постоянно оказывал поддержку односельчанам деньгами, мукой, зерном, как правило, безвозмездно. В 1922 г. Исмаил женился на дочери известного казанского предпринимателя и книгоиздателя Мухаметзяна Каримова Зубайде. Сестра И. Утямышева Камария была замужем за крупным предпринимателем Акчуриным. Мухаметзян Каримов был учеником Ш. Марджани и женат на племяннице Ш. Марджани Зайнаб Садретдиновой.

Исмаил Утямышев был человеком высокообразованным: владел иностранными языками, хорошо разбирался в коммерции, активно участвовал в общественной жизни был депутатом Казанской городской думы, имел звание Почетного гражданина. Последняя мечеть им была построена в деревне Тан Малмыжского уезда в начале двадцатых годов в дар ее жителям, которые переселились на новое место из Маскары в голодное время.

В первые годы после революции семья Утямышевых проживала в фамильном доме в Маскаре. В 1929 г. семья была репрессирована и выслана. И. Утямышев недолгое время находился в Мордовских лагерях, затем

воссоединился с семьей, работал в Узбекистане, преподавал немецкий и французский языки, затем был финансовым инспектором. Сын Исмаила Рустам (1926–1999 гг.) был авторитетным специалистом в области авиационной техники и вооружений, дослужился до звания полковника, затем работал директором Всесоюзного научно-исследовательского и испытательного института медицинской техники, руководил Координационным центром стран членов СЭВ по развитию медицинской техники. Это был высоко эрудированный человек колоссальной воли, обладавший незаурядным мышлением, масштабностью решений государственного уровня. Он координировал в рамках единой долгосрочной программы около 700 предприятий оборонного комплекса СССР и 250 организаций Восточной Европы, Кубы и Югославии, которые разрабатывали и производили изделия медицинской техники.

Возвращаясь к открытию мечети. Рустам Минниханов впервые за многие годы принимал участие в праздничной молитве по случаю Курбан-байрама не в Казани, а в сельской мечети. До начала проповеди глава Духовного управления мусульман Татарстана Камиль Самигуллин зачитал поздравления Президента России Владимира Путина и Раиса Республики Татарстан Рустама Минниханова.

По завершении молебна Рустаму Нургалиевичу Минниханову был вручен диплом почетного члена Российской академии естественных наук (РАЕН) за его большие заслуги в развитии республики, поднятию ее международного авторитета, огромный вклад в проведении и обеспечении масштабных международных политических мероприятий – саммит и Игры стран БРИКС, экономический саммит Россия – Исламский мир, российско-китайский форум «Ростки», форум Kazan Digital Week и Игры будущего (Конференция БРИКС в 2024 г.), развитие науки (построен «Иннополис-Казань», который является одним из ведущих наукоградов в России, развитие вузовской системы).

На мероприятии присутствовали вице-президент РАЕН И.Р. Утямышев (Москва), Председатель Татарстанского регионального отделения РАЕН, директор русско-татарской школы № 80 им. Каюма Насыри (Казань) Р.М. Мансуров и др.

Открытие Мечети в Маскаре в день празднования Курбан-байрама яркое и незабываемое событие в масштабе Республики Татарстан, которое служит сохранению духовных ценностей народа, обеспечивает преемственность поколений на примере жизни многих наших замечательных предков.

ХРОНИКА

В 2025 г. Тюменский областной Сабантуй состоялся в Тобольске 14 июня. Основная площадка мероприятия – Базарная площадь. В Сабантуе приняли участие практически все районы области, где проживает татарское население. В программе мероприятия – праздничный концерт на Базарной площади Тобольска, конные скачки и игры, представление национальных подворий. НКА сибирских татар Тобольска также представило свое подворье с выставками традиционных блюд сибирских татар, женского рукоделия (вязание, вышивка), а также выставкой, посвященной 80-летию Великой победы.

19 июля 2025 г. в пос. Пииртышский Тобольского района Тюменской области состоялся юбилейный, пятый по счету гастрономический фестиваль «Сибирский баурсак».

Баурсак – традиционное блюдо многих тюркоязычных народов. Рецепт его изготовления примерно одинаков – кусочки теста жарятся в большом количестве масла. Но только у тоболо-иртышских татар баурсак имеет особую форму в виде шапочки разных размеров. В 2021 г. состоялся первый фестиваль «Сибирский баурсак». Тогда мастерицы из с. Санниково Тобольского района изготовили баурсак размерами 61×32 см. И этот баурсак попал в Книгу рекордов России. В 2023 г. данный фестиваль вошел в региональный реестр нематериального этнокультурного достояния региона. В 2025 г. «Сибирский баурсак» стал официальным брендом Тобольского района.

На фестиваль собрались не только жители района, в нем участвовали и команды из других районов Тюменской области. Фишкой события 2025 г. стало исполнение переведенных на татарский язык мировых и отечественных хитов.

Победителями гастрономического фестиваля стали представители Вагайского района, которые испекли огромный баурсак, размер которого – 75×35 см.

С каждым годом этот замечательный праздник, где можно познакомиться с традициями, многовековой культурой коренного населения Тюменской области – сибирских татар, собирает все больше и больше участников.

12–13 июля 2025 г. артисты ансамбля «Яшьлеккә сәяхәт» НКА сибирских татар Тобольска приняли участие в военно-патриотическом фестивале

в Кузнецке Пензенской области. Руководитель ансамбля Яхина Роза Набиевна поблагодарила общественного деятеля, одного из организаторов фестиваля Рината Абузярова за приглашение и теплый прием тобольских артистов.

26–30 августа 2025 г. ансамбль «Яшьлеккә сәяхәт» НКА сибирских татар Тобольска принял участие в традиционном фестивале «Түгәрәк уен» в Казани.

27 августа 2025 г. в с. Высокая гора прошло заседание секции «Татары в Евразийском пространстве: история и современность. Изучение региональной истории и вопросы татарского краеведения» XI Евразийского научно-краеведческого форума – Всероссийской научно-практической конференции, прошедшей в рамках «Милләт җыены» (26–28 августа 2025 г., Казань). В ходе работы секции кроме научных выступлений краеведов состоялась также дискуссия о формах и методах деятельности современного татарского краеведческого движения.

16 сентября 2025 г., в Ярославле ссостоялся XII Евразийский научно-краеведческий форум «Татары Волго-Уральского региона: история и современность». Первым мероприятием форума стало заседание круглого стола на тему «Вклад татарского народа в Победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

В заседании круглого стола приняли участие ученые, краеведы, общественные деятели из многих регионов России. Форум состоялся в «Доме народов Ярославской области». Гостей приветствовали Советник губернатора Ярославской области по гармонизации межнациональных отношений Александр Бочин, директор «Дома народов Ярославской области» Сергей Таланов, председатель Ярославского РОО ТКПО «Мирас» Фирдаус Кузнечихина. Начальник Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ, к.и.н. Альберт Бурханов высказал мнение, что такие конференции объединяют татарский народ, сохраняют память о великих соотечественниках.

20 сентября 2025 г., в г. Касимове Рязанской области прошла Всероссийская научно-краеведческая конференция «Татары Волго-Окского Междуречья: история и современность. Роль города Касимова и касимовских татар в истории татарского народа и Российского государства».

В форуме, организованном ВКТ приняли участие ученые-историки, краеведы, педагоги, музейных работники, религиозные и общественные деятели из многих регионов России. Гостей конференции приветствовала заместитель Главы Администрации Касимовского муниципального округа Рязанской области по социальным вопросам Татьяна Седова. Модераторами конференции стали начальник Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ Альберт Бурханов, председатель Региональной НКАТ Рязанской области Ильдар Бикуев.

23 сентября 2025 г. в Институте истории им. Ш. Марджани (Казань) прошла презентация книги И.В. Тропицына «Военная служба татар. Вторая половина XVI – первая четверть XVIII вв.» (Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2025 – 332 с.). Представляющее большой интерес для краеведов данное исследование построено на анализе большого числа впервые вводимых в научный оборот документальных материалов. На мероприятии выступили члены Национального Совета ВКТ д.и.н., директор этого института Р.Р. Салихов (научный редактор монографии), д.и.н., главный редактор журнала «Туган җир. Родной край» Д.М. Исхаков, член редколлегии этого издания к.и.н. М. Акчурин и др. ученые. Презентация прошла весьма живо и вызвало интерес собравшихся исследователей.

В Горно-Алтайске Республики Алтай 1–3 октября 2025 г. прошла Всероссийская научно-практическая конференция «Алтай – Южная Сибирь: историко-культурное наследие и современность», посвященная 120-летию со дня рождения выдающегося ученого, доктора исторических наук, профессора Л.П. Потапова. В работе конференции с докладами участвовали члены редколлегии краеведческого журнала «Туган җир. Родной край» с.н.с ТКНС УрО РАН, д.и.н. Д.М. Исхаков и к.и.н. З.А. Тычинских. Темы докладов: О некоторых дискуссионных аспектах трактовки кыпчакско-золотоордынского участия в этническом становлении алтайцев в трудах Л.П. Потапова; Вопросы этнических взаимодействий сибирских татар и алтайцев в трудах Л.П. Потапова.

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Алишина Хәнисә Чәүдәт кызы, филология фәннәре докторы, Төмән дәүләт университеты профессоры.

Бекиров Надир Валериан улы, фәлсәфә фәннәре кандидаты.

Биктимирова Тәэминә Әхмәт кызы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстанның атказан мәдәният хезмәткәре.

Бугарчёв Алексей Игоревич, ТФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының тикшерүче-лаборанты.

Бушков Руслан Аркадьевич, тарих фәннәре кандидаты, Россия хәрби тарихи Фәннәр Академиясенең мөхбир-әгъзасы, Н.А. Заболоцкий исемендәге әдәби премия лауреаты. К(Идел буе)ФУның журналистика һәм медиа-элемтә югары мәктәбенең доценты.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАнең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИның халык иҗаты бүлегенең баш фәнни хезмәткәре, Гыйльми совет әгъзасы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Исхаков Радик Равил улы, тарих фәннәре докторы, ТР ФА Ш. Мәрҗани ис. Тарих институтының Идел буе һәм Урал алды тарихы бүлеге мөдире.

Ибраһимов Булат Хәким улы, шагыйрь, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Муса Җәлил исемендәге премия лауреаты.

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы, филология фәннәре кандидаты, доцент, Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАның Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИның баш фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Нуриева Фәнүзә Шәкүр кызы, филология фәннәре докторы, профессор.

Сәйфетдинова Эльмира Гаделҗан кызы, тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани ис. Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, туган якны өйрәнүче, Бөтендөнья татар конгрессы каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге премия лауреаты, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБнең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Утәмышев Илдар Рөстәм улы, техник фәннәр докторы, РТБАнең тулы әгъзасы, РТБА вице-президенты.

Фәйзуллина Фәния Галимулла кызы, ТР ФА Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фәнни хезмәткәре.

Хамидов Ризаеддин Сафиулла улы, дин эшлеклесе.

Хәмидов Азат Газиз улы, пенсионер.

Шаһиева Розалина Гомәр кызы, сәнгать белгече, шагыйрә, тәрҗемәче, рәссам. ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе.

Шәйдуллин Рафаил Вәли улы, тарих фәннәре докторы, профессор, М.Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының энциклопедистика үзәге мөдире.

Шәкүров Фәрит Наил улы, КФУның Татарстан тарихы кафедрасы доценты.

Ярхамов Илнур Ирнис улы, журналист, «Туган җир. Родной край» журналының web-редакторы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Алишина Ханиса Чавдатовна, доктор филоллгических наук, профессор-консультант кафедры языкознания и литературоведения Тюменского государственного университета.

Бекиров Надир Валерианович, кандидат философских наук.

Биктимирова Таэмина Ахметовна, кандидат исторических наук, заслуженный работник культуры РТ.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Бушков Руслан Аркадьевич, кандидат исторических наук, член-корр. Российской академии военно-исторических наук, доцент Высшей школы журналистики и медиакоммуникаций К(П)ФУ.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества, член ученого совета ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета ВКТ, главный редактор журнала «Туган җир. Родной край».

Исхаков Радик Равильевич, доктор исторических наук, заведующий отделом истории Поволжья и Приуралья Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Ибрагимов Булат Хакимович, поэт, член Союза писателей РТ, лауреат премии им. Мусы Джалиля.

Кадирова Энже Ханафиевна, кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, заслуженный деятель науки Республики Татарстан.

Нуриева Фануза Шакуровна, доктор филологических наук, профессор.

Сайфетдинова Эльмира Гадельзяновна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-исследователь, краевед, член правления «Всетатарского общества краеведов» при ВКТ.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник ТКНС УрО РАН.

Утямышев Ильдар Рустамович, доктор технических наук, действительный член РАЕН, вице-президент РАЕН.

Файзуллина Фания Галимулловна, научный сотрудник ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

Хамидов Азат Газизович, пенсионер.

Хамидов Ризаеддин Сафиуллович, религиозный деятель.

Шагеева Розалина Гумеровна, поэтесса, переводчик, художник, искусствовед. Заслуженный деятель искусств РТ.

Шайдуллин Рафаил Валиевич, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ.

Шакуров Фарит Наилович, доцент кафедры истории Татарстана Казанского федерального университета.

Ярхамов Ильнур Ирнисович, журналист, web-редактор журнала «Туган жир. Родной край».

2025 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ЯЗМАЛАР ИСЕМЛЕГЕ

1941–1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы вакытында СССРның зур этник төркемнәре вәкилләренең югалтулары саны. *№ 1*

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков. Офык артында: татарларның киләчәге турында уйланулар. *№ 1, 3*.

Д.М. Исхаков. «Түләк һәм Сусылу» дастаны, Арча кенәзләре һәм кыпчакларның татар халкының этногенезында катнашу проблемасы. *№ 2*.

Д.М. Исхаков. III Бөтенроссия татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр съездын каршылаганда. *№ 4*.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Л.И. Саттарова. «Покровский альбомы» шамаильләрендә Айя София мәчете: сурәтләрнең чыганагы турында. *№ 1*.

Э.Г. Сәйфетдинова. Гарәп-фарсы елъязмалары буенча Алтын Урдадагы сәүдә. *№ 1*.

З.Т. Шәрипова. Себер татарларының җеназа һәм мемориаль гореф-гадәтләре, йолалары һәм ышанулары. *№ 1*.

З.Ә. Тычинских. Себер татарлары һәм Евразия төрки халыкларының урта гасыр этник багланышлары мәсьәләсенә карата. *№ 2*.

И.Г. Закирова. Борынгы мифологик эпос үрнәге буларак «Түләк» дастаны. №2.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. «Түләк» дастаны: татар версиясе һәм вариантлары. №2.

М.Р. Булатова. Чепца буе татарлары (*Удмуртия һәм Киров төбәкләрендә таралган нократ сөйләше үзенчәлекләре*). *№ 2*.

З.А. Тычинских. Себер татарларында тогым институты. *№ 3*.

С.К. Свечников. Җәке – Казан ханлыгының административ үзәге. *№ 3*.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. Татар халкының «Алпамыш» дастаны: үткәне һәм бүгенгесе. *№ 3*.

Д.Р. Зәйнетдинов. Гаяз Исхакыйның совет конституционализмына карашы. *№ 3*.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. Идел буеннан себергәчә: «Күр углы» дастаны татарларны берләштерә. *№ 4*.

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов. Төбәк тарихын өйрәнү өчен материал буларак Татарстанның Аксубай районында табылган урта гасыр тәңкәләре. *№ 4*.

И.Г. Закирова. Татар фольклорында Аксак Тимернең эпик биографиясе. *№ 4*.

Р.Р. Исхаков. Уфа бистәсендәге йомышлы татарлар – Ак-Идел олысының варислары. *№ 4*.

Э.Г. Сәйфетдинова. XIV гасырның икенче яртысында – XV гасыр башында Польша-Литва дәүләте белән Алтын Урда арасындагы сәяси мөнәсәбәтләр. *№ 4*.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Таҗи. Әлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар *№ 1, 2, 3*.

Р.А. Бушков. Беренче сый. *№ 1*.

Р.В. Шәйдуллин. Стенадагы фотосүрәт. Очкычта укчы-радист булып хезмәт иткән М.З. Сабировның геройларча һәлак булуына 80 ел. *№ 1*.

Х.М. Аймалетдин, Ф.Ә. Бәйрәмова-Аймал. М.Г. Худяков әсәрләрендә Урта Идел халыкларының тарихи-мәдәни мирасы. *№ 1*.

Р.С. Котомова. Тубыл мәчете – мөселман архитектурасы һәйкәле. *№ 1*.

Р.Г. Зарипов. Хәрби разведка генералы. *№ 1*.

М.Ш. Раянов. Сугыштан соңгы ач еллар һәм гади авыл тормышы. *№ 1*.

Р.А. Бушков. Шаулап утырган самауар янында. *№ 2, 3*.

Р.Р. Әскәров. Җиңү полководецы белән очрашу. *№ 2*.

Ф.З. Мусин. Бу 150 ел элек булган. *№ 2*.

Н.С. Казымова. Лингвомәдәни аспектта себер татарларының кушаматлары. *№ 2*.

И.И. Ярхамов. Вакыйгаларда һәм шәхесләрдә XX гасыр татарларының кыскача тарихы. *№ 2, 3, 4*.

Ә.М. Ибрагимова. Мерәс авылы тарихы: Утыз Имәни токымнары ничек Башкортстанда тамыр җибәргәннәр. *№ 2*.

Г.Х. Ташкеева. Шатан авылы мәчете тарихыннан. *№ 3*.

С.А. Хөсәенов. Илһам Шакиров шәҗәрәсенә тирәннән караш. *№ 3*.

Ф.Ф. Вәлиев. Еналей Енмаметев улы Үрәкәйдән туган токым дәвамчылары хәзерге Татарстан территориясендә яшиләр. *№ 3*.

С.С. Шәмси. Римне төзегән этрусклар (*фәнни-популяр тарихи бәян*). *№ 3*.

Э.Н. Даутова. Мөгаллимә. *№ 3*.

А.С. Хохлов, А.Ш. Кәбирова, Р.Б. Гайнетдинов. Безнең төбәктә «Казан әйләнәсе ныгытмасы». *№ 3*.

Д.Н. Таҗи. Урыс авылында татар мәчете. *№ 4*.

Р.А. Бушков. Һәр көн чәйләп. *№ 4*.

Ф.Г. Фәйзуллина. «Ата юлы балага такыр» (*Яшел Үзән районы Мулла Иле авылындагы затлы нәсел ияләре*). *№ 4*.

Т.Ә. Биктимирова. Сугыш елларының фаҗигале сәхифәләре. *№ 4*.

Ф.Н. Шәкүров. Татарстан Республикасы Әлмәт районының Габдрахман авылына нигез салу вакыты турында. *№ 4*.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. «Салсал» дастаны – татарларның рухи ядкәре. *№ 1*.

Салсал Батыр (*Габдулла Исмәгыйлев варианты*). *№ 1*.

Р.С. Хамидов. Бабабызның дәфтәре. *№ 1, 2, 3, 4*.

Түләк – Сусылу дастаны (*Кариле авылы варианты. Миркасыйм Госманов эшкәртүендә*). № 2.

[ТҮЛӘК КИТАБЫ] (*Самара өлкәсе Камышлы авылында Р. Мәрданов тарафыннан табылган*). *№ 2*.

Түләк китабы (*Казан варианты. Марсель Әхмәтҗанов тарафыннан табылып, фәнни әйләнешкә кертелгән*). *№ 2*.

Заятүләк берлә Сусылу (*Мәҗит Гафури варианты*). *№ 2*.

И.Г. Закирова. «Идегәй» дастанының Габдулла варианты турында. *№ 3*.

Идыгы. *№ 3*.

А.Х. Габидуллин мөрәҗәгате. *№ 3*.

Мосхәф хәзрәте Госман Разый Аллаһу Ганһе. *№ 3*.

М.Г. Худяков. Рус этнографиясендә бөек державачылык шовинизмы. *№ 4*.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Бер тарихи риваять. *№ 1*.

Зыятдин хәзрәт Нәҗметдинов. Метрикаларда халкым язмышы. *№ 3*.

Ирек мәйданы: бәхәс клубы

Д. Мөхетдиновның «Юллар һәм илләр: Көнчыгыш цивилизацияләре тарихи динамикада» исемле II Халыкара фәнни конференциядә чыгышы. *№ 1*.

Дамир Мөхетдинов белән әңгәмә. *№ 1*.

Е. Холмогоров. Ни өчен радикаль мөфти славяннарга һәм русларга каршы тарихи сугыш игълан итте? *№ 1*.

Профессор Дамир Мөхетдинов: һәр халык турында ихтирам белән сөйләргә кирәк, ул безнең тарихыбызның бер өлеше. *№ 2*.

Р.Ф. Гатауллин. Хәзерге шартларда икътисади сайлау. Economic choice in modern conditions. *№ 2*.

Р.Х. Каюмов. Перепись могҗизалары: 30 ел дәвамында Башкортстанда татарлар саны ничек кимеде. *№ 3*.

Б.Н. Сабирова. Себердә татарларны кемнәр тарката? *№ 3*.

Шәхесләребез

А.Ә. Борһанов. Хакыйкатьне эзләү. *№ 1*.

Р.Ф. Гатауллин. Бүгенеге Башкортостанда бер татартелле башкорт язмышы. *№ 1*.

Ф.М. Солтанов. Татар тарихында эзе калды... (*Марат ага Мөлеков истәлегенә*). *№ 2*.

С.К. Свечников. Галим турында сүз (*профессор К.Н. Сануковның 90 еллыгына*). *№ 2*.

Г.Ф. Шәйхи. Күңеле киң, йөрәге олы иде аның. *№ 3*.

Р.Н. Шаһиева. Илдар Зариповның рәсем сәнгате диңгезе. *№ 4*.

Х.Ч. Алишина. Шәхесләрдә татар тарихы: Төмән урамына тоболлы Азат Сәгыйтов исеме бирелгән. *№ 4*.

Татар рухы

Р.Б. Бәдертдинов. Татар язмышы аркылы Кузбасс. *№ 1, 2*.

Р.Ф Гатауллин. Фәлсәфи-социологик этюдлар.

Р.С. Курчааков. Алтай Үзгәрешләр Белеге (*китаптан фрагментлар*). *№ 2*.

А.Г. Хәйретдин. «Җык!», яки төрки-татар тарихының бер сүздә чагылышы. *№ 2*.

М.Ш. Раянов. Керим әле урманнарга... *№ 2*.

М.Ш. Раянов. Байконур хатирәләре. *№ 3*.

Р.В. Шәйдуллин. «Өмет» газетасы сәхифәләреннән (*Басманың 35 еллыгына багышлана*). *№ 4*.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Яңа китап. *№ 1, 2, 3, 4*.

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Ф.Х. Захарова. Халык медицинасы. *№ 1, 2*.

Юбилярлар турында сүз

Д.Н. Маслюженко. Гаяз Хәмит улы Самигуловның 60 яшьлек юбилее уңаеннан. *№ 1*.

И.И. Бойко. Этнолог (*Иванов Виталий Петровичның юбилее уңаеннан*). *№ 1*.

Н.Ә. Гыйззәтуллина. Менә шундый җитәкче... *№ 1*.

Г.З. Үтәмышева. Данлыклы Үтәмышевлар нәселеннән (*И.Р. Үтәмышевның юбилее уңаеннан*). *№ 1*.

М.К. Авзалова. Юбилярга дан! *№ 1*.

Г.С. Галәмова. Педагог, журналист, җәмәгать эшлеклесе! *№ 3*.

Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадирова. Иске татар бистәсеннән чыктым юлга... (*профессор Фәрид Хәкимҗановка 80 яшь тулу уңаеннан*). *№ 4*.

Тәэминә апа Биктимирова юбилее уңаеннан әңгәмә. Үзем турында үзем. *№ 4*.

З.Ә. Тычинских. «Тимер туй» уңаеннан. *№ 4*.

Хушлашу

Татарчы, чын татар... *№ 2*.

«Башкортостанда татар булу җиңел түгел…» *№ 3*.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Ә.Г. Мөхәммәтҗанова. Мөгаллимлек – мәңгелек һөнәр. *№ 1*.

З.Ә. Тычинских. «Себер татарлары милли мәдәни автономиясе» Тубыл шәһәр иҗтимагый оешмасы отчеты. *№ 1*.

Н.В. Бекиров. 1944 елгы депортациядән соң кырым татарларының исемен Кырым тарихыннан юкка чыгару омтылышлары (*Редакциягә хат*). *№ 4*.

И.Р. Утәмышев. Тамырларга кайту. *№ 4*.

Хроника. *№ 1, 2, 3, 4*.

СПИСОК МАТЕРИАЛОВ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ В 2025 ГОДУ

Потери представителей крупных этносов СССР в ходе Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *№ 1*.

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков. Там, за горизонтом: публицистические размышления о будущем татар. *№ 1, 3*.

Д.М. Исхаков. Дастан «Туляк и Сусылу», Арские князья и проблема участия кыпчаков в этногенезе татарского народа. *№ 2*.

Д.М. Исхаков. Навстречу III Всероссийскому съезду татарских краеведов. *№ 4*.

Научные публикации по краеведению

Л.И. Саттарова. Мечеть Айя София на шамаилях «альбома Покровского»: к вопросу об источнике изображений. *№ 1*.

Э.Г. Сайфетдинова. Торговля в Золотой Орде по данным арабо-персидских летописей. *№ 1*.

З.Т. Шарипова. Похоронно-поминальные обычаи, обряды и поверья сибирских татар. *№ 1*.

З.А. Тычинских. К вопросу о средневековых этнических связях сибирских татар и тюркских народов Евразии. *№ 2*.

И.Г. Закирова. Дастан «Туляк» как образец древнего мифологического эпоса. *№ 2*.

Л.Х. Мухаметзянова. Дастан «Туляк»: татарская версия и варианты. *№ 2*.

М.Р. Булатова. Чепецкие татары (*особенности нукратского говора, распространенного в Удмуртии и Кировской области*). *№ 2*.

З.А. Тычинских. Институт тугума сибирских татар. *№ 3*.

С.К. Свечников. Яки – административный центр даруги Казанского ханства. *№ 3*.

Л.Х. Мухаметзянова. Татарский народный эпос «Алпамыш»: прошлое и настоящее. *№ 3*.

Д.Р. Зайнутдинов. Взгляд Гаяза Исхаки на советский конституционализм. *№ 3*.

Л.Х. Мухаметзянова. От Поволжья до Сибири: дастан «Күр углы» объединяет татар. *№ 4*.

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов. Средневековые монеты из Аксубаевского района Татарстана как материал для краеведческой работы. *№ 4*.

И.Г. Закирова. Эпическая биография Тимурленга в татарском фольклоре. *№ 4*.

Р.Р. Исхаков. Уфимские слободские служилые татары – наследники Ак-Идель улуса. *№ 4*.

Э.Г. Сайфетдинова. Политические взаимоотношения между Польско-Литовским государством и Золотой Ордой во второй половине XIV – начале XV вв. *№ 4*.

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев. Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск. *№ 1, 2, 3*.

Р.А. Бушков. Первейшее угощение *№ 1*.

Р.В. Шайдуллин. Фото на стене. К 80-летию героической гибели воздушного стрелка-радиста М.З. Сабирова. *№ 1*.

Х.М. Аймалетдин, Ф.А. Байрамова-Аймал. Историко-культурное наследие народов Среднего Поволжья в трудах М.Г. Худякова. *№ 1*.

Р.С. Кутумова. Тобольская мечеть – памятник мусульманского зодчества. *№ 1*.

Р.Г. Зарипов. Генерал военной разведки. *№ 1*.

М.Ш. Раянов. Голодные послевоенные годы и жизнь деревни. *№ 1*.

Р.А. Бушков. У поющего самовара. *№ 2, 3*.

Р.Р. Аскаров. Встречи с полководцем Победы. *№ 2*.

Ф.З. Мусин. Это было 150 лет назад. *№ 2*.

Н.С. Казымова. Прозвища сибирских татар в лингвокультурном аспекте. *№ 2*.

И.И. Ярхамов. Краткая история татар XX столетия в событиях и лицах. *№ 2, 3, 4*.

А.М. Ибрагимова. История деревни Мрясово: как потомки Утыз Имяни пустили корни в Башкирии. *№ 2*.

Г.Х. Ташкеева. Из истории мечети деревни Шатаново. *№ 3*.

С.А. Хусаинов. Глубокий взгляд на родословную Ильхама Шакирова. *№ 3*.

Ф.Ф. Валеев. Потомки Еналея Енмаметева от сына его Урекея проживают на территории современного Татарстана. *№ 3*.

С.С. Шамсетдинов. Этруски, построившие Рим (*научно-популярный исторический очерк*). *№ 3*.

Э.Н. Даутова. Учительница. *№ 3*.

А.С. Хохлов, А.Ш. Кабирова, Р.Б. Гайнетдинов. «Казанский обвод» в нашем крае. *№ 3*.

Д.Н. Тазиев. Татарская мечеть в русском селе. *№ 4*.

Р.А. Бушков. Ни дня без чая. *№ 4*.

Ф.Г. Файзуллина. «Дорога отца для сына легка» (*Представители знатных родов с. Молвино Зеленодольского района*). *№ 4*.

Т.А. Биктимирова. Трагические страницы военных лет. *№ 4*.

Ф.Н. Шакуров. О времени основания селения Абдрахманово Альметьевского района Республики Татарстан. *№ 4*.

Наше историко-краеведческое наследие

Л.Х. Мухаметзянова. Эпос «Салсал» является духовным памятником татар. *№ 1*.

Салсал Батыр (*версия Габдуллы Исмагилова*). *№ 1*.

А.Г. Хамидов. Тетрадь нашего деда. *№ 1, 2, 3, 4*.

Эпос Туляк – Сусылу (*вариант с. Карино. В обработке Миркасима Усманова*). № 2.

[КНИГА ТУЛЯКА] (*найдена Р. Мардановым в с. Камышлы Самарской области*). *№ 2*.

Книга Туляка (*Казанский вариант. Найден и введен в научный оборот Марселем Ахметзяновым*). *№ 2*.

Заятуляк и Сусылу (*вариант Мажита Гафури*). *№ 2*.

И.Г. Закирова. О варианте Габдуллы дастана «Идегей». *№ 3*.

Идыгы. *№ 3*.

А.Х. Габидуллин. Обращение. *№ 3*.

Мусхаф (*халифа*) Османа да будет доволен им Алллах. *№ 3*.

М.Г. Худяков. Великодержавный шовинизм в русской этнографии. *№ 4*.

Исторические источники по краеведению

Одно историческое предание. *№ 1*.

З.М. Назмутдинов. Судьба моего народа в метриках. *№ 3*.

Площадь свободы: дискуссионный клуб

Выступление Д. Мухетдинова на II Международной научной конференции «Пути и страны: цивилизации Востока в исторической динамике». *№ 1*.

Интервью с Дамиром Мухетдиновым. *№ 1*.

Е. Холмогоров. Зачем радикальный муфтий объявил историческую войну славянам и русским. *№ 1*.

Профессор Дамир Мухетдинов: о каждом народе нужно говорить с уважением, это часть нашей истории. *№ 2*.

Р.Ф. Гатауллин. Экономический выбор в современных условиях. Economic choice in modern conditions. *№ 2*.

Р.Х. Каюмов. Чудеса переписи: как в течение 30 лет сокращалась численность татар в Башкортостане. *№ 3*.

Б.Н. Сабирова. Кто разрушает единство татар в Сибири? *№ 3*.

Известные личности

А.А. Бурханов. В поисках истины. *№ 1*.

Р.Ф. Гатауллин. О судьбе одного татароязычного башкира в современном Башкортостане. *№ 1*.

Ф.*М. Султанов*. Оставил след в татарской истории... (*Памяти Марата ага Мулюкова*). *№ 2*.

С.К. Свечников. Слово об ученом (*к 90-летию профессора К.Н. Санукова*). *№ 2*.

Г.Ф. Шайхиева. У нее была широкая душа и большое сердце. *№ 3*.

Р.Н. Шагеева. Море живописи Ильдара Зарипова. *№ 4*.

Х.Ч. Алишина. История татар в лицах: улица в Тюмени названа именем тоболяка Азата Сагитова. *№ 4*.

Татарский дух

Р.Б. Бадертдинов. Кузбасс сквозь татарскую судьбу. *№ 1, 2*.

Р.Ф. Гатауллин. Философско-социологические этюды. *№ 1*.

Р.С. Курчааков. Алтайский Билик Перемен (*фрагменты книги*). *№ 2*.

А.Г. Хайрутдинов. «Җык!», или отражение тюрко-татарской истории в одном слове. *№ 2*.

М.Ш. Раянов. Войду я в лес... *№ 2*.

М.Ш. Раянов. Воспоминания о Байконуре. *№ 3*.

Р.В. Шайдуллин. Из прошлого газеты «Өмет» (*Посвящается 35-летию издания*). *№ 4*.

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга. *№ 1, 2, 3, 4*.

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Ф.Х. Захарова. Народная медицина. *№ 1, 2*.

Слово о юбилярах

Д.Н. Маслюженко. К 60-летию Гаяза Хамитовича Самигулова. № 1.

И.И. Бойко. Этнолог (*к юбилею Иванова Виталия Петровича*). № 1.

Н.А. Гиззатуллина. Вот такой руководитель... № 1.

Г.З. Утямышева. Из славного рода Утямышевых (*по случаю юбилея И.Р. Утямышева*). *№ 1*.

М.К. Авзалова. Юбиляру слава! *№ 1*.

Г.С. Галямова. Педагог, журналист, общественный деятель! *№ 3*.

Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадирова. Вышел в путь из Старо-Татарской слободы... (*в связи с 80-летием профессора Фарида Хакимзянова*). *№ 4*.

Интервью по случаю юбилея Таэмины ханум Биктимировой. Сама про себя. *№ 4*.

З.А. Тычинских. По случаю «Железной свадьбы». *№ 4*.

Некролог

Татарист, настоящий татарин... *№ 2*.

«Не легко быть татарином в Башкортостане...». *№ 3*.

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

А.Г. Мухаметзянова. Педагог – вечная профессия. *№ 1*.

З.А. Тычинских. Отчет Тобольской городской общественной организации «Национально-культурная автономия сибирских татар». *№ 1*.

Н.В. Бекиров. Попытки искоренения имени крымских татар из истории Крыма после депортации 1944 г. (Письмо в редакцию). *№ 4*.

И.Р. Утямышев. Возвращение к истокам. *№ 4*.

Хроника. *№ 1, 2, 3, 4*.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.
2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.
3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.
4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.
5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. A4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ______________________
2. Ученая степень ______________________
3. Ученое звание ______________________
4. Занимаемая должность ______________________
6. Почтовый адрес с индексом ______________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) ______________________
8. Контактный телефон ______________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край»

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
4’2025

Электронная версия журнала размещается:
http:tuganzhir.org

Подписано в печать 30.10.2025 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

Презентация книги И.В. Тропицына. 23 сентября 2025 г., Казань.

Городской фестиваль «Дружба народов». Подворье НКА сибирских татар Тобольска.

«Милләт җыены» делегатлары. 26–28 август 2025 е., Казан.

Татарские краеведы после встречи в Бугульме.

«Милләт җыены»
пленар утырышында
катнашучылар.
28 август 2025 е., Казан.

Реконструкция одежды
представителей
Пазырыкской культуры.
Национальный музей в
Горно-Алтайске.
3 октября 2025 г.

Герб знатного сибирско-татарского рода Кульмаметьевых. Выдан Данияру Ахметову – потомку Кульмаметьевых.

Древнетюркский памятник. Ранний вариант. Национальный музей в Горно-Алтайске.

Реконструкция облика Денисовского человека. Национальный музей в Горно-Алтайске.

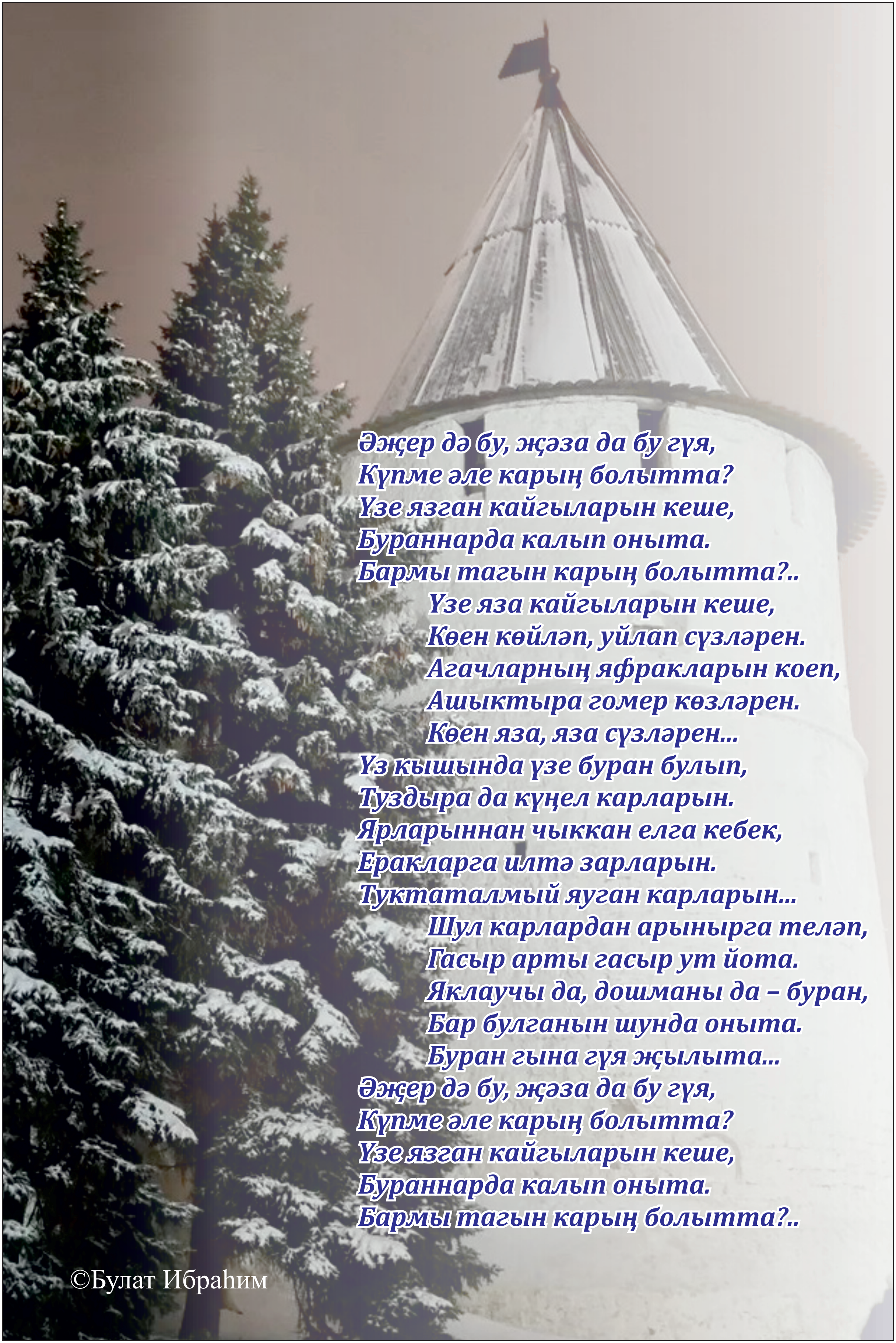

Әҗер дә бу, җәза да бу гүя,
Күпме әле карың болытта?
Үзе язган кайгыларын кеше,
Бураннарда калып онытта.
Бармы тагын карың болытта?..
Үзе яза кайгыларын кеше,
Көен көйләп, уйлап сүзләрен.
Агачларның яфракларын коеп,
Ашыктыра гомер көзләрен.
Көен яза, яза сүзләрен...
Үз кышында үзе буран булып,
Туздыра да күңел карларын.
Ярларыннан чыккан елга кебек,
Еракларга илтә зарларын.
Туктаталмый яуган карларын...
Шул карлардан арынырга теләп,
Гасыр арты гасыр ут йота.
Яклаучы да, дошманы да – буран,
Бар булганын шунда оныта.
Буран гына гүя җылыта...
Әҗер дә бу, җәза да бу гүя,
Күпме әле карың болытта?
Үзе язган кайгыларын кеше,
Бураннарда калып онытта.
Бармы тагын карың болытта?..

©Булат Ибраһим